

Nederland versterkt verandert vernieuwt

Bijlagen

Rode draden

> Samenleving > Burgerdialogen

Themarapportages

Middenvelddialogen

Wetenschapsdialogen

Rijksoverheid

Rode draden

Samenleving

Inhoudsopgave

wat is
jouw
idee.nl

Dialogen met de samenleving: rode draden

In het kader van het project 'Nederland na de crisis' zijn in de periode maart – mei zo'n 80 dialogen gevoerd met burgers, wetenschappers, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Er zijn voor elk dialoogspoor aparte verslagen en rapportages gemaakt. Dit document vangt de belangrijkste rode draden over alle dialogen heen.

De dialogen met de verschillende doelgroepen waren verschillend van opzet. Wel stonden telkens dezelfde 3 vragen centraal: Wat is in de knel gekomen tijdens corona wat straks herstel verdient? Wat is ontkiemd dat de moeite waard is om vast te houden of uit te bouwen? En wat verdient (dus) aandacht in de fase na de crisis?

Alle dialogen waren erop gericht de deelnemers onderling te verbinden, enthousiasmeren en inspireren om met eigen ideeën aan de slag te gaan. Daarnaast was het doel om inspiratie op te halen voor een herstel- en vernieuwingsperspectief door de rijksoverheid.

In totaal namen zo'n 600 burgers, professionals en leidinggevenden van 128 bedrijven en maatschappelijke organisaties en 50 wetenschappers deel. 41 lokale bestuurders pakten een rol op als gastheer/vrouw van een van de gesprekken.

Ter ondersteuning van het project is een publiekswaarsite ontwikkeld: www.watisjouwidee.nl. Hierop staat meer over de achtergronden en worden ook de uitkomsten gedeeld. Ook deze site heeft een inspirerende en activerende insteek.

1. Thema's waarop zaken in de knel kwamen, of zijn ontkiemd

Deelnemers gingen met elkaar in gesprek over wat er in de knel is gekomen of wat er juist ontkiemd is. De thema's die in hun verhalen het meest terugkwamen, zijn:

1. **Geluk en ontspanning** - denk aan: er (niet) op uit kunnen gaan, mentaal welbevinden of juist het ontbreken daarvan, familie en vrienden (niet) kunnen zien, rust en bezinning of juist sleur.
2. **Gezondheid** - denk aan: gewichtstoename, (niet) kunnen sporten, fysieke en mentale gezondheid (depressie, angst, stress), wandelen, (uitgestelde) gezondheidszorg.
3. **Samen leven** - denk aan: sociale cohesie, onderlinge solidariteit of het ontbreken daarvan, gebrek aan ontmoeting met mensen buiten de eigen kleine kring, omgangsvormen, hulpvaardigheid, omzien naar elkaar, eenzaamheid, zorg voor kwetsbare groepen en voor 'winnaars en verliezers' (gelijke kansen)
4. **Natuur en milieu** - denk aan: besef van milieubelasting door bijvoorbeeld vliegen en verkeer, zorg om klimaat, lokaal kopen en produceren, toegenomen belangstelling voor 'groen' en duurzaamheid, ook in het kader van gezondheid.
5. **Onderwijs en werk** - denk aan: wegvallen of veranderen van werk (omscholing), thuiswerken, online onderwijs.
6. **Welvaart en inkomen** - denk aan: gebrek aan inkomsten of juist toename of gelijk blijven daarvan, welzijn als onderdeel van welvaart (brede blik), verdeling van de welvaart.
7. **Wonen en verkeer** - denk aan: de leefomgeving in de stad en het platteland is belangrijker geworden voor mensen, gebrek aan files, OVgebruik.

Daarnaast heeft de crisis gezorgd voor vernieuwing en verandering op het gebied van:

- **Digitalisering** (online werken, onderwijs, winkelen, dienstverlening.... heeft een enorme vlucht genomen en is niet meer weg te denken).
- **Verhoudingen tussen landelijk en lokaal bestuur** (door de crisisorganisatie zijn de verhoudingen tijdelijk veranderd).

Hoofdpijnen in de knelpunten

Deelnemers aan de verschillende dialogen zijn zich er bij alle thema's van bewust dat er bepaalde mensen veel harder, en ook anders, geraakt zijn door de maatregelen dan anderen: jongeren, kinderen, horeca-ondernemers, kunstenaars en professionals in de cultuursector, mensen met flexcontracten, kwetsbare ouderen, mensen in armoede, mensen met een chronische of levensbedreigende ziekte, bepaalde migrantengroepen (denk aan arbeidsmigranten).... Dit komt regelmatig naar voren als zorg en aandachtspunt voor de toekomst in knelpunten als: 'Krijgen we geen winnaars en verliezers na de crisis? Dat is voor die mensen niet goed, maar voor de samenleving ook niet' of 'Zelf ben ik er wel goed uitgekomen, ik heb ook mijn werk nog, maar ik ben bezorgd om de jongeren.'

Ook de mentale en sociale kosten die de crisis met zich meebrengt, naast de economische en gezondheidsschade, is een terugkerend knelpunt. Deze periode is een uitputtingslag geweest op veel fronten en de vraag is wat er nodig is als samenleving om daarvan te herstellen (eenzaamheid, stress en depressieve gevoelens verminderen, rouw, verlies 'een plek geven', onderling vertrouwen en cohesie in de samenleving opnieuw versterken).

Hoofdpijnen in de kiemen

Veerkracht en solidariteit onder mensen worden veel genoemd als kiemen: daar waar mensen samen initiatieven hebben ontplooid om elkaar te ondersteunen of zichzelf er goed doorheen te slaan vraagt men zich af: kunnen we dat niet behouden of versterken?

Net als het versterkt bewustzijn op thema's als het belang van rust, privéleven en familie en vrienden (naast presteren en werken), natuur en klimaat, gezondheid en solidariteit. Veel mensen zijn door corona anders gaan denken over de samenleving en hun eigen leven: wat is echt belangrijk en van waarde? Men is overigens wel bang dat dit snel weer wegebt als 'alles weer mag': dat dan de goede voornemens, nieuwe positieve gewoontes en bewustwording weer snel verdampen.

2. Hoe kijkt de samenleving naar de toekomst na de crisis?

In elke dialoog gingen burgers, wetenschappers of middenveldpartijen (maatschappelijke organisaties en bedrijven) met elkaar in gesprek over hun belangrijkste wensen voor de toekomst: wat vraagt aandacht en welke ideeën heeft eenieder daarbij? Dat leverde zowel grote thema's op als hele concrete ideeën waar men nu al mee aan de slag gaat. Ook kwamen er wensen op tafel rond de rol van de overheid. De rode draad daarin laat zich als volgt samenvatten.

Integraal perspectief op oplossingen en vernieuwingen

Wat aan de ideeën voor de toekomst vooral opvalt is dat die maar zelden onder één van de onderwerpen zijn te vatten. Veel vraagstukken en de oplossingen daarvoor strekken zich over meerdere thema's (en dus ook beleidsgebieden) uit. Bijvoorbeeld: een onderwerp als 'kwalitatieve leefomgeving in de stad en in het groen' wordt door veel mensen als belangrijk gezien en gekoppeld aan zowel mentale gezondheid (ontspanning), als fysieke gezondheid (wandelen) en aan ontmoetingen die bijdragen aan sociale cohesie. Een thema als 'thuiswerken' is van belang voor meer rust en balans in het persoonlijk leven (bijvoorbeeld meer tijd bij het gezin, minder jachtig bestaan) maar heeft volgens mensen ook financiële voordelen en milieu-effecten. Zowel bij de burger, middenveld- als wetenschapsdialogen deed dit fenomeen zich voor.

De wetenschappers die zich samen bogen over het vraagstuk hoe je 'met korte termijn (herstel) investeringen kunt bijdragen aan een lange termijn-transitie' benoemden expliciet dat het van belang is om niet te snel binnen de grenzen van beleidsdomeinen te gaan denken, maar grotere vraagstukken integraal te benaderen.

Vernieuwing in plaats van verbetering: reflectie nodig

Wat bovendien opvalt aan de grotere vraagstukken is dat men in de dialogen verder zocht dan alleen naar het repareren van iets wat tijdens de coronaperiode in de knel is gekomen of is weggefallen. De corona-epidemie heeft volgens mensen enerzijds patronen en problemen die er al waren aan het licht gebracht of versterkt; om die op te lossen is meer nodig dan een korte interventie. Bovendien heeft de coronatijd, met meer tijd voor bezinning en ook de ervaring van het wegvallen van zekerheden, mensen echt aan het denken gezet over het soort leven dat zij zelf willen en het soort samenleving dat we met elkaar willen zijn. Dat betekent dat men voor een aantal dingen vooral terug wil naar het oude (denk aan: coronakilo's kwijt, weer naar kantoor en naar school, opheffen van de maatregelen,

terug naar het theater, terras en het stadion ...), maar voor een aantal andere thema's juist **naar een nieuwe situatie toe** wil (bijvoorbeeld: collectief aandacht voor een gezonde leefstijl, een andere balans tussen welvaart, prestaties en welzijn, vertrouwen en cohesie in de samenleving en in instituties, meer aandacht voor kwetsbaren in de samenleving...).

Anders gezegd: veel van de vraagstukken zijn geen verbeter- of reparatievraagstuk ('single loop', op handelniveau) maar een **vernieuingsvraag** ('double loop', op overtuiging/principieniveau). Bij de ideeën voor de toekomst hoorden we daarom ook vaak terug: hier past geen groot pasklaar programma – wat nodig is, is gezamenlijke **reflectie** op wat we belangrijk vinden en met elkaar zoeken naar hoe we dit willen aanpakken. Daarbij geven veel mensen aan dat ze zelf willen meedoen en het ook in brede zin belangrijk vinden dat burgers meepraten en doen - ook deelnemende maatschappelijke organisaties, bedrijven en wetenschappers gaven aan deel van de oplossing te willen zijn. (Veel deelnemers gaven dan ook aan dat ze dit dialogen-initiatief waarderen: het is een voorbeeld van vernieuwen met de maatschappij).

De wetenschappers uit de dialoog rond 'samen leven: cohesie en vertrouwen' benoemden als idee om hiervoor **eerst een periode van gezamenlijke rituelen en ontmoetingen** in te richten die helpen bij de verwerking en het herstellen van verbinding en vertrouwen (omdat veel zwakkere verbindingen zijn geërodeerd in de afgelopen periode). Om die daarna te laten overgaan in een **landelijk gesprek met iedereen** - ook mensen die een protestgeluid laten horen, of die bij dit soort gesprekken aan de zijlijn staan - over de toekomst van de samenleving (vergelijkbaar met hoe de stad Rotterdam na de oorlog een nieuwe visie moest ontwikkelen op haar toekomst, of de Deltawerken tot een andere manier van omgaan met het water leidde). Ze pleiten voor een sociaal-cultureel OMT om dit proces in goede banen te leiden, en inzet van kunst en cultuur als middel.

Samenleving en middenveld: actieve rol

Zoals reeds genoemd bij de kiemen zijn tijdens de coronacrisis op veel plaatsen kleinschalige burger- en bedrijfs-initiatieven tot bloei gekomen en is de belangstelling voor burgers om mee te praten over bijvoorbeeld groen in de wijk of elkaar helpen groot. Ook zien mensen dat voor het realiseren van de gewenste vernieuwingen individuele en gezamenlijke verantwoordelijkheid nodig is. Een samenleving waarin men naar elkaar omkijkt vraagt dat iedereen daar een rol in pakt, en ook dat er op groeps- of maatschappelijk niveau een bedding voor is. In de middenveld dialoog over 'samen leven' onderzochten de deelnemende organisaties daarom: 'hoe kunnen we de (samen)redzaamheid

versterken?' en 'hoe kunnen we zorgen dat er weer (meer) ontmoetingen ontstaan over bubbels heen', zodat de onderlinge verbinding (weer) wordt versterkt. Vanuit het idee dat dat een belangrijke basis is, dat er een voedingsbodem voor is en dat het tegelijkertijd niet 'vanzelf' gaat.

Het idee om **ontmoetingen** te organiseren kwam daarbij in veel gesprekken terug, bij zowel de burger-, wetenschaps- als middenveld dialogen. De afstand die door corona tussen mensen en groepen is ontstaan, vraagt wat mensen betreft om een antwoord. Opvallend is dat dit niet alleen besproken werd in gesprekken waar de samenleving als geheel centraal stond, maar ook bij dialogen over bijvoorbeeld gezondheid, brede maatschappelijke welvaart, geluk en ontspanning, onderwijs en werk,.... Op veel gebieden ziet men het herstellen van de verzwakte verbindingen tussen mensen en groepen als een belangrijk aandachtspunt en hulpmiddel. Het is tegelijk een doel op zich als een manier om te werken aan thema's die aandacht nodig hebben. In het organiseren van die ontmoetingen kunnen individuele burgers zelf een rol spelen, maar ook maatschappelijke organisaties zijn een belangrijke speler (denk aan sportverenigingen, welzijnsorganisaties, de kunst & cultuursector, religieuze organisaties,....).

Thema's van de burgerdialogen

De burgerdialogen werden georganiseerd rond zeven thema's, die naar voren waren gekomen uit een ronde verkenning dialoog over kiem- en knelpunten:

- Geluk en ontspanning
- Gezondheid
- Samen leven
- Natuur en milieu
- Onderwijs en werk
- Welvaart en inkomen
- Wonen en verkeer

Het gegeven dat de burgerdialogen werden voorgezeten door **burgemeesters en wethouders**, en een deel van de middenveld dialogen door **bestuurders van provinciaal niveau**, bleken deelnemers erg te waarderen (overheid 'dichtbij') en het leidde er ook toe dat er soms ter plekke al met lokale

deelnemers naar ideeën voor buurt en wijk toegewerkt kon worden. Ook in de middenvelddialogen ontstonden op kleine schaal concrete initiatieven of werden lopende praktijken versterkt. Met name doordat mensen in **ongewone combinaties** met elkaar meedachten.

We hoorden het dan ook als een rode draad terug in de wens voor de toekomst: niet alleen de inhoud van de herstel en vernieuwingsagenda doet ertoe, maar dat burgers, maatschappelijke partijen en bedrijven een **actieve rol** krijgen in het bedenken en realiseren vinden mensen belangrijk. Dat doet recht aan de creativiteit en betrokkenheid die er in de samenleving is, en mensen en organisaties vertrouwen ook op de effectiviteit van die lokale, kleinschalige oplossingen. Iets wat overigens in diverse van de wetenschapsdialogen werd bevestigd.

Thema's van de wetenschapsdialogen

De dialogen met wetenschappers waren gericht op vijf thema's die zijn opgesteld in overleg met de planbureaus, crisisexperts en de CSO's van het Rijk.

- Samen leven: cohesie en vertrouwen
- Vitaliteit & gezondheid in de samenleving vanuit **breed perspectief**
- Economisch herstel en brede welvaart voor iedereen
- Korte termijn maatregelen met het oog op een lange termijn transitie
- Bestuurlijke veerkracht

Een belangrijk criterium bij de selectie was – naast actualiteit – dat het vragen zijn die over meerdere beleidsterreinen uitstijgen, en dat er nog niet specifiek gesprek met onderzoekers over werd georganiseerd door een van de departementen.

Rol van de overheid hierin

De dialogen zijn georganiseerd met en voor de samenleving, de inzet was dat mensen met elkaar zouden uitwisselen wat hen bezig houdt, zodat zij geïnspireerd en gesterkt uit de gesprekken zouden komen. Inclusief ideeën voor wat zij zelf kunnen doen – in hun privésfeer, in hun werk en in hun bredere omgeving. Dat gold zowel voor de burgers, als voor de middenveldpartijen en de wetenschappers. We zagen dat ook gebeuren. Mensen deelden tips voor bijvoorbeeld

wandelapps, staken elkaar aan om iets te doen voor iemand in hun omgeving, gingen weg met ideeën om bijvoorbeeld ook zwerfafval te gaan rapen... Daarnaast ontstonden in de dialogen soms gemeenschappelijke initiatieven, zoals een idee van een gemeente om met een groep mensen fruitbomen te gaan planten als hulpmiddel om sociale cohesie te versterken, of het organiseren van een kookles over gezonde voeding door een lokale boer in een klas van een jonge deelnemer. Bij de middenvelddialogen was door de opzet nog meer ruimte om samen aan initiatieven te werken. Diverse organisaties vatten hier dan ook plannen op om elkaars activiteiten te versterken, of deden dit al ter plekke. Denk aan vragen als: hoe betrekken we inwoners in een actieve rol bij het weer aantrekkelijk maken van een stadscentrum met leegstand? Hoe zouden we ons succesvolle project rond SDG's in scholen kunnen opschalen? Of: hoe kunnen we als bedrijf bijdragen aan het versterken van de digitale intelligentie van burgers? Ook wetenschappers namen uit hun dialogen ideeën mee voor hun eigen onderzoeken.

Hoewel het traject daar niet specifiek op was gericht kwam de rol van de overheid wel regelmatig terug. Terugkerende punten daarin waren:

- Kan de overheid helpen ervoor te zorgen dat de grote overkoepelende thema's (zoals 'verbinding in de samenleving', 'brede welvaart voor iedereen', 'geluk en ontspanning', 'duurzaamheid', 'preventieve gezondheid', 'gezonde woningmarkt') ook integraal en samen worden opgepakt? Deelnemers kijken niet naar de overheid als ontwerper van een groot actieplan, maar wel als degene die komt met een brede, ambitieuze visie op de grote onderwerpen, en die een proces kan faciliteren waarbinnen lokale overheden, bedrijven en andere middenveldpartijen en burgers worden uitgenodigd en een actieve rol kunnen pakken. De overheid zou wat hen betreft agenda-zettend kunnen (of moeten) zijn, uitnodigend en al doende kunnen kijken welke rol men zelf kan oppakken.
- Redeneren vanuit een **positief** toekomstverhaal kwam daarbij regelmatig terug: waar willen we aan bouwen? In plaats van een vraagstuk als 'polarisatie' denken mensen makkelijker (en liever) mee over 'verbinding', naast 'curatieve gezondheidszorg' is er behoefte aan gesprek over 'gezonde leefstijl en vitaliteit in alle opzichten: voeding, bewegen, groen, rust'... En zo verder. De wetenschappers van de dialoog over 'transitie' adviseerden om een dergelijke brede, positieve, op waarden gebaseerde visie te ontwikkelen, zoals dat ook in Nieuw Zeeland of Zweden gebeurt. Niet te snel in meetbare doelen praten, of vanuit problemen, maar inzetten

op 'het hele land gezond', of 'een huis voor elke starter'. Zo'n uitspraak vormt een container waarbinnen de overheid met middenveld en samenleving gedurende langere tijd op zoek kan gaan (al experimenterend) naar haalbare oplossingen op lokaal niveau. Die visie mag (graag zelfs!) uitdagend en groots zijn, benadrukken ze. De deelnemers van de middenvelddialoog over digitalisering en innovatie brachten dat ook op, zij spreken van 'moonshots'. Die representeren een belangrijke waarde of droom, die mensen en organisaties verbindt en in beweging brengt.

- De wetenschappers die deelnamen aan de dialoog rond 'bestuurlijke veerkracht' benadrukken dat hierbij een nieuw samenspel tussen lokale en landelijke overheid en burgers en middenveldpartijen nodig gaat zijn – niet de overheid als beleidsbepaler of enkel een 'responsieve' overheid, maar een meer genuanceerde, 'lerende' samenwerking, waarbij ieder zijn verantwoordelijkheid pakt. In de middenvelddialogen viel regelmatig het woord co-creatie.
- Bouwen op experimenten. Op alle thema's waar mensen graag vernieuwing zien zijn al effectieve en betekenisvolle initiatieven op individueel, organisatie-, wijk en buurniveau te vinden. Of het nou gaat om brede welvaart in een wijk in een grote stad, een gezonde school in de provincie, een middenveldinitiatief waarmee eenzaamheid in een bepaalde gemeente wordt bestreden....: Nederland wemelt van dat soort kleine voorbeelden. Niet één daarvan leent zich ervoor om op te pakken en als 'model' over het hele land toe te passen. Maar er is wel energie om te kijken: hoe houden we ze vast op lokaal niveau, zodat ze duurzaam worden? En: hoe kunnen we een proces op gang brengen waarbij we leren van dergelijke initiatieven zodat we ze verbeteren en ze kunnen aanmoedigen op plekken waar ze nog niet van de grond zijn gekomen, maar wel nodig. Oftewel: hoe richten we vernieuwing in als een beweging? Daar zien de deelnemers zowel burgers, middenveld, wetenschappers als lokale overheden als het Rijk een rol in vervullen. Overigens valt hierbij op dat een deel van de wensen ten aanzien van de overheid soms met elkaar schuren...: een sterke rol van de overheid op thema's als duurzaamheid of wonen zal in de praktijk soms op spanning staan met ruimte maken voor lokale initiatieven. Hetzelfde geldt voor werken aan grote doorbraken met kleinschalige experimenten. Het appèl op de overheid lijkt daarmee soms wat paradoxaal, een fenomeen dat we kennen uit andere grotere maatschappelijke vernieuwingsopgaven.

Middenvelddialogen

De thema's voor de dialogen met het middenveld (maatschappelijke organisaties en bedrijven) kwamen voort uit een document-analyse en verkennende tafels door het team van Nederland na de crisis.

- Samen leven: cohesie en vertrouwen in de maatschappij
- Innovatie en digitalisering
- Brede economische en maatschappelijke welvaart
- Kwalitatieve leefomgeving

Naast urgentie was hier een criterium dat er variatie in de thema's zou zitten zodat het hele brede spectrum van het middenveld uitgenodigd konden worden (denk aan techbedrijven, welzijnsorganisaties, maar ook kerken, supermarkten, staatsbosbeheer.... en zo verder).

3. Procesobservaties: ideeën, inspiratie en verwachtingen

De dialogen leverden niet alleen veel ideeën op, ze zorgden daarnaast ook voor onderlinge verbinding, energie en inspiratie. **En** men sprak vaak de hoop uit dat de overheid ook echt luistert en iets gaat doen met de uitkomsten. Men wil veel zelf doen maar heeft ook de overheid nodig.

Wat goed werkte in de gesprekken was de ruimte om persoonlijke verhalen te delen over zowel negatieve als positieve ervaringen. Zowel het vertellen van het eigen verhaal als het horen van de verhalen van anderen, had impact op deelnemers: het zette aan het denken en versterkte bereidheid om iets te gaan doen. En omdat de verhalen op tafel legden wat er voor mensen werkelijk toe doet, ontstond er al snel verbinding tussen deelnemers – ook als hun achtergronden zeer verschilden.

De waarderend-onderzoekende insteek van de gesprekken, waarbij er expliciet aandacht was voor ieders gewenste toekomst en voor eigen (kleine) positieve ervaringen op dat gebied, zorgde ervoor dat er enerzijds ruimte was om samen 'groot te denken' over wat echt belangrijk is maar ook om 'klein te doen' en het praktisch te maken: wat zijn eerste stappen? Mensen gaven aan het eind regelmatig terug dat ze zich gesterkt voelden, aangemoedigd, of hoopvol. Soms willen ze ook met elkaar in contact blijven.

Het gegeven dat 'de overheid' vaak al aan tafel zat (in de vorm van een lokale bestuurder of ambtenaren van diverse ministeries of uitvoeringsinstellingen) en meedeed aan het gesprek werd positief ontvangen en versterkte het vertrouwen. Al met al gebeurde er *in* de dialogen dus al iets van precies dat wat er volgens de deelnemers *na* corona nodig is. In gesprek met elkaar.

Rijksoverheid

Rode draden

Burgerdialogen

Inhoudsopgave

wat is
jouw
idee.nl

Rode draden van de burgerdialogen

De themadialogen waren georganiseerd naar zeven thema's, gedestilleerd uit de verkenningsdialogen waarin we in algemene zin naar kiem- en knelverhalen uit de coronacrisis hadden gevraagd. Elke themadialoog zoomde in op een onderwerp dat uit die eerste gesprekken naar voren was gekomen: gezondheid bijvoorbeeld, of natuur en milieu. Van iedere serie themadialogen is een apart rapport gemaakt met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen.

In de praktijk bleek dat mensen zowel in hun zorgen als in hun oplossingen telkens dwarsverbanden maakten. Groen kwam bijvoorbeeld op veel plekken terug: natuurlijk bij 'natuur en milieu', maar ook bij een thema als 'gezondheid', 'geluk en ontspanning' en 'wonen en verkeer', omdat groen bijdraagt aan fijne buurten en aan bewegen (wat bijdraagt aan mentale en fysieke gezondheid). Een onderwerp als 'ontmoeten' popte ook overal op: het is zo'n wezenlijk onderdeel van het leven na de coronacrisis dat het op meerdere manieren aandacht verdient. In dit document vangen we de belangrijkste van die rode draden, over de thema's heen.

Als indeling houden we, net als bij de themadialoograpporten, de drie basisvragen uit de gesprekken aan.

1. Wat is er tijdens de coronacrisis in de knel gekomen en wat is er ontkiemd?
2. Hoe ziet de gewenste toekomst na de crisis eruit?
3. Wat zijn eerste stappen en concrete ideeën om hiernaar toe te werken?

We sluiten af met enkele procesobservaties.

1. Knel en kiemverhalen

Elke dialoog startte met de vraag wat er voor de deelnemers op het thema dat centraal stond in de knel was gekomen tijdens de coronacrisis, en wat er juist was ontkiemd aan positieve ontwikkelingen.

Dit leverde een grote diversiteit aan verhalen op, waarbij opviel dat mensen heel open vertelden over hun ervaringen. De inhoud van de verhalen verschilde logischerwijs per thema. Zo waren er aan de tafels over onderwerpen als **geluk en ontspanning of gezondheid** verhoudingsgewijs veel zeer persoonlijke verhalen van mensen over hoe zij bijvoorbeeld worstelden met depressieve gevoelens of het afscheid van dierbaren. Bij andere thema's, zoals **natuur en milieu of wonen en verkeer**, ging het ook meer over de samenleving als geheel.

Als grote gemene deler kunnen we zeggen dat veel **knelpunten** te maken hebben met:

- ontbreken van ontmoetingen en sociale contacten als gevolg van de corona maatregelen. Mensen missen daarbij de dichtbij-contacten maar ook de wat 'lossere' verbindingen met kennissen of mensen die je toevallig op straat of in het café tegenkomt.
- de beperking van de bewegingsvrijheid en de activiteiten die daardoor komen te vervallen - zoals sporten, winkelen, uitgaan, vakantie of uitjes... Er komt hierdoor een bepaalde mate van zorgeloosheid en spontaniteit in het gedrang.
- persoonlijke verliezen op allerlei vlak (verlies van dierbaren, achteruitgang van eigen (mentale) gezondheid, werk, inkomsten,...)
- zorgen om een toenemende tweedeling in de maatschappij: tussen groepen die echt zwaar geraakt worden door corona die het nog moeilijker krijgen en anderen bij wie het meevalt ('krijgen we geen winnaars en verliezers?'), maar ook de verharding in discussies en de sociale afstand tussen groepen.

Als het gaat om zaken die **ontkiemd** zijn dan zien we als rode draden:

- de creativiteit en veerkracht in de persoonlijke sfeer en in het land als geheel ('we kunnen meer dan we denken').
- bewustwording rond wat (of wie) echt belangrijk is in het eigen leven: meer rust (losbreken uit de 'prestatie maatschappij'), andere werk/privébalans, aandacht voor gezondheid, tijd voor buiten zijn in de natuur.
- bezinning op wat belangrijk is in de maatschappij en de wereld: klimaat, duurzaamheid, solidariteit, brede welvaart.

In veel verhalen kwamen **beide kanten van de medaille** terug. Soms zaten ze in een verhaal.

Denk aan mensen die:

- enthousiast zijn over het gegeven dat mensen zoveel meer naar buiten gaan om te wandelen en tegelijkertijd bezorgd zijn over de toegenomen druk op natuurgebieden.
- genieten van de ruimte die ontstaat door het thuiswerken en het aan de andere kant lastig vinden hun collega's niet te zien.

- het contact met brede familie en meer algemene kennissen missen en tegelijk genieten van de verdiepte band met het eigen gezin en de kleine kring daaromheen.
- geraakt zijn door de hulpvaardigheid die ze zien in hun eigen buurt, bijvoorbeeld als iemand ziek is, en zich daarnaast zorgen maken over de toenemende verharding en tweedeling in de maatschappij als geheel.

Andere keren zaten de twee kanten van de medaille in verhalen van **verschillende mensen**, zoals bijvoorbeeld:

- veertigers en vijftigers die genieten van de rust die ontstaat door het thuiswerken en het wegvallen van sociale contacten – en jongeren die tegen de muren van hun kamer oplopen of juist heel veel drukte in huis ervaren zonder plek om rustig te studeren, en er naar snakken om weer naar school te kunnen en weer uit te gaan.
- mensen die blij zijn met de ruimte in en om hun huis, en anderen die juist merken hoe klein ze wonen, hoe graag ze meer groen om zich heen willen en hoe moeilijk het is om een andere woning te vinden.
- jonge ouders die – ondanks de drukte die het thuiswerken en -onderwijs ook meebrengt – genieten van de extra tijd thuis met het gezin en anderen, zoals alleenstaanden of mensen die aan zelfisolatie doen in verband met een chronische aandoening, die een grote eenzaamheid ervaren.
- mensen die onverwacht nieuwe hobby's ontdekken en merken dat ze eigenlijk ook goed gedijen zonder alle prikkels, en anderen die juist het leven als een sleur zijn gaan ervaren.
- werknemers die hun werk wel zien wijzigen, maar voor wie qua inkomen of baan zekerheid niet veel verandert en mensen die hun werk zagen verdwijnen of moeten vechten om hun zaak open te houden.

En zo zouden we de lijst nog langer kunnen maken. De coronacrisis raakt iedereen, maar wel echt op een verschillende manier en met een verschillende intensiteit. Hoe het iemands leven beïnvloedt is afhankelijk van allerlei factoren zoals levensfase, leeftijd, woonomstandigheden, soort werk(verband), karakter, gezondheid...

2. De gewenste toekomst

De tweede vraag uit de dialogen was: wat verdient aandacht in de periode na de crisis? We begonnen bij de brede dromen en verlangens. Mensen deelden letterlijk een foto die past bij hun wensbeeld van de toekomst na corona. Vogels (als symbool voor vrijheid), natuur (groen, buiten) en mensen (met name mensen die samenkomen, elkaar ontmoeten) kwamen op veel van die beelden voorbij. En verder waren ze natuurlijk ook heel verschillend, omdat de onderwerpen zo verschilden. Toch zien we in die variatie vier rode draden terugkeren.

Anderen weer spontaan ontmoeten en de vrijheid en terug

Mensen willen ten eerste twee zaken heel graag terug:

- Elkaar weer kunnen ontmoeten – ook **spontaan**, binnen en buiten de eigen bubbel. Je familie en vrienden weer zien, met andere mensen op de werkvloer of school samen leren en werken, kennissen ontmoeten in het café, mensen die je niet kent zien op de markt of waar dan ook... En dan gezellig naast elkaar zitten, elkaar kunnen aanraken en kunnen lachen of bewegen zonder angst of terughoudendheid.
- Vrijheid voor jezelf en anderen om 'jezelf te zijn' en invulling te geven aan zaken die voor het eigen geluk bepalend zijn, bijvoorbeeld kunnen trouwen, weer naar festivals en reizen, maar ook: ruimte om jezelf te kunnen ontplooiën in onderwijs en werk, en voor de mensen die extra geraakt zijn (financieel, mentaal) in de coronacrisis: hulp om hun leven weer op te bouwen.

Bewustzijn van wat er echt toe doet in het leven vasthouden

De crisis heeft daarnaast veel mensen aan het denken gezet over wat belangrijk voor ze is, in hun eigen leven, maar ook in de maatschappij. Het gaat dan om zaken als het waarderen van aandacht en naar elkaar omkijken en voor elkaar zorgen, solidair zijn met anderen, een gezonde werk-privébalans, meer waardering voor de natuur en meer verantwoordelijkheid en betrokkenheid voelen voor de eigen leefomgeving: wijk en buurt. Die bewuste en betrokken levenshouding, of mindset, willen veel mensen bewaren. Dat draagt bij aan hun eigen geluk **en** aan de maatschappij.

Duurzamer en gezonder leven

Een derde thema waar men van droomt ligt op het vlak van gedrag. Bovengenoemde bewustwording en (her)waardering van zaken als rust en groen, gecombineerd met de negatieve effecten van de crisis op mentale en fysieke gezondheid van mensen, leidt ertoe dat men ook droomt van nieuw gedrag: 'groener' en gezonder. Als het aan de deelnemers ligt:

- bewegen straks meer mensen dan ooit in de buitenlucht: sporten in het park en wandelen in de natuur. Dat is niet alleen goed voor het lichaam, maar ook voor de geest en het biedt de mogelijkheid anderen te ontmoeten.
- combineren ze werk en thuis op een andere manier dan voorheen, waardoor een meer ontspannen tempo van leven ontstaat.
- eten mensen straks gezonder, duurzamer (vegetarisch) **en** lokaler.
- recyclen ze meer en ruimen (zwerf)afval op.

..om een paar van de belangrijkste concrete voorbeelden te noemen.

Een 'vernieuwd' Nederland?

De laatste groep van dromen en verlangens gaat over Nederland als geheel. De coronacrisis roept wensbeelden op als het gaat om de manier waarop we in dit land samen leven als burgers, de manier waarop we werken, recreëren en wonen. Dan gaat het om zaken als duurzaamheid (landbouw, voedsel, reizen), sociale cohesie (solidariteit, naar elkaar omkijken, ruimte voor diversiteit), natuur (groen in de wijk, ruim baan voor natuurgebieden) en gelijke kansen voor iedereen (op het gebied van economie, wonen). Sommige zaken sluimerden al voor corona – en zijn door de crisis versterkt of pregnanter naar voren gekomen. En mensen uiten de wens om er 'nu' wat aan te doen. Hier kwamen de grote thema's naar voren, waar de mensen die aan de dialogen deelnamen wel een steentje aan willen bijdragen. Er kwamen dan ook veel ideeën naar voren voor creatieve oplossingen – en bovenal uitte men daarbij de wens om mee te denken en doen en daarmee de vernieuwde versie van Nederland samen te maken, als overheid, bedrijfsleven, onderwijs én burgers.

3. Concrete ideeën en eerste stappen

De derde stap was om te kijken naar eerste stappen of ideeën: wat zien mensen als manieren om dichterbij de gewenste toekomst te komen?

Aan de ene tafel was het makkelijker om de doorstart naar ideeën te maken dan aan de andere. Bij sommige dialogen kwamen deelnemers al vanaf de start met ideeën voor de toekomst - een aantal **natuur en milieudialogen** waar verhoudingsgewijs veel mensen aan meededen met een 'groen' beroep sprong er in dat opzicht uit. Bij andere gesprekken, met name die waar mensen persoonlijk leed hadden uitgewisseld, was het delen van die ervaringen voor mensen op zich al een belangrijke meerwaarde van het gesprek. Om binnen het tijdsbestek van 2 uur dan ook direct naar oplossingen te zoeken was dan een grote stap. En met name bij de grote vraagstukken (zoals de woningmarkt, verdeling van welvaart of klimaat) voelen mensen zich ook al snel onmachtig als burger: 'hoe kunnen wij dat veranderen?' Desalniettemin zijn deelnemers in **alle** gesprekken hierover samen gaan nadenken. Er kwamen zowel grote lijnen uit als hele concrete voorbeelden (regelmatig ook initiatieven die al bestaan). Bovendien werd duidelijk dat men zowel een rol ziet voor zichzelf als voor de overheid.

De meeste ideeën waren natuurlijk specifiek voor het onderwerp dat in de dialoog centraal stond. Toch valt ook hier een aantal rode draden op, over de thema's heen.

Ontmoetingen organiseren

Het organiseren van mogelijkheden voor mensen om elkaar te ontmoeten (ook, of juist, buiten de eigen bubbel) kwam bij vrijwel ieder thema naar voren, met telkens een iets ander accent:

- omdat men die ontmoetingen gemist heeft en het belangrijk is ze weer te organiseren om het sociale weefsel over bubbels heen weer op te bouwen als de maatregelen voorbij zijn. Veel van de 'zwakkere' verbindingen die mensen hadden zijn helemaal weg komen te vallen, een kickstart om die weer op te bouwen is daarom volgens mensen welkom (bij **samen leven**, bijvoorbeeld).
- omdat die ontmoetingen op zich belangrijk zijn zodat mensen **elkaar kunnen ondersteunen** bij herstel: samen bewegen houdt je beter vol dan alleen, met elkaar praten haalt mensen uit hun isolement of kan helpen bij het verwerken van stress. (bij **geluk en ontspanning** en **gezondheid** bijvoorbeeld).

- omdat men tijdens de coronaperiode heeft ontdekt hoe waardevol het 'samen' is: samen bewegen, samen leren, samen werken... Dan is het inzetten op meer, of andere, ontmoetingen een vorm van **vernieuwing**: kantoorpanden zo inrichten dat het sociale daar de ruimte krijgt, in buurthuizen of horeca ruimte maken voor jongeren om samen te leren en studeren, (bij **werk en onderwijs**, bijvoorbeeld).

De transitie ondersteunen met momenten of rituelen

Het ondersteunen van de overgang van 'coronacrisistijd' naar de volgende fase komt bij een aantal dialogen terug. Het terugkeren naar 'het oude normaal' is iets waar mensen reikhalzend naar uitzien, en wat men tegelijkertijd ook spannend of niet vanzelfsprekend vindt. Hoe maken mensen weer contact over de grenzen van hun eigen kleine kring heen? Hoe geef je verlies en verdriet een plek? Zal de angst zomaar weer wegebben? Hoe wen je weer aan alle prikkels? Hoe herbouw je vertrouwen waar afstand is ontstaan, bijvoorbeeld door verschillen van mening over de maatregelen? Dit heeft volgens deelnemers de komende tijd extra aandacht nodig. Daarom kwam een aantal keren naar voren dat het misschien nodig is om overgangs-activiteiten te organiseren: een 'reconnect' festival voor studenten, een 'wendag' voor mensen die weer naar kantoor gaan, een ritueel of monument om te herdenken, gesprekken op school of elders om verlies en spanningen te verwerken.... Een aantal keren wordt daarbij genoemd dat kunstenaars een mogelijke rol kunnen vervullen.

Voortbouwen op de ideeën uit de samenleving: de toekomst samen maken

Voortbouwen op de ideeën en initiatieven in de samenleving die tijdens of door de coronatijd (of ervoor al) zijn ontstaan kwam ook regelmatig terug als idee **op zich**. Naast de inhoudelijke oplossingen die werden geopperd voor een bepaald vraagstuk, kwamen vrijwel altijd ook **proces-suggesties** voor hoe de overheid de creativiteit uit de samenleving (burgers, maar ook bedrijven en scholen) kan mobiliseren. Bijvoorbeeld door: subsidie te verstrekken aan sociale ondernemers of veelbelovende burgerinitiatieven, meer van dit soort dialoogtafels te organiseren (landelijk of lokaal), hackathons te organiseren... De veerkracht en creativiteit die tijdens de coronacrisis naar boven is gekomen kan zo worden vastgehouden en uitgebouwd.

Het lijkt er daarbij op dat mensen van de overheid vooral een initiërende, regulerende en faciliterende rol verwachten (denk aan: beleid maken, partijen zoals bedrijven en scholen stimuleren tot het nemen van verantwoordelijkheid, (burger)initiatieven versterken, campagnes over thema's

als gezonde voeding en aandacht voor elkaar). Ze willen zelf als burgers graag mee denken en doen (input leveren voor beleid, zelf initiatieven opzetten...). Op zijn minst hopen mensen daarbij op een overheid die 'luistert naar de samenleving', vaker nog houden ze een pleidooi voor een overheid die de creativiteit in de samenleving stimuleert en opzoekt, door mensen uit te nodigen om mee te denken en vooral ook door initiatieven uit de samenleving te stimuleren.

De lokale overheid is en voelt daarin heel dichtbij, met name als het gaat over thema's als ontmoeten en verbinden in de samenleving. Het gegeven dat de gesprekken werden voorgezeten door wethouders en burgemeesters konden mensen erg waarderen, en het resulteerde bovendien meer dan eens in een concreet initiatief. In een gemeente gaat men nu bijvoorbeeld fruitbomen planten om ontmoetingen over bubbels heen te stimuleren, een andere host gaat een post-coronadenktank gaan oprichten (met ook inwoners van buiten deze woonplaats als friskijkers) en in weer een andere dialoog ontstond het plan om in een lokale basisschool lessen over gezonde voeding te gaan opstarten met een lokale boer.

Vooraf bij de grotere thema's, zoals klimaat, welvaartsverdeling, gezondheid en wonen hoopt men daarnaast ook op visionair beleid en sterk leiderschap van de **landelijke** overheid.

4. Procesobservaties

Verbindende, motiverende, blikverruimende gesprekken

Als het gaat over de gesprekken valt in alle dialogen een aantal zaken op (mensen gaven die in de meeste gevallen ook terug aan het eind, bij het afscheid):

- Mensen krijgen energie van anderen ontmoeten 'buiten hun bubbel': andere verhalen en ervaringen vergroten hun blik en leefwereld. En het activeert ook de wens om te helpen. Je kunt bijvoorbeeld in abstracte zin weten dat er woningnood is onder jongeren: het verhaal van een jongere horen maakt dat er direct energie loskomt om **iets te doen**. En het gebeurde regelmatig dat mensen het een (soms licht confronterende) eye opener vonden om een inkijkje in de leefwereld van anderen te krijgen en te merken dat corona nog op een heel andere manier levens beïnvloedt. De grote verschillen tussen verschillende groepen werden zo ineens tastbaar en invoelbaar. Niet alleen het horen van andere verhalen had impact, ook het kunnen vertellen

van je eigen verhaal doet mensen goed – zeker bij ervaringen waar persoonlijk leed onder schuil gaat. Mensen waarderen het om gehoord te worden. En te weten dat ze niet de enige zijn, bijvoorbeeld.

- Deelnemers krijgen hoop en moed van de dialogen doordat het ook over ideeën en oplossingen gaat en omdat ze gelijkgestemden treffen. Dat het gesprek zo was opgebouwd dat het niet alleen ging over het uitwisselen van ervaringen en zorgen maar ook over het nadenken over de toekomst, gaf mensen inspiratie. Zelfs in de gesprekken waar deelnemers het lastig vonden om oplossingen te bedenken, was het praten erover bemoedigend.
- Mensen noemen opvallend vaak dat de dialogen zelf op zich al een manier zijn om te bouwen aan Nederland na de crisis. Het vraagt wel iemand die ze 'bij elkaar uitnodigt'. Mensen spraken hun waardering uit voor het initiatief, en ook vaak de hoop dat dit een vervolg krijgt – waarbij dan zoveel mogelijk 'iedereen' aan tafel wordt genodigd.

Het is hierbij belangrijk aan te tekenen dat vooral gemotiveerde mensen aan tafel zaten: het overgrote deel gaf zichzelf op via de website en **wilde** dus graag in gesprek. Overigens gold voor een deel van hen dat ze dat ook graag wilden omdat ze echt onvrede voelen over het huidige coronabeleid. Door te starten met persoonlijke verhalen en expliciet door te vragen op wat mensen willen (gedroomde toekomst) ontstond ook bij hen zicht op de wens achter de boosheid (ook voor de deelnemers zelf). Een ander deel van de mensen was uitgenodigd door burgemeester en wethouder – wat natuurlijk op zich ook motiverend werkt.

Het gegeven dat de gesprekken digitaal werden gevoerd weerhield mensen er niet van om toch persoonlijk te worden – veel van hen waren verbaasd dat ze zo snel met vreemden in een goed gesprek terecht kwamen. Soms wilden mensen na afloop mailadressen uitwisselen omdat er in korte tijd een band was opgebouwd. Dit soort verrassende ontmoetingen met onbekenden is natuurlijk ook net wat veel mensen missen in de coronatijd.

'Schurende' wensen

Een andere observatie betreft de aard van de dromen: regelmatig kwamen wensen op tafel die met elkaar 'schuren'. We noemen een aantal opvallende spanningsvelden:

- **Mensen willen soms tegelijkertijd dingen die lastig samen gaan.** Een veel voorkomend voorbeeld was duurzame keuzes willen maken en ook comfortabel leven en genieten. Dus bijvoorbeeld minder reizen, en tegelijk graag op vakantie gaan en iets van de wereld zien. Online shoppen maar je

schuldig voelen over het verkeer dat dat teweeg brengt... Maar ook tussen gezond en lokaal eten en goedkoop zit een spanning. Net als tussen erop uit willen gaan en willen feesten en gezond leven en bewegen. Mensen vinden het al met al mede hierdoor best spannend of ze hun goede voornemens kunnen vasthouden.

- **Soms zit er spanning op de wensen/belangen van verschillende groepen: wat goed is voor de een is niet altijd goed voor de ander...** Starters snakken bijvoorbeeld naar een einde aan het thuiswerken – ze willen het vak leren en hebben daarvoor mensen om zich heen nodig, ze wonen vaak krap dus hebben niet de goeie faciliteiten of ruimte thuis. Terwijl anderen die bijvoorbeeld meer ervaring hebben, en een groter huis, de rust juist heerlijk vinden en het willen vasthouden. Mensen met een chronische beperking vinden het beeldbellen een uitkomst en hopen dat het blijft, zodat zij makkelijker kunnen blijven meedoen aan meetings, terwijl mensen die soms al een jaar thuiswerken er graag mee zouden stoppen en de ontmoetingen weer live doen. Sommige leerlingen gedijen bij de rust van het thuisonderwijs terwijl anderen er juist echt achterstand door oplopen en eronder lijden. En zo verder.
- **Mensen benoemen ook de toegenomen spanning tussen groepen met verschillende meningen,** bijvoorbeeld over (naleving van) de coronamaatregelen of vaccinaties. Zeker in de samen leven dialoog kwam dit als zorgpunt naar voren. Niet zozeer alleen vanwege die verschillen van inzicht, maar vooral omdat het lastig lijkt daarover met elkaar te spreken: groepen zijn uit elkaar gegroeid en meningen verhard.
- **(Het gebrek aan) ruimte is een beperkende factor voor een aantal wensen.** Niet alles wat iedereen wil kan straks ook, puur vanwege ruimtegebrek. Dat komt bijvoorbeeld naar voren als het gaat om drukte in de natuurgebieden en het groen in de stad. Meer mensen willen vaker de natuur in, maar dat leidt ook tot verstoring van diezelfde natuur. Als het gaat om woonwensen is de droom genoeg, betaalbare, woningen voor iedereen. Dat vraagt (naast bijvoorbeeld financiën) ook heel slim gebruik van de ruimte om dat te realiseren.
- **Wensen lijken soms ook te botsen met bestaande systemen en structuren.** Met name bij de ‘grotere’ vraagstukken zoals klimaat en woningmarkt speelt dit dilemma. De boeren hebben een bepaald verdienmodel, het is niet makkelijk om te gooien naar een meer duurzaam systeem (even los van de vraag of iedereen dat wil). De huizenmarkt is op een bepaalde manier vast komen te staan, waarbij starters er nog maar moeilijk tussenkomen, en er aan de andere kant mensen zijn die wel kleiner willen gaan wonen maar het niet kunnen betalen, hoe krijg je daar weer beweging in?

Overigens hoorden we ook mogelijke oplossingen om met deze spanningsvelden om te gaan, zoals:

- De dialoog (blijven) aangaan en stimuleren. Enerzijds is de dialoog het middel om nieuwe oplossingen te verzinnen anderzijds is het al deel van de oplossing ... omdat de dialoog verbindend en activerend werkt.
- Samen **creatieve**, out of the box, oplossingen verzinnen (bijvoorbeeld echt **andere** manieren van wonen: lege kantoorpanden ombouwen tot studentenwoningen) en lokaal werken (in een bepaalde gemeente of buurt of wijk mensen oplossingen laten verzinnen die aansluiten bij die specifieke situatie – vanuit het vraagstuk redenerend en niet vanuit beleid).
- Flexibiliteit en maatwerk voor iedereen (bijvoorbeeld een pleidooi voor thuiswerken en thuis onderwijs mogelijk maken maar zorgen dat mensen daarin kunnen variëren, naar gelang hun behoefte).
- Voorlichting en campagne en lessen, waardoor mensen het makkelijker krijgen om hun goede voornemens omtrent bijvoorbeeld groen en duurzaam en gezond gedrag vol te houden.
- Krachtig leiderschap en visie van de overheid (bijvoorbeeld op wonen, economie en klimaat). Met de uitnodiging: zet een duidelijke lijn uit en laat burgers dan meedoen om creatieve ideeën te verzinnen.

Rijksoverheid

Themarapportages

Inhoudsopgave

watis
jouw
idee.nl

Rapportage themadialogen Geluk en ontspanning

Knel en kiemverhalen

- Gemis aan sociale contacten met familie, vrienden en in het algemeen.
- De effecten van de maatregelen op de bewegingsvrijheid zijn vervelend en lastig.
- Zorgen om een tweedeling tussen voor- en tegenstanders van de maatregelen.

- + Rust en ruimte om bewuster en met meer aandacht te leven.
- + Nieuwe manieren van contact met digitale ondersteuning.
- + Nieuwe initiatieven en creatieve oplossingen om tóch activiteiten en ontmoetingen te organiseren.

dialogoog 5

‘De vrijheid om zelf te bewegen en de vrijheid te krijgen om te ontdekken waar ik gelukkig van word. Meer zelf te kiezen wie ik ontmoet en een knuffel geef.’

Wie zaten aan tafel?

6 gesprekken

45 deelnemers totaal

Hosts kwamen uit de volgende gemeentes: Koggenland, Elburg, Leusden, Valkenswaard, Waadhoeke

Enkele proces-observaties

Het thema geluk en ontspanning raakt iedereen.

Veel mensen dromen over hun eigen toekomst en het opheffen van de maatregelen.

Niet iedereen kon dromen en concrete ideeën bedenken voor de samenleving als geheel.

Dromen

- **Elkaar ontmoeten** op het terras en thuis met vrienden en familie, maar ook met mensen buiten de eigen cirkel in de buurt.
- **Bewegen in de buitenlucht** om van de natuur te genieten en gezond te blijven.
- **Persoonlijk geluk** zoals trouwen, kinderen krijgen of op vakantie gaan.
- **Vrijheid** om alles weer te mogen én om in Nederland jezelf te kunnen zijn.

Vier ideeën

1. Activiteiten organiseren waarbij mensen met verschillende achtergronden elkaar ontmoeten.
2. Ondersteuning vanuit de overheid om de coronaperiode te verwerken en een plek te geven en weer opnieuw ‘de draad op te pakken’.
3. Mogelijkheden creëren om mee te kunnen denken en doen met de overheid.
4. De maatregelen zo snel als kan afschalen.

Themadialogen over geluk en ontspanning: inleiding

Op zoek naar ideeën voor 'na de crisis'

Wat is er tijdens corona in de knel gekomen dat we met elkaar wensen te herstellen? En welke kiemen voor vernieuwing hebben de afgelopen maanden ook het licht gezien, die we juist groter zouden willen maken? Deze vragen stonden centraal in het project 'perspectief en dialoog' van het interdisciplinaire team **Nederland na de crisis**, dat een onderdeel is van het programma-DG **Samenleving en COVID-19**. In dit breed opgezette project werden in het voorjaar van 2021 activerende dialogen tussen burgers, middenveld, wetenschappers en overheid georganiseerd om ideeën te ontwikkelen voor herstel en vernieuwing. Dialogen die inspireren en motiveren, krachten bundelen, en nieuwe initiatieven stimuleren. De thema's en ideeën die naar voren komen vormen bovendien input voor een landelijke herstel- en vernieuwingsagenda.

Om te onderzoeken rond welke thema's mensen in gesprek zouden willen voerden we een twintigtal **verkenningdialoog**. Daarin vroegen we een gemêleerde groep wat voor hen in de knel was gekomen tijdens corona, wat was ontkiemd, en wat voor hen (dus) belangrijke thema's voor de toekomst zijn. Hieruit kwamen zeven onderwerpen naar voren. Het thema '**geluk en ontspanning**' was een van die thema's.

Waarom geluk en ontspanning als thema?

Het levensgeluk en plezier is voor veel mensen in het gedrang gekomen, bleek uit de verkennende gesprekken. Veruit de meeste verhalen die mensen met elkaar deelden raakten hieraan. Ze vertelden bijvoorbeeld over:

- **Eenzaamheid**: met name mensen die alleen wonen noemden hun eigen eenzaamheid, maar ook die van anderen kwam regelmatig voorbij: dierbaren, familieleden, buurtgenoten die zich eenzaam voelen, dat raakt mensen ook. **Gemis aan sociale contacten** hangt hiermee samen en zat ook in veel verhalen: door de maatregelen vallen sociale contacten weg. Men mist zowel het familiebezoek en het omgaan met vrienden en kennissen als het ontmoeten van onbekenden – bijvoorbeeld bij het uitgaan. Mensen spreken over 'sociale armoede'. Groepen die door de coronacrisis extra geraakt worden – denk aan mensen met een chronische ziekte die zich moeten isoleren, ouderen in verpleeghuizen die geen bezoek konden ontvangen, dak- en thuislozen en mensen in armoede bij wie de opvang wegviel – ervoeren deze knelpunten in zeer sterke mate en voelen zich daarin ook niet altijd gezien.

- **De effecten van de maatregelen op de bewegingsvrijheid**: bepaalde hobby's en activiteiten kunnen niet meer... dat leidt soms tot verveling en een gevoel van leegte. Met name jongeren gaven aan dat zij zich opgesloten voelen omdat hun hele leven zich bijvoorbeeld in één kleine kamer afspeelt.
- **Verminderde kwaliteit van leven**: het gemis van anderen en het niet kunnen uitvoeren van diverse (sociale) activiteiten zoals sporten, uitgaan en vakantie heeft grote impact op het geluksgevoel. De 'glans' is eraf. Een deel van de mensen, vooral de jongeren, spreekt zelfs expliciet over een 'sleur' omdat elke dag hetzelfde is en er weinig perspectief is voor de toekomst. Dit zorgt voor verveling, rusteloosheid en vermoeidheid.
- **Het missen van betekenisvolle gezamenlijke levensmomenten**: door de maatregelen worden vieringen en bijzondere momenten, zoals bruiloften, eindexamenfeesten of begrafenissen uitgesteld of aangepast. Het niet samen kunnen markeren en delen van deze momenten doet veel mensen verdriet. Vooral het geen afscheid kunnen nemen van dierbaren wordt vaak genoemd.

Daarnaast ging het ook over positieve zaken die ontkiemd zijn. Zo zien mensen soms als positief effect van corona dat ze bewuster zijn gaan leven, meer tijd en rust ervaren, minder 'rennen'. Mensen zijn noodgedwongen de 'kleine dingen gaan waarderen': een wandeling maken, een ontmoeting met een bekende op straat, met aandacht koken... Ook is er meer tijd en ruimte om vaker de natuur in te gaan, creatief te zijn of voor verdiept contact met het eigen gezin en zichzelf. Mensen ontwikkelen nieuwe hobby's en zijn soms verrast over hun eigen creativiteit. Bezinning is een woord dat regelmatig viel: de coronacrisis zet mensen aan het denken over wat ze belangrijk vinden en hoe ze hun leven inrichten. Deze positieve effecten hoorden we overigens **niet** bij de kleinschalige dialogen met groepen die extra hard geraakt zijn door corona.

Al met al sprak er uit de verhalen een groot verlangen om, zodra het weer kan, de draad weer op te pakken als het erom gaat om anderen weer te zien en erop uit te gaan. Tegelijk willen mensen de nieuw gevonden rust en goede gewoonten ook wel vasthouden. En vinden ze het belangrijk dat er straks aandacht komt voor de psychische nood van mensen die is ontstaan in de coronatijd.

Op basis van deze verhalen maakten we de omschrijving in bijgaande tekstbox voor de themadialogen over geluk en ontspanning.

Thema: geluk en ontspanning

Iedereen heeft tijdens corona wel iets of zelfs iemand verloren. Dat heeft veel mensen aan het denken gezet: wat vind ik nu echt belangrijk? Hoe, en voor wie wil ik er zijn? Vaak spelen relaties, het gezin en de familie daarin een belangrijke rol. Wie vraagt 'Wat is het eerste dat je gaat doen als corona voorbij is?' krijgt als antwoord 'Familie en vrienden knuffelen'. En direct daarna: 'Een terrasje pakken, een festival bezoeken, eten met vrienden, dansen, sporten, op vakantie...'. Iedereen verlangt weer naar ontmoeting, ontspanning en plezier. En net zo goed naar zingeving en verbinding. Je lekker in je vel voelen, is moeilijk. Zeker voor jeugd en jongeren. En er is veel verdriet – om afscheid van dierbaren, verlies van werk, eenzaamheid, stress en het gevoel van gemis. Mensen vinden creatieve manieren om elkaar te ontmoeten: de anderhalvemeterwandeling, verjaardagen in de voortuin en een online pubquiz. We ontdekken hobby's waarvan we dachten dat we die nooit zouden gaan doen. Handwerken, klussen en schilderen, puzzelen, gezelschapsspellen, maar ook: mediteren of zelf groenten kweken. Die creativiteit geeft energie en veel mensen willen dat vasthouden.

Hoe geven we pijn en rouw een plek – ook als straks alles weer 'voorbij' is? Hoe vangen we problemen op die tijdens corona zijn ontstaan: depressies, kindermishandeling, burnouts – ook bij jongeren? Wat kunnen mensen daarin voor elkaar betekenen? Hoe gaan we om met belangrijke vragen? Hoe kunnen we geluk versterken of terugkrijgen door ontspanning en vrije tijd voor iedereen mogelijk te maken?

Zes themadialogen

Om door te praten over het thema 'geluk en ontspanning' organiseerden we zes themadialogen, waaraan in totaal 45 mensen meededen. Hier wisselden zij uit over knelpunten en kiemen uit de coronaperiode, deelden ze dromen voor na de crisis en onderzochten ze samen ideeën om datgene wat in de knel is gekomen weer te herstellen, en kansen voor vernieuwing te verzilveren.. Voor de opzet van de gesprekken verwijzen we naar de uitleg werkwijze. In deze rapportage beschrijven we de rode draden uit de gesprekken.

1. Knelpunten en kiemen uit de coronatijd

De eerste vraag in elk gesprek was wat er volgens de deelnemers in de knel was gekomen of ontkiemd was tijdens corona. Wat opviel was dat veel verhalen zowel raakten aan wat er in de knel gekomen was als wat er ontkiemd was. Veel mensen vertelden over het aanpassen aan de nieuwe situatie en het benutten van kansen en mogelijkheden om er het beste van te maken.

Als **knelverhalen** wisselden mensen op dit thema vooral ervaringen uit over onderwerpen als:

- Gemis aan sociale contacten: door de maatregelen vallen sociale contacten weg met familie, vrienden en burens. Sommige mensen lijken hier wel meer last van te ervaren dan anderen, bijvoorbeeld studenten die in coronatijd begonnen zijn aan hun studie of mensen met een partner in het buitenland. Dit heeft voor eenzaamheid gezorgd.

'Ik vind het onmenselijk als de overheid bepaalt dat jij je vriend of vriendin uit het buitenland niet kunt zien. Dat de overheid bepaalt wanneer jij binnen moet blijven. En dat de overheid bepaalt waar je wel en niet mag komen omdat het gewoon dichtgegooid mag worden.' (opleidingsadviseur, dialoog 1)

- De effecten van de maatregelen op de bewegingsvrijheid: bepaalde activiteiten kunnen al lange tijd niet doorgaan en hobby's kunnen niet worden uitgeoefend. Of het nou gaat om sporten of een festival of museum bezoeken. Sommigen ervaren hierbij de maatregelen als disproportioneel, wat de acceptatie van de situatie lastig maakt.

'Ik neem als docent heel veel informatie op van leerlingen. Soms zie ik wel honderden leerlingen op een dag, dan reed ik altijd langs een sportschool om even de ontspanning te vinden, maar vooral ook even om mijn hoofd leeg te maken. Waar is het moment om even mijn hoofd leeg te maken?' (docent middelbare school en voorzitter voetbalclub, dialoog 1)

- De tweedeling in de samenleving: sommige mensen maken zich zorgen over de toegenomen tweedeling in de samenleving tussen mensen die vóór of tégen de maatregelen zijn om corona te bestrijden.

'Ik zie om mij heen mensen last hebben van de regels en de maatregelen en onderliggend lijden dat hieruit voortkomt. Dan heb ik het over mentaal lijden, zoals depressie, maar ook andere dingen, zoals anorexia. Dat zie ik gebeuren in mijn vriendengroep door de lange lockdown. Dat raakt me heel erg...' (student commerciële economie, dialoog 2)

'Mensen kijken heel anders aan tegen de oplossingen die voor Corona getroffen worden: sommigen kijken naar de wetenschap, anderen moeten er niets van hebben. En zelfs in vriendenkringen levert dat irritatie en spanning op. Dat is een belangrijk en ook zorgelijk punt. Het is mij nog niet eerder overkomen dat mensen zo tegenover elkaar zijn komen te staan: vaxers en antivaxers. Het zijn dikwijls de alleraardigste mensen...' (gepensioneerd, oud-docent VO, schrijver en theatermaker, dialoog 4)

Als **kiemverhalen** hoorden we verhalen over thema's zoals:

- Rust en ruimte door de maatregelen: waardoor er meer tijd is om bewuster te leven en voor contact met het eigen gezin. Mensen vertellen hoe zij de kleine dingen in het leven meer waarderen en tijd hebben om nieuwe hobby's op te pakken: wandelen, puzzelen met het gezin, een kippenhok bouwen... Buiten zijn in de eigen omgeving komen hier veel naar voren.

'Zelf zoeken we de gezelligheid op met elkaar in het gezin: we doen meer spelletjes samen en we gaan wandelen en hebben de omgeving ontdekt. We wonen hier al meer dan zo jaar, en we hebben nog nooit binnen een kilometer zoveel leuke ontdekt als het afgelopen jaar...' (opruimcoach, dialoog 3)

- Nieuwe initiatieven en creatieve oplossingen: mensen maakten zich zorgen over anderen én hebben initiatieven in het leven geroepen om iets voor anderen te organiseren of die ene activiteit in aangepaste vorm toch door te laten gaan. Een netwerkplein voor ouderen, een magazine voor leerlingen, een alternatief afscheidsritueel, een alternatief carnaval, een fotowedstrijd... wat al deze initiatieven gemeen hebben is de betrokkenheid en bezorgdheid bij de omgeving en de creativiteit om tot een nieuwe vorm te komen.

'We hebben als leerlingeraad contact gehad met [lokale ggz-instelling] en met de gemeente en daar is een magazine uit voortgekomen waar van alles in is gekomen: een briefwisselingsproject, mental health tips. Dat is ontstaan omdat we ons zorgen maakten om de leerlingen en het gaat nu door omdat het een succes is...' (scholier 6 VWO, dialoog 4)

'Het afgelopen jaar zijn twee zwagers overleden. Allebei waren ze erg populair in het dorp. Dan zou je verwachten bij een condoleance dat er een paar honderd mensen komen. Dat was dus niet mogelijk. [...] al die dorpsbewoners werden gevraagd om iets te schrijven. En nu een paar maanden na datum, kom ik nog regelmatig bij mijn beide zusters, en die kijken met zoveel tevredenheid terug. Geen rijen mensen die je toch niet kent, maar die je allemaal plichtmatig een hand geven. Maar nu een hele stapel met warme brieven, die ze regelmatig doorlezen en daar steun uit krijgen...' (gepensioneerd welzijnswerker, dialoog 1)

- Nieuwe manieren van contact: met behulp van digitale hulpmiddelen blijkt er toch meer mogelijk dan vooraf gedacht. Een WhatsApp groep met familie, digitale consulten met cliënten als oefentherapeut of digitaal vergaderen met collega's. Hoewel het niet hetzelfde is als écht contact, zijn mensen positief verrast over wat er wél kan ontstaan op deze manier.
- Nieuwe mogelijkheden en kansen: ook zijn er mensen die juist door corona een nieuwe partner, huis of baan hebben gevonden. Voor hen pakt deze periode juist overwegend positief uit.

2. Dromen en wensen voor de toekomst

De tweede vraag in de dialoog ging over wat mensen ten diepste wensen op het thema 'geluk en ontspanning' voor de periode na de crisis. Waar dromen mensen van? De rode draad hier was het opnieuw versterken van het plezier in het leven, voor iedereen, en zeker voor de mensen die mentaal sterk te lijden hebben gehad onder de coronacrisis:

'In mijn omgeving kampen jongeren met depressies en angststoornissen, triest om te zien dat je op die leeftijd al hulp nodig hebt om deze tijd door te komen. Mijn droom is dat jongeren, maar eigenlijk iedereen, weer levenslust krijgen, dat levenslust weer terugkomt...' (secretaresse, dialoog 2)

Meer precies hoorden we vooral de volgende wensen :

- **Anderen ontmoeten en erop uit gaan:** de eigen vrienden en familie weer spontaan ontmoeten, het liefst op een terras of een diner thuis. Maar óók anderen weer ontmoeten tijdens georganiseerde activiteiten, zoals bijvoorbeeld in buurthuizen of in de wijk, in het café of bij een festival, waar je

juist mensen ziet buiten de eigen directe cirkel. Dat geeft energie, plezier en inspireert. En het stelt mensen in staat om meer over de ander te leren en naar elkaar om te kijken.

'De contacten, het wat doen voor elkaar... Kleine dingen kunnen iets heel waardevols hebben. Iemand op de koffie uitnodigen, samen een wandeling maken, als je ziet dat iemand het moeilijk heeft vragen of je boodschappen kunt doen. Onze buurvrouw is overleden, dat je dan aan die buurman vraagt: goh ik heb wat eten over, zou je dat willen?.' (opbouwwerker welzijn senioren, dialoog 1)

'Overall zijn de koffie-uurtjes beperkt tot nul. En er zijn gelukkig wel mensen die elkaar op zijn blijven zoeken, ook thuis. Maar je merkt dat mensen die inloop heel erg missen. Ik denk dat de mensen heel blij zijn als de wijkgebouwen weer open mogen en dat ze gewoon weer binnen kunnen lopen voor een kopje koffie en het sportgebeuren en volksdansen en knutselen en noem het allemaal maar op.' (gepensioneerd, voorzitter wijkcommissie, dialoog 4)

- **Bewegen in de buitenlucht:** de natuur in en actief zijn, omdat mensen worstelen met hun gewicht en dat er weer af willen wandelen, en/of aangestoken worden door mensen om hen heen die buiten actief zijn. Dat dit bijdraagt aan geluk en ontspanning wordt zowel gekoppeld aan genieten van de natuur als aan mentale en fysieke gezondheid.
- **Persoonlijk geluk:** trouwen met je partner, je eigen pad kunnen bewandelen, kinderen krijgen, bewuster en met aandacht leven, op vakantie kunnen gaan, ...
- **Vrijheid:** vrij zijn van de op dit moment geldende maatregelen, maar ook de vrijheid om jezelf te kunnen zijn in Nederland en om zelf de regie te kunnen hebben over je leven. Ook inclusiviteit, ruimte voor mensen die afwijken van de norm, komt hier voorbij.

3. Eerste stappen en ideeën

Als laatste vraag in de dialogen nodigden we mensen uit om – alle verhalen van de anderen gehoord hebbende – na te denken over de eerste stappen die we kunnen zetten. Wat is belangrijk om als eerste te gaan doen?

In deze ronde sprongen er vier thema's uit, namelijk:

- Activiteiten organiseren waarbij mensen met verschillende achtergronden elkaar ontmoeten. Mensen zijn 'sociale dieren' en elkaar zien en spreken is belangrijk. Het organiseren van ontmoetingen zal daarom een belangrijke bijdrage leveren aan het levensplezier – zeker voor mensen die dat erg gemist hebben.

'Op wijkniveau wat samen beleggen, buiten. Bijvoorbeeld jeu de boules, dat kun je veilig doen op afstand. Dat zijn leuke dingen om elkaar te ontmoeten. Beleg dat op dorpsniveau. We moeten overleggen met elkaar: wat willen we samen organiseren?' (gepensioneerd docent Nederlands, dialoog 1)

'De jongeren en ouderen kunnen samen werken: straten schoonmaken bijvoorbeeld. We kunnen buurthuizen inzetten voor deze verbinding.' (vrijwilliger, dialoog 5)

- Ondersteuning organiseren om de coronaperiode te verwerken, een plek te geven **en** weer langzaam te wennen aan de volgende fase. Bijvoorbeeld via een herdenking, een campagne om te praten over wat je hebt meegemaakt en om naar elkaar om te kijken, maar ook een soort 'reintegratie'-activiteiten. De overheid zou hier volgens mensen een belangrijke rol kunnen spelen, omdat dit voor iedereen speelt.

'Sociale verbinding is superbelangrijk, maar na zo'n tijd zullen mensen daar weer even in moeten komen. Daar moeten mensen in begeleid worden, anders zorgt het voor weerstand. Aandacht besteden aan eerst de verbinding zoeken, zodat erbij stil wordt gestaan wat er gebeurd is en niet zomaar terug naar hoe het eerst was. De overheid heeft daar een taak in: die kan bedrijven en organisaties wijzen op dit belang.'

We worden straks toch een beetje in het diepe gegooid. Als je straks weer met duizenden mensen op een festival staat.. die drukte ben je helemaal niet meer gewend. Het zou goed zijn als je dat kan uiten naar iemand: hoe ervaar je dit? Ook op het werk. Het is een hele grote stap en je weet niet hoe je het gaat ervaren. Je moet weer leren om sociale contacten aan te gaan..' (dialogo 6)

- Mogelijkheden creëren voor mensen om samen (ook met de overheid) oplossingen te vinden die bijdragen aan (herstel van) geluk en ontspanning voor iedereen. Dit is immers een onderwerp dat heel persoonlijk is: ieder heeft er eigen ideeën bij en voor zichzelf een belangrijke rol in te spelen. Het is dus belangrijk om het niet voor mensen in te vullen, maar samen met hen aan de slag te gaan. De overheid zou daar volgens deelnemers een initiatiefrol in kunnen vervullen.

'Aan de mensen zelf vragen wat voor ideeën zij belangrijk vinden. Tafelsessies live met gebak en gezellig om mensen te prikkelen om met ideeën te komen. Jong en oud moet je daarbij koppelen. Bijvoorbeeld kleinkinderen samen met hun opa en oma.' (opbouwwerker welzijn senioren, dialoog 1)

'Dit initiatief vind ik ook mooi. Ik merk wel dat weinig anderen hiervan hebben gehoord, als ik het vertelde aan klasgenoten bijvoorbeeld. Het is belangrijk om je gehoord te voelen en nog meer bekendheid voor deze sessies zou goed zijn. 'We willen dat jullie (jongeren) meedenken' hoorde ik wel eens op tv, maar ik dacht dan: hoe dan? En dit platform is daar een initiatief voor, dat zou bekender morgen worden.' (scholier, dialoog 6)

- Zoveel mogelijk terug naar 'normaal' door als overheid de maatregelen op te heffen, of in elk geval op creatieve manieren zoeken naar zoveel mogelijk bewegingsvrijheid voor mensen. Het liefst zo snel mogelijk al...

'Leraren laten vaccineren om onderwijs meer doorgang te laten hebben. Ik zie nu leerlingen maar 20% van de normale tijd.' (docent middelbare school en voorzitter voetbalclub, dialoog 1)

'Eerste stappen in ontspannen en vrije tijd fijn besteden? Bijvoorbeeld dat de overheid het aan de mensen zelf overlaat om mondkapjes op te doen. Die 1,5 meter afstand is prima, dat werkt. Maar het geeft veel vrijheid als het niet verplicht is om een mondkapje te dragen, dat je die keuze zelf mag maken..' (dialogo 6)

In de kaders delen we nog twee concrete ideeën die genoemd zijn tijdens de dialogen.

Een terugkomdag, voor werk of school weer echt begint

Een 'terugkomdag' zou een goed idee zijn. Elkaar in levende lijve zien: dat is niet zomaar in een keer opgepakt. Misschien is het een idee om de week ervoor een terugkomdag te doen, voor scholen, bedrijven, buurthuizen etc. Dan kun je even ervaren hoe het is om weer met zijn allen te zijn, maar ook vaardigheden als samenwerken kunnen aan bod komen, of inschrijvingen voor cursussen. En vooral: contact tussen kleinere groepjes, bijvoorbeeld tussen directe collega's. Of 1 op 1 begeleiding: hoe gaat het echt met je, hoe voelt het voor jou dat alles weer kan en mag?

Campagne rond aandacht voor elkaar en openheid over psychisch leed

'Denk aan elkaar, kijk om naar elkaar', dat zou je als boodschap kunnen verspreiden. De media kunnen hier een grote rol in spelen. Mensen aanzetten tot verbinding en eraan helpen herinneren dat mensen soms een extra zetje nodig hebben. Daarbij mag specifiek aandacht zijn voor geestelijke ongezondheid. Het is belangrijk dat het taboe rond niet goed in je vel zitten verdwijnt en dat er meer verhalen gedeeld worden. Dan kunnen mensen dat herkennen en durven ze misschien hulp te zoeken, of het er gewoon met elkaar over te hebben.

Het thema geluk en ontspanning raakt de wezenlijke behoefte van mensen om vrij te zijn om die activiteiten te ondernemen die voor eenieder van belang en betekenis zijn, of het nou een museumbezoek of een familiediner is. Het is een thema dat voor veel mensen persoonlijk en dichtbij is én wat aandacht en herstel verdient in de komende periode. Hoewel men veel zelf kan oppakken op dit thema – zodra de situatie rondom corona en de bijbehorende maatregelen dat weer toestaan – gaat een aantal zaken niet vanzelf.

Het stimuleren van sociaal contact, met name buiten je eigen nabije kring van vrienden en familie, het aanmoedigen van aandacht voor elkaar, alsmede het geven van een plek aan wat er gebeurd is de afgelopen periode, bijvoorbeeld door daarover te praten, te herdenken en vorm te geven aan het 'herintreden' in werk, school en samenleving, vraagt wat de deelnemers aan deze dialogen betreft om ondersteuning en aanmoediging vanuit de overheid.

Het idee dat de overheid meer gesprekken organiseert waardoor mensen kunnen meedenken en -doen, werd ook expliciet genoemd als idee: activeer de ideeën en het initiatief in de samenleving. Ook de wens om de maatregelen op te heffen kwam duidelijk naar voren.

4. Procesobservaties

Wat opvalt als het gaat om de gesprekken is dat het thema geluk en ontspanning veel mensen uitnodigde om 'dichtbij te dromen' over hun eigen toekomst: trouwen met een buitenlandse partner, zelf weer met vrienden op het terras zitten, weer op vakantie gaan... het was soms lastig om de droom te verbreden naar de samenleving als geheel.

- *'Dat zij mijn partner wordt. Dat de overheid niet meer bepaalt wanneer ik mag trouwen. Onze planning is om hier te gaan settelen als onze beide studies voorbij zijn...'* (verzorger demeterende ouderen, dialoog 1)

Veel van de dromen gaan over 'herstel' en 'terug naar normaal': de terrassen weer open, een gezellige volle winkelstraat... er waren minder dromen over nieuwe initiatieven of een nieuwe situatie. Het was daarom soms ook lastig om tot concrete ideeën te komen die niet gingen over manieren om de huidige maatregelen op te heffen. Het woord 'vrijheid' kwam vaak terug als ingrediënt van de toekomst - vogels bleken daarbij dikwijls een treffend beeld:

- *'Vogels in de lucht zijn voor mij symbool voor de vrijheid waarvan ik nu ervaar dat die beperkt wordt. Van winkelen tot het niet meer kunnen uiten van je creativiteit. Als ik naar mezelf kijk, de culturele sector, de muziek. Maar ook het niet zonder mondkapje in de supermarkt mogen lopen. Dat is een vrijheidsbeperking die vat ik zwaar ook. Het wordt zomaar voor ons bepaald, ik vind dat ongrondwettelijk.'* (fotograaf, dialoog 3)

Mensen luisterden naar elkaar en reageerden op elkaars verhalen. Het was duidelijk dat mensen zich de verhalen van anderen in de dialoog aantrokken en het ook leerzaam en verbinden vonden:

- *'De eenzaamheid van jonge mensen raakt me. Dat realiseer je je te weinig als je in een fijn gezin zit.'* (programmamanager / eigenaar B&B, dialoog 3)
- *'Het verhaal van X heeft mij geraakt, omdat ik denk dat dat iets is wat iedereen om zich heen ziet gebeuren en wat een grote impact heeft op dit moment en in de toekomst.'* (kankerwetenschapper, dialoog 2)
- *'Ik vind het heel mooi hoe je zegt dat het ook verbindend werkt, deze crisis. Ik heb dit inderdaad ook zo ervaren, maar heb er nog niet zo bewust bij stil gestaan. Ik ga proberen hier meer bewust mee om te gaan.'* (student Pedagogiek, dialoog 6).

Rapportage themadialogen Gezondheid

Knel en kiemverhalen

- De gevolgen voor de mentale gezondheid van de corona maatregelen zijn soms groot: eenzaamheid, stress en depressie.
- Minder bewegen doordat het beoefenen van de eigen sport niet mogelijk was.
- Ziekte, afscheid en verlies is extra zwaar in coronatijd.

- + Meer bewustzijn op het gebied van gezondheid: hygiëne en leefstijl.
- + Meer bewegen, met name wandelen.
- + Bewuster gaan leven door andere keuzes te maken en te onthaasten.

personal trainer, dialoog 4

‘Sinds sportscholen dicht zijn, is de fysieke gezondheid verslechterd (rug, schouder, nek) maar ook de mentale gezondheid krijgt een knauw: je mist de uitlaatklep die sport biedt. Geen ruimte meer om je hoofd leeg te maken.’

Wie zaten aan tafel?

6 gesprekken

50 deelnemers totaal

Hosts kwamen uit de volgende gemeentes: Berkelland, Heuvelrug, Doesburg, Goes, Noaberkracht Tubbergen, Hardenberg

Enkele proces-observaties

Deelnemers zijn geraakt door elkaars persoonlijke verhalen. Het delen en luisteren vervulde een behoefte.

Mensen vonden het interessant en inspirerend om mensen uit ‘verschillende hoeken’ van de samenleving te spreken.

Dromen

- Elkaar weer ontmoeten en vasthouden als hulpmiddel tegen depressie en eenzaamheid.
- Bewuster en gezonder gaan leven door zelf en/of als maatschappij meer te bewegen en gezonde voeding te eten.
- Meer naar elkaar omkijken en voor elkaar zorgen, vooral op het gebied van mentale gezondheid.

Drie ideeën

1. Iedereen stimuleren om gezonder te leven, bijvoorbeeld door gezonde voeding goedkoper te maken of bewustwording te vergroten (kookles op school of een lokale voedselbox).
2. Mensen uitnodigen om mee te denken met de overheid over oplossingen, bijvoorbeeld door nog meer burgerdialogen te organiseren
3. Plekken creëren waar mensen elkaar kunnen ontmoeten, bijvoorbeeld een wandelmaatje app zodat je elkaar kunt ontmoeten en ondersteunen én gaat bewegen in de buitenlucht.

Themadialogen over gezondheid: inleiding

Op zoek naar ideeën voor 'na de crisis'

Wat is er tijdens corona in de knel gekomen dat we met elkaar wensen te herstellen? En welke kiemen voor vernieuwing hebben de afgelopen maanden ook het licht gezien, die we juist groter zouden willen maken? Deze vragen stonden centraal in het project 'perspectief en dialoog' van het interdisciplinaire team **Nederland na de crisis**, dat een onderdeel is van het programma-DG **Samenleving en COVID-19**. In dit breed opgezette project werden in het voorjaar van 2021 activerende dialogen tussen burgers, middenveld, wetenschappers en overheid georganiseerd om ideeën te ontwikkelen voor herstel en vernieuwing. Dialogen die inspireren en motiveren, krachten bundelen, en nieuwe initiatieven stimuleren. De thema's en ideeën die naar voren komen vormen bovendien input voor een landelijke herstel- en vernieuwingsagenda.

Om te onderzoeken rond welke thema's mensen in gesprek zouden willen voeren we een twintigtal **verkenningdialoog**. Daarin vroegen we een gemêleerde groep wat voor hen in de knel was gekomen tijdens corona, wat was ontkiemd, en wat voor hen (dus) belangrijke thema's voor de toekomst zijn. Hieruit kwamen zeven onderwerpen naar voren. Het thema '**gezondheid**' was een van die thema's.

Waarom gezondheid als thema?

Gezondheid kwam heel regelmatig terug in de verhalen die mensen deelden in de verkennende gesprekken. Dan ging het vooral over de gevolgen van de maatregelen voor de fysieke gezondheid. Bijvoorbeeld doordat mensen niet alle behandelaars kunnen bezoeken (zeker bij mensen met een chronische ziekte had dit veel impact) of doordat ze minder kunnen sporten en bewegen – met bijvoorbeeld gewichtstoename als gevolg. Ook de uitgestelde zorg kwam in een aantal verhalen voorbij – vaak als iets dat mensen bij anderen zien, of waar ze zich in het algemeen zorgen over maken. De verhalen gingen daarnaast ook over de mentale gezondheid. De impact van eenzaamheid als gevolg van de maatregelen en de zorgen die mensen hebben leidt tot stress, angst, depressie en zelfs suïcidale gedachten. Sommige deelnemers ervoeren dit zelf aan den lijve – vooral mensen op wie de maatregelen veel impact hadden – daarnaast viel op dat mensen ook verhalen deelden over mensen in hun directe omgeving bij wie zij deze klachten zien ontstaan en over wie ze zich zorgen maken. Vooral jongeren en ouderen werden daarbij vaak genoemd, maar bijvoorbeeld ook kleine freelancers, horeca-ondernemers en mensen in armoede.

Opvallend genoeg kwam het thema 'gezondheid' nagenoeg niet terug in de verhalen over positieve ontwikkelingen tijdens corona.

Als het gaat om ideeën voor de toekomst kwam uit de verkenning naar voren dat de coronacrisis bij mensen het bewustzijn heeft vergroot hoe belangrijk een goede gezondheid – in alle opzichten – is. Hoe bouw je daaraan? Daarnaast vindt men aandacht voor de gezondheid van degenen bij wie dat in de knel is gekomen door stress en isolement van belang: hoe helpen we mensen er weer bovenop? Ook de reguliere gezondheidszorg kwam als herstelthema voorbij: op korte termijn zorgen dat de reguliere gezondheidszorg (weer) op sterkte komt, maar ook het voorkomen van een volgende pandemie of voorbereiden daarop, met medicijnen bijvoorbeeld.

Op basis van de verkennende gesprekken maakten we de omschrijving in bijgaande tekstbox voor de themadialogen over gezondheid.

Thema Gezondheid

Deze coronacrisis drukt ons met de neus op het belang van gezondheid. Er is een nieuwe interesse voor fit zijn en fit blijven: mensen gaan meer buiten sporten of thuis bewegen, zij stoppen met roken of te maken hebben met coronakilo's. We realiseren ons hoe belangrijk een gezonde leefstijl en ook goede zorg is. Ondanks alle inspanningen om het virus onder controle te krijgen, is de gezondheidsprijs hoog. Mensen verloren dierbaren en hebben onder moeilijke omstandigheden afscheid moeten nemen. Of ze werden zelf ziek, en hadden lang last van klachten. Denk aan concentratieverlies, kortademigheid en een gebrekkige conditie. Ook kwam de reguliere zorg in de knel. Wachten op een operatie waar je eigenlijk niet op kunt wachten. Het overkwam veel mensen. En de maatregelen tegen het virus brengen ook mentale en fysieke gezondheidsschade met zich mee. Voor ouderen, jongeren, mensen met extra kwetsbaarheid door een onderliggende ziekte.

Welke plek geven we gezondheid in ons leven na corona? Hoe zorgen we voor goede ondersteuning van mensen die door corona een slechtere gezondheid hebben? Hoe blijven we vitaal? Wat kunnen burgers, bedrijven en overheden doen om een gezonde leefstijl te stimuleren?

Zes themadialogen

Om door te praten over het thema 'gezondheid' organiseerden we zes themadialogen, waaraan in totaal 50 mensen meededen. Hier wisselden zij uit over knelpunten en kiemen uit de coronaperiode, deelden ze dromen voor na de crisis en onderzochten ze samen ideeën om datgene wat in de knel is gekomen weer te herstellen, en kansen voor vernieuwing te verzilveren. Voor de opzet van de gesprekken verwijzen we naar de uitleg werkwijze. In deze rapportage beschrijven we de rode draden uit de gesprekken.

1. Knelpunten en kiemen uit de coronatijd

De eerste vraag in elk gesprek was wat er volgens de deelnemers in de knel was gekomen of ontkiemd was tijdens corona.

Als **knelverhalen** deelden mensen op dit thema vooral ervaringen rond de volgende onderwerpen:

- Verslechterde mentale gezondheid: mensen ervaren stress, angst en eenzaamheid als gevolg van de coronamaatregelen en we hoorden verhalen van mensen die depressieve en soms zelfs suïcidale gedachten ervaren, met name onder studenten en jongeren.

'Ik ben net na de maatregelen depressief geworden. Dat heeft te maken met het missen van de sociale contacten, dat de studie niet meer lukt omdat het achter je scherm is, omdat ik niet meer naar de scouting kan. En ook dat ik bang word van alles wat gebeurt, dat er veel ingeperkt wordt en dat de overheid de macht heeft om alles uit te stellen en te verlengen. Ik word hier bang van...' (student, dialoog 6)

'Bij mijn studie gaat eigenlijk het meeste digitaal. Ik merk het zelf en ook aan mijn medestudenten dat je mentale gezondheid erg achteruitgaat. Je hoort er veel over in het nieuws en met studenten gaat het echt zo slecht. Je mist elkaar. Niet alleen voor je studie, ook die groepsbonding dat missen we heel erg. Het is een pittige realiteit, voor mij en voor heel veel andere studenten.' (student verpleegkunde, dialoog 2)

'Het duurt lang en er is weinig mogelijkheid tot echt contact. Jong en oud, het maakt niet veel verschil. De een gaat er makkelijker mee om dan de ander. Het perspectief drijft verder weg. De regels veranderen wel, de avondklok die

later wordt. Maar het perspectief verandert nog steeds niet. Het heeft een wisselend effect op de gezondheid. Zie het als een elastiekje, bij de een knapt dat sneller dan bij de ander.' (lid regionale cliëntenraad, dialoog 2)

- Minder bewegen en sporten: mensen konden veelal hun sport niet beoefenen in coronatijd en sommigen zijn daardoor aangekomen en minder fit geworden.

'Ik maak me zorgen over de gezondheid van mijn leden. Mensen bewegen minder ik moest ze steeds meer motiveren. Dat heeft hun gezondheid in de knel gebracht. De kwetsbaren zijn extra kwetsbaar geworden.' (eigenaar Pilatescentrum, dialoog 4)

'Ik heb last van coronakilo's, ik heb er 4,5 kilo bij...' (medisch maatschappelijk consultant, dialoog 2)

'Ik hoop dat we een volgende keer anders omgaan met sporten en bewegen. Het is mij aan het hart gegaan dat al het sporten zomaar gestopt is terwijl dat voor mij nummer 1 is als het gaat om gezondheid en lekker in je vel zitten.' (wethouder)

'Niet kunnen sporten is voor mij een groot gemis. Ik werk in een omgeving waar mensen hun lichaam verwaarlozen. Ik ken iemand die op de IC lag en corona had in de meest intense vorm, wat deze persoon meemaakte kwam erg dichtbij. Wees zuinig op wat je hebt en kijk eens naar je gezondheid. Het is zo'n groot gemis, dat niet kunnen sporten.' (teammanager openbaar vervoer, dialoog 2)

- Ziekte, afscheid en verlies in coronatijd: het elkaar niet kunnen vasthouden tijdens ziekte of de periode na een overlijden wordt als extra zwaar ervaren.

'Mijn zoon is overleden in oktober. Hij had een ernstige ziekte en we wisten dat het zou gebeuren. Wat ik vooral heel heftig vond is hoe je moet rouwen in deze periode. Bij een afscheid mag je niet alle mensen uitnodigen die je erbij wilt hebben. Mensen mogen niet spontaan komen, je moet uitnodigen, bent bang dat je mensen uitsluit. Mensen mogen je niet vastpakken. Je kunt niet op een normale manier rouwen.' (thuiszorgmedewerker, dialoog 3)

Als het gaat om positieve dingen die tot ontwikkeling kwamen hoorden we vooral **kiemverhalen** over:

- Meer bewustzijn op het gebied van gezondheid, zowel op het gebied van hygiëne als leefstijlverandering.

'Wat de positieve dingen betreft denk ik dat er meer aandacht voor preventie lijkt te komen op gezondheidsgebied en voeding. Ik ben wel bang dat dit niet beklijft.' (medewerker zuivelfabriek, dialoog 2)

'De kinderen in mijn klas zeggen: de mensheid is hygiënischer geworden. Ik vroeg aan hen hoe zij denken dat corona de maatschappij verandert. Ze denken dat mensen meer hun handen zijn gaan wassen en dat ook blijven doen, na corona. En dat er vaker mondkapjes gebruikt worden en mensen bewuster omgaan met elkaar aanraken.' (leerkracht groep 6 en 7, dialoog 2).

- Meer bewegen: sommige mensen zijn – in tegenstelling tot wat we hoorden bij de knelverhalen over minder sporten – juist méér gaan bewegen, met name wandelen wordt dan vaak genoemd.

'Corona was voor sommige een stok achter de deur om toch aan de slag te gaan. Er is schrik bij mensen. Ze ondervinden er niet altijd direct klachten van maar het feit dat ze bij een risicogroep horen, daar schrikken mensen van. Het mooie is dat ik dagelijks succesverhalen zie van mensen die een gezondere periode hebben met betere voeding en meer beweging. Ze boeken resultaten en zijn fitter...' (foodblogger, dialoog 2)

'Sportscholen dicht betekende minder gaan sporten. Maar ben veel meer gaan wandelen en lopen; doe dat veel bewuster. Ga lopen in plaats van de bus nemen (40 min lopen). Deels komt dat door de kosten. Maar ik doe het nu standaard van 11-12. Ik denk dat ik dat blijf doen.' (werkloos, figurant en publiek bij TV, dialoog 4)

'Ik ben een paar kilo aangekomen en ik ben sinds kort lid van een sportvereniging. Ik wandel en doe leuke dingen.' (gepensioneerd, dialoog 2)

- Bewuster leven: door de coronacrisis ontstond voor sommige mensen ook rust en ruimte om te 'onthaasten' of te 'bezinnen' en daardoor andere levenskeuzes te maken.

'Ik heb een jong gezin en een drukke baan. Ik zat in een ratrace voor corona waar ik in maart ineens uit viel. Alles was stil en rustig en ik dacht: en nu? Van haasten naar onthaasten is wat er in het begin gebeurde en ik moest eraan wennen. Nu waardeer ik het wel en neem ik meer tijd voor alles. Ik ga rustig naar school, ik kom weer rustig thuis en log in. Tijdens de middag kan ik het eten alvast voorbereiden. Deze voordelen zou ik vast willen houden na de corona crisis.' (toezichthouder en handhaver in de kinderopvang, dialoog 3)

'Na 82 bijeenkomsten als prins carnaval met drank, stortte ik direct in de coronarust. Toen werd het drankgebruik wel minder. Wat [horecaondernemer] zegt dat geldt voor mij ook. Ik ben in een tijd van bezinning terecht gekomen. Geen feestjes en bijeenkomsten meer.' (eigenaar financieel dienstbedrijf, dialoog 5)

2. Dromen en wensen voor de toekomst

De tweede vraag in de dialoog ging over wat mensen ten diepste wensen op het thema. Waar dromen ze van? Hier deelden mensen vooral de volgende wensen met elkaar:

- Elkaar weer ontmoeten: men verlangt er sterk naar om anderen weer te zien en aan te raken en denkt ook dat dit gaat bijdragen aan de mentale gezondheid van zichzelf en iedereen. Overigens is dat ook nog iets wat men wel spannend vindt: kunnen we zomaar weer terug?

'Weer kunnen samen zijn. Dat missen we allemaal, het gezellig samen zijn. Dat ik gewoon weer naar mijn kinderen kan, nu is het zo veel geregeld. Ik kan ze nu in principe helemaal niet meer zien. We hebben alle verjaardagen apart gevierd dit jaar, ik wil ze weer over de vloer en elkaar een knuffel kunnen geven.' (eigenaar naaiatelier, dialoog 6)

'Dat we elkaar weer kunnen vasthouden. Daar zie ik naar uit. De eerste stap is: kleine initiatieven om elkaar weer te ontmoeten organiseren: met twee/drie mensen samen eten. Dat gebeurt gelukkig al. Dat kunnen we groter maken. Georganiseerd door professionals en/of vrijwilliger instanties. Dat is ook goed voor de vrijwilligers! Zingeving is zo belangrijk.' (welzijnscoach en yogacoach, dialoog 4)

'Ik ben bang dat we straks elkaar niet meer durven aan te raken. Bang dat de angst te groot wordt. Zelf ben ik helemaal niet bang. Ik raak mensen om me heen al aan. Hoe zouden we de angst kunnen verkleinen? Hoe bouwen we weer aan dat vroeger zo normale elkaar vertrouwen in het fysieke contact (handen geven, aanraken, dichtbij durven komen).' (sportmasseur/ magnetiseur, dialoog 4)

- Bewuster en gezonder leven: sommige mensen dromen er vooral van om zélf gezond oud te worden of hun eigen levensstijl om te gooien door bewuster te gaan eten of meer te bewegen, anderen dromen daarnaast dat dit in de hele maatschappij meer gebeurt en gestimuleerd wordt. Het gaat dan om gezondheid en vitaliteit in brede zin.

'Ik zou het tof vinden als we eraan vasthouden dat gezond leven veel leed kan voorkomen. Gezond leven en regelmatig bewegen geeft je een stevige fysieke basis, het is belangrijk om te weten wat dit voor je lichaam kan doen. Natuur is ook goed voor je mentale gezondheid. Ik zou het heel tof vinden als meer psycho-educatie plaats vindt ook al bij jonge kinderen zodat ze werken aan veerkracht, aan hun zelfbeeld en dat ze bij een crisis kunnen omgaan met de situatie die ze voor zich hebben zodat ze daar beter uit komen.' (verpleegkundige, dialoog 1)

'Ik droom ervan dat iedereen gezond eet en genoeg beweegt. En dat je gezonde mensen hebt. Als gezond eten goedkoper wordt en ongezond eten duurder wordt kan dit gebeuren.' (kinderburgemeester, dialoog 5)

'Ik hoop zo snel mogelijk mijn overtollige kilo's kwijt te raken. Maar dat zal niet lukken zonder bloed, zweet en tranen. Ik heb me voorgesteld om meer te letten op de etiketten in de supermarkt. Wat zit erin en welk percentage. Meer bewegen en sporten, want: bewegen doet leven!' (gepensioneerde heer, dialoog 2)

'Mijn droom is dat ik oud mag worden en zo op een bankje mag genieten. Lekker aan zee of op een berg. Mijn wens is dat iedereen oud en gezond mag blijven. Ik heb het afgelopen jaar wel ervaren dat gezondheid wel heel kwetsbaar is.' (administratief medewerker, dialoog 5)

'Ik vind dat we veel meer moeten inzetten op gezonde voeding. Dat kan door een suikertaks of dat je het ongezonde eten duurder maakt en het gezonde goedkoper. En ik zou meer inzetten op bewust eten. Op basisscholen in Frankrijk doen ze dit door kinderen te leren wat er in het eten zit dat zij eten. Dit heeft een gigantische impact op de gezondheid en het tegengaan van overgewicht. Kinderen bewust maken van wat er in eten zit, zou een eerste stap kunnen zijn.' (student toegepaste wiskunde, dialoog 5)

- Naar elkaar omkijken: op het gebied van mentale gezondheid dromen mensen ervan dat we meer naar elkaar omkijken en voor elkaar zorgen. Aandacht is een woord dat regelmatig terugkeert, alsmede het belang van praten over hoe je je voelt.

'Volgens mij hebben we meer aandacht voor elkaar nodig in de samenleving. Het is belangrijk dat je met elkaar bedenkt hoe je dat zo goed mogelijk voor elkaar krijgt en hoe je voorkomt dat eenzaamheid ontstaat. En wat is er nou makkelijker in Nederland dan om met elkaar een kopje koffie te drinken' (Wethouder)

'Vooral omdat het samen delen, samen aan tafel, de mentale gezondheid tegemoet kan komen. Het is nu onderbelicht dat je samen de mentale gezondheid kan verbeteren. Het fundament van de horeca is het samenzijn. En dat kan nu niet...' (horecaondernemer, dialoog 5)

'De voeding, de gezondheid en het preventieve vind ik zo belangrijk. Maar ook het connecten en naar elkaar omkijken. Je kan niet zonder het een en niet zonder het andere. Mijn diepste wens is dat ieder daar zijn gezondheid in kan vinden en goed in zijn vel zit. Lichamelijk en psychisch.' (huisarts, dialoog 2)

'Ik hoop dat er na de coronacrisis meer aandacht is voor mentale problemen en sociale isolatie bij jongeren en ouderen. Ik merk dat er nu meerdere campagnes zijn voor depressie, om erover te praten. Ik hoop dat dat zo blijft na de crisis.' (student Chemie, dialoog 2)

3. Eerste stappen en ideeën

Als laatste vraag in de dialogen nodigden we mensen uit om – alle verhalen van de anderen gehoord hebbende – na te denken over de eerste stappen die we kunnen zetten. Wat is belangrijk om als eerste te gaan doen?

In deze ronde springen er 3 thema's uit, namelijk:

- Iedereen stimuleren om gezonder te leven, bijvoorbeeld door gezonde voeding goedkoper te maken en bewustwording te vergroten:

'Het is makkelijker om ongezonde dingen te doen dan gezonde. Ongezond eten minder aantrekkelijk maken. Dat scheelt ook veel afval. Extra heffingen op ongezond eten, minder vergunningen voor fastfoodketens.' (dialoog 1)

'Maak gezonde voeding goedkoper, maak het bereikbaarder én zichtbaarder. Laat de consumenten zichtbaar zien wanneer voeding uit Nederland komt en/of gezond is.' (dialoog 5)

'Samen met diëtisten en voedingsdeskundigen programma's opzetten om op basisscholen voorlichting te geven over gezond eten. Scholen de vrijheid geven om keuzes te maken in gezond eten.' (dialoog 5)

'Werkgevers hebben ook een rol. [Verpleegkundige] kreeg van ondernemers uit de omgeving eten en drinken zoals zuivel en nootjes. Zuivel en fruit op het werk, dit soort initiatieven mogen er zijn. Niet commercieel. Laat medewerkers erover meedenken over een gezonde etensstijl op het werk.' (dialogoog 5)

- Meedenken met de overheid over oplossingen, bijvoorbeeld door nog meer burgerdialogen te organiseren:

'Nodig mensen uit om mee te praten, betrek ze bij keuzes die gemaakt worden. Geef mensen het idee dat ze iets zeggen hebben, geef ze een luisterend oor...' (verpleegkundige, dialoog 1)

'Buurthuizen die zijn verdwenen in ere herstellen. Dit initiatief is al heel fijn. Op lokaal niveau met buurtbewoners gaan praten over wat zij hebben meegemaakt. Dat kan de gemeente al in gang zetten. Als dat goed gaat kunnen de burgers het zelf organiseren.' (student, dialoog 1)

'Laat de gemeente soortgelijke burgerdialogen organiseren. Het is goed om met meerdere partijen in gesprek te gaan en mensen in de gemeente aan elkaar verbinden. Eenduidigheid in beleid vanuit de overheid/gemeente is belangrijk.' (dialoog 5)

'Een wandelmaatjes app die mensen onderling en ook met politici/ambtenaren koppelt. Een duidelijke onderbouwing van maatregelen met afweging van voor- en nadelen. Voor alle maatregelen niet inzetten op handhaving maar de eigen verantwoordelijkheid van burgers.' (dialoog 6)

- Plekken creëren waar mensen elkaar kunnen ontmoeten:

'Stimuleer mensen om, met inachtneming van 1,5 meter, naar buiten te gaan in plaats van binnen te blijven. Vergroot de openbare ruimte als mensen bij elkaar willen komen door bijvoorbeeld de straat open te stellen als de parken vol zijn i.p.v. de parken sluiten. Organiseer een autoloze zondag en laat mensen elkaar ontmoeten op straat.' (wethouder)

'Samen eten zorgt ervoor dat mensen met elkaar verbinden en zo werken we aan welzijn. De sociale interactie terugkrijgen, hoe: dat is de vraag. Buiten af kunnen spreken met mensen en dat er iets gefaciliteerd wordt. Door het continu binnen zitten komt het mentale welzijn in de knel. Je kan een app maken die je locatie of woonplek

kent en die je verbindt met iemand die kilometers verderop woont, zodat je samen kan wandelen of hardlopen. Om zo de fysieke gezondheid te verbeteren en elkaar te ontmoeten.' (dialoog 5)

'Vanuit de gemeente meer aandacht geven aan buurthuizen, daar samenkomsten organiseren. Mensen kennen buurthuizen niet! Ik ken het zelf niet, als ik dit had geweten...' (verpleegkundige, dialoog 1)

In de tekstboxen hieronder noemen we ter illustratie een aantal concrete ideeën die genoemd werden.

Een voedselbox met lokale producten

Er zijn veel voedselboxen die vanuit boeren kunnen komen. Nu komen dit soort concepten vaak van ver weg, zoals Hello Fresh. Dit soort boxen kunnen ook rechtstreeks vanuit de boer in de buurt komen.

Kookles op school

Sommige vmbo-scholen hebben koken als vak. Een havo en vwo kunnen ook van de keuken gebruik maken. Voor mensen die op kamers gaan is dit een goede manier om gezond voedsel te leren koken.

Kookworkshops op de (basis)school

Kookworkshops organiseren samen met andere mensen uit de omgeving met gezonde producten in de buurt, voor alle leeftijden. Hoe vroeger (jonger) je begint, hoe beter. Je leert zo om samen te werken en ook gezond te koken. De burgemeester en kinderburgemeester gaan kijken of ze in zijn klas samen kunnen gaan koken met gezonde ingrediënten, samen met een lokale boer.

Een app voor wandelmaatjes

Een app met wandelmaatjes; dat je kunt aangeven: ik woon in deze buurt, in deze straal wil ik wandelen en dit zijn mijn interesses. Het idee is dat je aan kunt geven op welk tijdstip je wilt wandelen. De app koppelt je dan aan een maatje, op deze manier kun je nieuwe vriendschap ontwikkelen. Het maakt het toegankelijk om een gesprek te starten en ook om hulp aan te bieden en te ontvangen. Kleine stukjes feedback op bepaalde onderwerpen dat je die direct krijgt, zonder daar één persoon – professional voor nodig te hebben. Op deze manier breng je mensen uit verschillende subculturen bij elkaar.

Concluderend lijkt het centrale idee voor de deelnemers aan deze dialogen het ontwikkelen van een gezonde levensstijl met goede voeding en beweging in Nederland. Mensen hebben in dit opzicht vaak op individueel niveau goede voornemens, maar het gaat ze er vooral om dat de maatschappij een stap zet op dit gebied. Als het gaat om de mentale gezondheid springt het ontwikkelen van mogelijkheden om anderen te ontmoeten eruit als idee. Mensen zien bij beide ideeën een mogelijke rol voor de Rijksoverheid als het gaat om het stimuleren van het eten van gezonde voeding, bijvoorbeeld door een prijsverlaging van fruit en een prijsverhoging van junkfood, en door bewustwordingscampagnes. Ook kijken mensen naar de lokale overheid, het bedrijfsleven en het onderwijs voor meer kleinschalige initiatieven, zoals een gezonde lunch op het werk, een kookworkshop en plekken om ontmoetingen te creëren (bijvoorbeeld buurthuizen). Hier willen mensen graag in meedenken en doen. Ze willen een rol pakken maar hopen op de overheid als initiatiefnemer en uitnodigende partij.

4. Procesobservaties

Wat opvalt als het gaat om de gesprekken is dat mensen geraakt zijn door elkaars verhalen, met name de meer persoonlijke verhalen van een aantal studenten over de forse effecten van de coronacrisis op hun mentale gezondheid hadden impact op de andere deelnemers. Het was voor mensen soms best een grote stap om na het delen van zulke persoonlijke verhalen en de (h)erkenning die dat opriep meteen door te gaan op ideeën genereren voor de toekomst.

Mensen geven aan verbaasd te zijn hoe er met onbekenden in zo korte tijd een dergelijk verdiept gesprek kan ontstaan. Ook valt op dat de aanwezigen in deze gezondheidsthemadialogen elkaar vaak een hart onder de riem steken.

- *‘Mooi hoe mensen die elkaar niet kennen toch de tijd en ruimte hebben genomen om met elkaar te praten over gezondheid en de toekomst van Nederland. [Gepensioneerde dame]: veel sterkte en [Student chemie]: houd vol, nog heel even, het is zwaar maar we zijn er bijna.’ (teammanager Openbaar Vervoer, dialoog 2)*

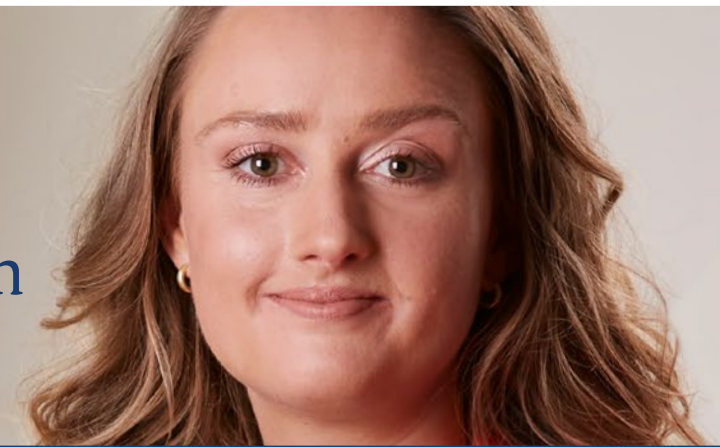
Daarnaast vertellen mensen dat ze geïnspireerd zijn en het bijzonder vonden om mensen uit zoveel ‘verschillende hoeken van de samenleving’ te ontmoeten.

- *‘De saamhorigheid. Dat er mensen vanuit zoveel hoeken bij elkaar komen, dat je dan een stuk herkenning vindt. Ik hoop écht dat er iets mee gedaan wordt.’ (eigenaar naaiatelier, dialoog 6)*
- *‘Ik heb de sessie als positief ervaren met inspirerende verhalen uit verschillende invalshoeken. Goed om met elkaar de dialoog aan te gaan en problemen bespreekbaar te maken.’ (technisch adviseur, dialoog 5)*

Een aantal aanwezigen spreken ook expliciet de hoop uit dat er (naast wat ze zelf oppakken op individueel niveau) ook op bestuurlijk niveau wat gebeurt met de inzichten uit de dialogen.

- *‘Fijn gesprek. Heb gezichten gekregen bij zaken die ik al wel uit de media had vernomen, maar waar ik niet in mijn eigen ‘bubbel’ mee ben geconfronteerd. Hoop dat dit soort gesprekken ertoe leiden dat, wanneer iedereen is ingeënt, we niet terugvallen in business as usual. Maar aandacht blijven houden voor de na-effecten van deze crisis en voor het belang van een gezondere lifestyle.’ (medewerker zuivelfabriek, dialoog 2)*
- *‘Ik ben blij verrast dat zo iets gedaan wordt. Ik hoop dat dit ook na corona gedaan wordt, laten we dit houden. Ik ben blij om te horen dat we gewoon op één lijn zitten, dat is echt een opluchting voor mij. Ik hoop vooral dat er wat mee gedaan wordt. Ik hoop dat er meer maatwerk mogelijk is, dat de verantwoordelijk bij de mensen zelf wordt neergelegd.’ (student, dialoog 6)*
- *‘Wel bijzonder, leerzaam en hopelijk wordt er een vervolg aan gegeven, denk dat er velen elkaar kunnen inspireren, bedankt dat ik hieraan mee mocht doen.’ (administratief medewerker, dialoog 6)*

Rapportage themadialogen Natuur & milieu

Knel en kiemverhalen

- Druk op de natuur (o.a zwerfafval)
- Het gebrek aan landelijk beleid / visie op klimaat
- Persoonlijke verliezen (inkomen, werk)
- Het missen van 'live' interactie

- + Meer belangstelling en waardering voor de natuur
- + Innovatief en creatief denken (wat kan er wél?)
- + Thuiswerken (meer tijd voor gezin, minder Co2 uitstoot)
- + Meer verbinding met familie en vrienden
- + Rust in de stad (minder toerisme bijvoorbeeld)

schooloprichter, dialoog 1

'Ik zou graag het dilemma oplossen dat mensen individuele verlangens hebben en er tegelijkertijd collectief een belang is van schonere lucht en een beter klimaat.'

Wie zaten aan tafel?

4 gesprekken

33 deelnemers totaal

Hosts kwamen uit de volgende gemeentes: Houten, Zeist, West-Betuwe & Oudewater.

Enkele proces-observaties

Soms waren er relatief veel deelnemers met 'groene' beroepen. Direct bij de eerste (terugblik)ronde begonnen mensen al met ideeën voor de toekomst.

Aan het eind geven mensen aan hoopvol en optimistisch te zijn en verder aan de slag te willen. Ze ervaren verbinding en energie en voelen zich gehoord in de dialoog.

Dromen

- Meer waardering voor de natuur
- Meer groen, bereikbaar en toegankelijk voor iedereen
- Andere manieren van kijken naar landbouw en voedselproductie (en consumptie)
- Een actievere rol van de overheid
- Klimaatdoelen halen en over generaties heen kijken
- Meer recyclen en minder afval in de openbare ruimte

Vijf ideeën

1. **Dingen die mensen zelf kunnen doen** om bij te dragen aan een beter milieu en meer en schonere natuur
2. **Inzetten op bewustwording en gedragsverandering** door de overheid
3. **Een actieve rol van de overheid** om met lef en visie het klimaatprobleem aan te pakken (o.a landbouwvisie).
4. **Werken aan andere manieren van voedselvoorziening.**
5. **Voortbouwen** op de kennis, ervaring en betrokkenheid in de samenleving.

Themadialogen over natuur & milieu: inleiding

Op zoek naar ideeën voor ‘na de crisis’

Wat is er tijdens corona in de knel gekomen dat we met elkaar wensen te herstellen? En welke kiemen voor vernieuwing hebben de afgelopen maanden ook het licht gezien, die we juist groter zouden willen maken? Deze vragen stonden centraal in het project ‘perspectief en dialoog’ van het interdisciplinaire team **Nederland na de crisis**, dat een onderdeel is van het programma-DG **Samenleving en COVID-19**. In dit breed opgezette project werden in het voorjaar van 2021 activerende dialogen tussen burgers, middenveld, wetenschappers en overheid georganiseerd om ideeën te ontwikkelen voor herstel en vernieuwing. Dialogen die inspireren en motiveren, krachten bundelen, en nieuwe initiatieven stimuleren. De thema's en ideeën die naar voren komen vormen bovendien input voor een landelijke herstel- en vernieuwingsagenda.

Om te onderzoeken rond welke thema's mensen in gesprek zouden willen voeren we een twintigtal **verkenningdialogen**. Daarin vroegen we een gemêleerde groep wat voor hen in de knel was gekomen tijdens corona, wat was ontkiemd, en wat voor hen (dus) belangrijke thema's voor de toekomst zijn. Hieruit kwamen zeven onderwerpen naar voren. **'Natuur en milieu'** was een van die thema's.

Waarom natuur en milieu als thema?

In de verkenningdialogen kwam 'natuur en milieu' vooral terug in de kiemverhalen. Positieve ontwikkelingen die mensen noemden waren bijvoorbeeld: mensen reizen minder, waardoor de CO₂ uitstoot afneemt, en mensen zijn ook meer dicht bij huis, ervaren meer rust en tijd, wandelen meer en waarderen het 'groen' om hun huis en in de natuur (mede daardoor) meer. Mensen vragen zich af hoe we dit vasthouden richting de toekomst.

Klimaat en het milieu zijn niet zozeer in de knel gekomen tijdens corona – maar juist het gegeven dat de milieu-belasting even minder werd, dat mensen meer in de natuur waren, plus de bezinning die de coronacrisis lijkt te triggeren zorgde ervoor dat duurzaamheid als thema in brede zin zat verweven in veel verhalen in de verkenningdialogen. Of het nou gaat over je bewust zijn dat je 'met minder' toekan, lokaal inkopen doen, vakantie vieren, reizen naar het werk of het grotere klimaatvraagstuk... : mensen zijn aan het denken gezet, voelen urgentie en zien kansen op dit gebied.

Op basis van de verkennende gesprekken maakten we de omschrijving in bijgaande tekstbox voor de themadialogen over natuur en milieu.

Zes themadialogen

Om door te praten over het thema 'natuur en milieu' organiseerden we vier themadialogen, waaraan in totaal 33 mensen meededen. Hier wisselden zij uit over knelpunten en kiemen uit de coronaperiode, deelden ze dromen voor na de crisis en onderzochten ze samen ideeën om datgene wat in de knel is gekomen weer te herstellen, en kansen voor vernieuwing te verzilveren. Voor de opzet van de gesprekken verwijzen we naar de uitleg werkwijze. In deze rapportage beschrijven we de rode draden uit de gesprekken.

Thema natuur & milieu

Door corona zijn we ons bewuster geworden van het belang van het klimaat en de natuur. Niet voor niets hebben nog nooit zoveel mensen meegedaan aan de nationale tuinvogeltelling. Nieuwe wandelroutes in de buurt en plekjes in het park werden ontdekt. Mensen verbouwen meer groente in eigen tuin of op het balkon. De interesse in tweedehands kleding en meubels neemt toe: soms noodgedwongen, soms uit enthousiasme. Doordat er minder vliegtuigen vliegen, is de CO₂ uitstoot lager. En dat zet mensen aan het denken. Hoe willen we verder? Vakantie in eigen land blijkt een goed alternatief. Is dat iets om vast te houden? Net als lokaal eten en biologisch voedsel? Deze ontwikkelingen worden heel enthousiast ontvangen. Door jongeren bijvoorbeeld, die zich grote zorgen maken over het klimaat. Anderen maken zich juist zorgen dat zij de rekening gepresenteerd krijgen voor die drang naar duurzaamheid. Wie gaat dat betalen?

We zijn aan het denken gezet over duurzaam en 'groen' leven. Wat willen we vasthouden? Wat helpt daarbij? Wat kun je zelf doen en waar is de hele samenleving nodig? En hoe verbinden we dit aan onze wensen om het leven van voor corona weer snel op te pakken?

1. Knelpunten en kiemen uit de coronatijd

De eerste vraag in elke themadialoog was wat er volgens de deelnemers in de knel was gekomen of ontkiemd was tijdens corona. Als **knelverhalen** deelden mensen op het thema natuur en milieu vooral ervaringen over onderwerpen als:

- **Druk op de natuur:** Meer mensen zoeken de natuur op: zowel als het gaat om natuurgebieden maar ook het groen in de stad, zoals parken. Hierdoor is er meer afval en andere 'schade'. Denk aan afval dat wordt achtergelaten door recreanten, mensen die buiten de paden lopen in een natuurgebied of niet weten hoe ze met respect met de omgeving moeten omgaan. Mensen herwaarderen de natuur weer meer, daardoor gaan ze er meer op uit, maar nam dus ook de druk op die natuur toe.

'Ik heb veel verhalen gehoord van mijn boswachters, die zijn wel dubbel. We zijn heel erg blij dat mensen bij ons komen wandelen en fietsen, er is meer draagvlak voor de natuur. Maar we maken ons ook echt zorgen. Mensen laten hun honden los of blijven niet op de paden. We merken dat er veel nieuwe mensen komen naar de natuur en veel mensen weten dit soort dingen ook niet' (provinciehoofd bij Staatsbosbeheer, dialoog 3).

'Er wordt echt gewoon misbruik gemaakt van de mooie natuur om ons heen. Als je een paar jaar geleden naar de Veluwe ging was het heel netjes, nu zie je overal jonge mensen en jonge gezinnen die overal hun troep neergooien en maling hebben aan de natuur' (student HBO, dialoog 2).

- **Gebrek aan landelijk beleid / visie op het gebied van klimaat:** Hoewel er veel burgerinitiatieven zijn ontstaan om zorg te dragen voor de natuur en klimaat (denk aan zwerfafval opruimen, kledingruil acties) missen mensen ambitieus landelijk beleid waarin natuur en klimaat écht de hoofdrol spelen. Hiermee hangt samen een verminderd vertrouwen in de overheid als het gaat over klimaatbeleid - dat klinkt door in veel van de verhalen. Mensen willen graag de positieve effecten van corona voor het klimaat en de natuur vasthouden, zoals de verminderde CO₂ uitstoot. Tegelijkertijd kijken ze uit naar weer kunnen reizen, ook met het vliegtuig. Dat zijn tegenstrijdige belangen waar ze graag een rol van de overheid zien.

'Ik vind het jammer dat het ook te zien is in de huidige kabinetsformatie, waar thema's als groen het onderspit delven. We kunnen allemaal leuke dingetjes verzinnen als bewoners, maar die verantwoordelijkheid zou niet bij bewoners moeten liggen. De grootste verandering komt door beleid, centraal aangestuurd, en niet bij gemeenten.' (projectmedewerker duurzaamheid, dialoog 2)

- **Persoonlijke verliezen:** Mensen delen ook verhalen over persoonlijk leed. Denk aan het verdampen van inkomen/pensioen of verminderde fysieke gezondheid door minder bewegen.
- **Het missen van 'live' interactie** kwam een aantal keer nadrukkelijk naar voren in de knelverhalen. Door het vele thuiswerken missen mensen live interactie, maar bijvoorbeeld ook het oriënteren op een nieuwe opleiding op werkplek is moeilijker als je niet ergens fysiek aanwezig kunt zijn.

Als **kiemverhalen** hoorde we verhalen over thema's zoals:

- **Meer belangstelling en waardering voor de natuur:** Veruit het meest genoemd in de verhalen over wat er ontkiemd is, zijn de verhalen van mensen die veel meer buiten zijn en meer wandelen (o.a. door het vele thuiswerken). Mensen zijn hun (directe) omgeving veel meer gaan waarderen. Ze kopen meer lokaal hun voedsel, bijvoorbeeld direct van de boer in de buurt.

'Ik heb twee kleine kinderen en geen auto. Ik zat thuis en kon nergens heen. Ik heb echt gemerkt hoe belangrijk de ruimte om mijn huis heen is. Het gaat om je vierkante kilometer, voorziet die in de behoefte voor natuur?' (beleidsmedewerker milieu, dialoog 3)

'Het groen is de nieuwe ontmoetingsplek. Het is half negen, nog even een kowa". Kowa en lawa zijn upcoming afkortingen van studenten om nog een korte avondwandeling te maken of een lange avondwandeling. Het leuke daarvan is de waardering voor de omgeving' (student, dialoog 2)

'Iedereen is de natuur aan het platlopen, veel meer mensen zijn de natuur gaan ontdekken en verkennen. Dat zal blijvend een trend zijn. Maar dat vraagt wel iets. Meer natuur, dicht bij de stad. Daar moet ook de boer bij betrokken worden. De boer kan dan ook meer gaan ondernemen, die zit nu verstikt in regelgeving maar die boer kan hier een belangrijke functie in gaan vervullen.' (eigenaar ecologisch adviesbureau, dialoog 3)

'Alles wat van dichtbij komt, is beter. Koop lokaal, wees loyaal. Je ziet ontstaan dat fruittelers direct aan consumenten gaan verkopen en dat alles van dichtbij wordt ingekocht. Je ziet in de supermarkt hoekjes ontstaan met lokale of regioproducten. Je ziet moestuintjes ontstaan, tuinen van de burens vergroenen; veel initiatieven rondom de eigen tuin en voedsel. Er is meer waardering voor dichtbij en lokaal' (wethouder)

- **Innovatief en creatief denken:** Mensen noemen het zien van kansen en mogelijkheden en anders leren kijken: wat kan er wél? Het gaat dan om een nieuw perspectief waar mensen dankzij corona mee hebben kennis gemaakt. Een perspectief dat bevalt: uitgaan van positieve kanten in het leven zorgt voor meer geluk dan alleen de negatieve kanten belichten, die er uiteraard ook zijn.

'Ik ben meer dingen in eigen land gaan doen. Weekendjes weg, logeren op een woonboot in Amsterdam om maar niet thuis te zitten, wandelen met vriendinnen, een Food Walk door de stad langs koffietentjes...er kan meer dan ik dacht. Veel wandelen en buiten zijn, dat is voor mij ontkiend.' (student, dialoog 1)

'Positief aan corona is innovatie van de mens: ik ben gaan roller skaten, gaan wandelen, doe kledingruilhandeltjes met vrienden...er werd echt gedacht in mogelijkheden binnen mijn vriendengroep. Creativiteit is ontkiend, echt denken in mogelijkheden. Dat wil ik graag vasthouden, zou mooi zijn als we zo kunnen blijven denken.' (freelance marketeer, dialoog 1)

- **Thuiswerken:** Doordat er meer wordt thuisgewerkt zijn er minder files en is er minder CO₂ uitstoot. Dat waarderen mensen en willen ze graag vasthouden.
- **Meer verbinding met familie en vrienden:** Mensen ervaren sterkere familiebanden of diepere vriendschap door de coronacrisis.
- **Rust in de stad:** o.a. door minder vliegtuigen en minder toeristen.

'Veel mensen gaan straks weer op de terrassen zitten en ik gun iedereen zijn biertje. Maar ik geniet nu van de rust in mijn stad en ik wil niet dat dit een toeristische trekpleister wordt' (student & gepensioneerd, dialoog 3)

2. Dromen en wensen voor de toekomst

De tweede vraag in de dialoog ging over wat mensen ten diepste wensen op het thema. Waar dromen mensen van? Hier hoorden we de volgende verlangens terugkeren:

- Meer waardering voor de natuur: veruit de meeste dromen en wensen gaan over meer leven in contact met de natuur en een groter bewustzijn bij mensen van het belang van de natuur. De natuur centraal stellen, in plaats van de mens als vertrekpunt nemen.

'Het is mijn wens dat we met nieuwe ogen naar onze groene omgeving kunnen kijken. Ontdekken hoe we die eetbaar en leefbaar kunnen maken voor alle diertjes. Want als de omgeving goed voor hen is, is hij dat ook voor ons. Dat kan overal. Op straat, in de stad, in het park, op het platteland' (hoogleraar, dialoog 3)

- Meer groen en natuur: een flink aantal mensen wenst simpelweg meer groen (ook, of juist ook, in de stad) en meer ruimte voor de natuur.

'Ik geloof dat als we echt een blauwgroene oase voor elkaar willen krijgen in Nederland - dus echt grote bossen, groenstroken, noem maar op, van vele vele hectares - dat we dan ook als mensen daar veel meer tijd in door gaan brengen. En in die tijd in de natuur kunnen we nuttige dingen doen: recreëren, tot rust komen, genieten. We hoeven minder tijd in productie door te brengen. Dus we kunnen dan ook energie besparen.' (vrijwilliger, dialoog 2)

- Andere manieren van kijken naar landbouw en voedselproductie: Dit hangt samen met bovenstaande punten maar wordt ook opvallend vaak expliciet als droom genoemd; de wens om landbouw en voedselproductie anders in te richten, minder gericht op grote productieaantallen. In plaats daarvan dromen mensen van een meer divers landschap doordat landbouw en natuur meer geïntegreerd zijn, de biodiversiteit een impuls krijgt en er meer verbinding is tussen landbouw en de omgeving. We hoorden ook de wens terug om het dilemma op te lossen dat landbouw in Nederland op dit moment vooral draait om veel produceren omdat het anders als boer niet 'loont'. Mensen dromen van meer lokaal geproduceerde voedingsmiddelen en nieuwe voedingspatronen waarbij vlees een luxeproduct is en groente en fruit centraal staan.

'Ik zie als droom dat boeren niet alleen voor de productie beloond gaan worden, maar ook voor het hoeden en inrichten van het landschap. Dan ga je naar nieuwe agrarische modellen kijken, bijvoorbeeld door implementatie van bomen bij de teelt. Daarmee creëer je een meer divers landschap, heeft de boer hopelijk een normaal inkomen en creëer je op een hele grote schaal nieuwe en effectieve natuur' (projectmedewerker duurzaamheid, dialoog 2).

- Een actievere rol van de overheid: ten aanzien van het klimaat en het écht anders kijken naar natuur en milieu uitten mensen de wens van een actieve (en principiële) rol van de overheid. Daarbij worden zowel gemeenten genoemd als de rol van het (toekomstige) kabinet en is de wens vooral om een meer lange termijn perspectief te hanteren: kijk over generaties heen naar de toekomst en wat er nodig is om de aarde ook voor die generatie leefbaar te houden.

'Ik zou graag willen dat minder vlees eten, iets wat consumenten vandaag zelf kunnen doen, meer door de overheid wordt gestimuleerd. Dat aanjagen met een campagne, dat is mijn droom. Ik weet dat het kan, mensen kunnen hun gedrag aanpassen, we dragen nu ook allemaal mondkapjes. We kunnen veranderen, alleen vraagt het wel bewustwording om die gedragsverandering te stimuleren. Daar mag de overheid en zeker het volgende kabinet meer op inzetten' (eigenaar communicatiebureau, dialoog 1)

- Klimaatdoelen halen: Er klinkt een sterk appèl in veel van de dromen en wensen om klimaatverandering serieus (of in ieder geval serieuzer) te nemen als overheid en echt in te zetten op veranderingen die nodig zijn om de klimaatdoelen te halen.
- Recyclen & afval: Schone straten en paden door minder zwerfafval en hergebruik van materialen door zowel bedrijven als consumenten zijn ook regelmatig genoemd: en dat zijn weer zaken waar ook burgers zelf mee aan de slag kunnen.

'Ik droom van schone paden en wegen en parken in Nederland. Dat is iets kleins dat we zelf kunnen doen, morgen al!' (gepensioneerd, dialoog 1)

Het belang van **anders kijken** naar de natuur en **anders denken** over landbouw, voedselconsumptie- en productie en het zorgdragen voor het milieu klinkt door in veel van de dromen en wensen. Dat gaat enerzijds over anders kijken en denken door mensen zelf: de wens dat

er een groter bewustzijn is van het belang van natuur en milieu en dat meer mensen hier ook naar handelen door hun eetpatroon aan te passen, te recyclen of zwerfafval te rapen. Anderzijds gaat het de deelnemers om een (radicaal) andere visie van de overheid door het klimaat en het milieu echt centraal te stellen en hier ook voor te gaan staan. Door een lange termijnvisie te ontwikkelen en naar die visie te handelen.

Iets anders dat opvalt is de wens naar meer **verbinding**: Mensen wensen meer verbinding tussen landbouw en natuur, tussen stad en platteland en tussen natuur en wonen/huisvesting. Integraliteit als droom voor de toekomst, in plaats van het gescheiden benaderen (door mensen, door overheden).

Wat enkele mensen expliciet benoemen maar wat breder doorklinkt in de verhalen is **de wens om dilemma's aan te pakken** die je als individu niet kunt oplossen. Zoals het belang dat mensen zien om CO₂ terug te dringen (door bijvoorbeeld minder te vliegen) maar tegelijkertijd graag willen reizen en de wereld willen ontdekken. Dat geeft ongemak en soms zelfs stress. Of het spanningsveld dat mensen graag genieten van rust en natuur, maar ook de natuur willen beschermen. En wat te denken van het dilemma op het gebied van landbouw en voedselproductie: het is voor boeren in Nederland met het huidige beleid nog te weinig aantrekkelijk (en financieel haalbaar) om landbouw hand in hand te laten gaan met natuurontwikkeling en landschapsbehoud, wordt vaak benoemd in de dialoogen.

'Ik droom van schonere lucht maar ook van mentale rust. Dat vliegen met meer gemoedsrust kan omdat het minder vervuילend is. Ik zou graag het dilemma oplossen dat mensen individuele verlangens hebben en tegelijkertijd collectief er een belang is voor schonere lucht en een beter klimaat. Nu is het een stressfactor voor veel mensen: duurzaam willen handelen én leuke dingen willen doen, dat gaat nu niet samen.' (software developer en student, dialoog 1).

'Er zit spanning op onze verlangens en principes, we willen vliegen en lekker eten én zijn ons bewust dat het anders moet. Ik zie veel veranderbereidheid bij jongeren én de wens om krachtig leiderschap. Dat staat wel op spanning met draagvlak. Krachtig leiderschap betekent klimaatdoelen niet ter discussie stellen, of moet er toch ook gepoldder worden, draagvlak creëren. Dat is spannend' (wethouder).

3. Eerste stappen en ideeën

Als laatste vraag in de dialogen nodigden we mensen uit om – alle verhalen van de anderen gehoord hebbende – na te denken over de eerste stappen die we kunnen zetten. Wat is belangrijk om als eerste te gaan doen?

In deze ronde springen er 4 thema's uit, namelijk:

- **Dingen die mensen zelf kunnen doen** om bij te dragen aan een beter milieu en meer en schonere natuur. Hier worden bestaande én nieuwe ideeën voor genoemd.

'Het begint toch bij jezelf: pak de fiets, maak een salade, gooi geen afval op straat. En bij de grote bedrijven, maar daar heb je als gewone burger niet zoveel invloed op. Je kunt als burger wel zelf principiële keuzes maken.' (ze jaars student bedrijfskunde, dialoog 1)

- **Inzetten op bewustwording en gedragsverandering** is een idee dat daarmee samenhangt: het inzetten op bewustwording bij mensen én gedragsverandering door de overheid. Dat gaat dan over vlees en vliegen duurder maken bijvoorbeeld, of afvalzakken (zoals in Zwitserland waar een rol €40 kost) en biologisch eten juist goedkoper. Op dit punt zijn veel ideeën geformuleerd én worden ook reeds bestaande initiatieven genoemd: het stimuleren van elektrisch rijden en deelauto's/scooters, het zaaien van bloemenranden op braakliggende stukken grond of het verbinden van recreatie aan duurzaamheid.

'Het is belangrijk om de jonge generatie te betrekken in gesprekken/discussie over duurzaamheid, natuur en milieu. Jongeren kun je opzoeken door te (blijven) adverteren op social media, maar ook bijvoorbeeld door studentenverenigingen te benaderen' (student kunstmatige intelligentie, dialoog 3).

- **Een actieve rol van de overheid** om met lef en visie het klimaatprobleem aan te pakken.

'De Rijksoverheid zou meer verantwoordelijkheid moeten nemen voor een nationale strategie. Het oude ministerie van Ruimtelijk Ordening zou weer terug moeten komen. Voor het uitzetten van een coherent lange termijn beleid.' (dialoog 2).

'Zorg dat je het platteland aantrekkelijker maakt voor mensen om te bezoeken en beloon boeren daar dan ook voor. Het helpt in de biodiversiteit, er zijn meer mogelijkheden voor recreatie. Het Rijk moet meer regie pakken op de ruimte. Want elke gemeente houdt zich bezig met zijn eigen opgave. De provincie lukt het niet om overkoepeld te kijken. Een mooi initiatief zijn de Herenboeren [...] Landbouw is echt duur, als je dat moet kopen is het ingewikkeld om dat te starten. Laten we zoeken naar manieren om daar ook publiek geld voor in te zetten. Want het geeft minder schade, helpt de biodiversiteit. En betreft iedereen en creëert meer goede ervaringen voor veel partijen' (provinciehoofd Staatsbosbeheer, dialoog 2)

- **Ideeën over andere manieren van voedselvoorziening.** De voedselvoorziening anders inrichten dat deze minder uitputtend is voor het milieu. Zo zijn er ideeën over stadsbosbouw en voedselproductie.

'We kunnen langs de steden voedselbossen aanleggen, waar de stedeling zelf op zoek kan gaan naar noten, planten. Dit zijn vormen die prachtige gebruiksnatuur opleveren en bewustwording creëren. Lokaal opbouwen met soorten uit die omgeving, daar kunnen bewoners bij helpen. Eigen karakter aan die voedselbossen geven. De burger kan de natuur weer gebruiken en verzorgen' (gepensioneerd en vrijwilliger voor Staatsbosbeheer, dialoog 3).

'De regels voor de grote AH en anderen moeten echt anders. De marge moet echt anders verdeeld worden. Je moet iets met de prijzen doen voor de consument, anders krijgt je dit niet op gang. Als je de tussenhandelaren er uit kan halen, dan hoeft niet alles van heel ver te komen. Dan kan het lokaal en betaalbaar in plaats van overal vandaan gehaald worden waar we op de lange termijn de prijs voor betalen' (provinciehoofd bij Staatsbosbeheer, dialoog 3).

- **Bouw voort op de kennis, ervaring en betrokkenheid in de samenleving.** Wat opvalt bij veel van de ideeën is dat naast de concrete voorbeelden van wat overheden, bedrijven en burgers kunnen doen, een heel aantal suggesties gaat over de manier waarop die voorbeelden tot stand komen. Men pleit voor verbinding van de overheid met kennis en kunde die aanwezig is in de samenleving. En met wat er al gebeurt (namelijk heel veel!). Mensen onderstrepen het belang om vooral oog te hebben voor wat er al gebeurt, initiatieven die reeds ontplooid zijn op kleine(re) schaal en te onderzoeken wat nodig is om deze initiatieven en bewegingen groter te maken.

'Er zijn veel mensen die deskundig zijn en kansen zien. Ik hoop dat er meer geluisterd wordt naar grassroots kennis. Er zijn zoveel mensen die hier lokaal mee bezig zijn en die initiatieven ontplooiën, dat moet meer op macroniveau terecht komen. Ik hoop dat er veel naar geluisterd wordt en echt wat mee gedaan wordt' (docent levensbeschouwelijke vorming, dialoog 2).

'Er leven al veel mooie initiatieven: laten we kijken naar wat er al staat. We moeten op holistisch niveau uitzoomen en dan kijken wat er nodig is, dan kunnen we komen tot voorwaarden en een kompas.' coördinator duurzaamheidscentrum, dialoog 2)

In onderstaande tekstboxen noemen we enkele opvallende concrete activiteiten en voorbeelden die genoemd werden als illustratie (maar er waren er veel meer).

Groene bushokjes

In Utrecht zijn 'groene bushokjes' gerealiseerd met bloemen op het dak voor de bijen en vlinders. Een klein en sympathiek voorbeeld van iets dat door lokale overheden gedaan kan worden.

Een applicatie maakt het leuk

Je kunt het verzamelen van zwerfafval en andere groene initiatieven leuk makend door een applicatie te ontwikkelen, a la Pokémon GO bijvoorbeeld.

Polderparken

Om natuurgebieden die nu overbelast worden meer te beschermen zou kunnen worden ingezet op polderparken en gebruiksnatuur. Op deze manier kan iedereen op de fiets of wandelend natuur bezoeken en hoeft er niet ver gereisd te worden voor een natuurbeleving. Deze gebruiksgebieden kunnen intensief benut worden, mensen kunnen van de natuur genieten terwijl de echte natuurgebieden rustig blijven en beter beschermd kunnen worden.

Een nieuw convenant tussen overheid en werkgevers

Thuiswerken zorgt voor minder verkeer en minder CO₂ uitstoot. Bovendien ervaren mensen meer werkgeluk als ze (deels) kunnen thuiswerken en bedrijven zelf zijn steeds meer bezig met MVO. Die twee kun je verbinden door thuiswerkbeleid te introduceren. Bedrijven kunnen zich aansluiten bij het convenant en een certificering ontvangen waarmee ze voldoen aan milieu eisen. Voorwaarde is wel dat zij al hun kantoorpersoneel motiveren thuis te werken en kunnen bewijzen dat dit gebeurt (bijv. thuiswerkvergoeding ipv reiskostenvergoeding).

'Door de samenwerking aan te gaan met het bedrijfsleven, kunnen doelstellingen zoals het terugdringen van het verkeer/vermindere van CO₂ uitstoot sneller worden gerealiseerd. De snelwegen worden puur gebruikt door automobilisten met een beroep waarvoor aanwezigheid noodzakelijk is/welke niet met het OV op het werk kunnen komen' (PR/communicatie-specialist, Dialoog 4).

Concluderend lijkt het de deelnemers aan deze themadialogen vooral te gaan om meer natuur en groen - toegankelijk en bereikbaar in de meest brede zin van het woord: parken in de stad, natuurgebieden, voedselbossen,.... In de verhalen komt terug dat iedereen positief is over de toegenomen waardering en aandacht voor de natuur en het milieu én dat het nieuwe dilemma's en spanningsvelden met zich meebrengt. Hoe zorg je voor een goede balans, wat draagt bij aan een sterke verbinding tussen mens en natuur?

Enerzijds hoorden we 'grote' dromen en wensen, zoals het realiseren van de klimaatdoelen, nieuwe agrarische modellen of het holistisch benaderen van de aarde en de problemen en uitdagingen die voorliggen. Anderzijds veel dichtbijhuis ervaringen, verhalen en ideeën. Over het opruimen van zwerfafval, lokaal kopen bij de boer of recyclen van materialen. Daarin hebben mensen zelf een rol maar lijkt er vooral een belangrijke rol voor de overheid nu weggelegd om in te zetten op bewustwording en gedragsverandering bij mensen. En te komen met een stevige visie op klimaat, natuur, landbouw en voedsel. Daarbij nodigen ze de overheid ook uit om vooral een beroep te doen op de creativiteit, kennis en ervaring die al in de maatschappij aanwezig is om dit te realiseren.

4. Procesobservaties

Wat opvalt is dat zeker bij de dialogen waar veel deelnemers aanwezig waren die ook vanuit hun professionele rol/achtergrond met het thema bezig zijn, de focus exclusief op natuur en milieu lag. De ideeën voor de toekomst kwamen daar ook vanaf de start al sterk naar voren. In meer gemengde groepen deelden mensen in de kiem- en knelverhalenronde ook wel persoonlijk leed, dat in principe niet met natuur en milieu als thema te maken had.

Mensen waren enthousiast over het gesprek zelf. Ze ervaren hoop en optimisme over de toekomst door in gesprek te gaan over dromen en ideeën. De woorden 'hoopvol' en 'optimistisch' worden letterlijk veel genoemd in de slotronde van het gesprek. En mensen benoemen dat ze zin krijgen om aan de slag te gaan.

'Het voelt fijn om zo toch betrokken te kunnen zijn bij het nieuwe regeerakkoord. Ik heb het gevoel dat ik echt gehoord word' (student, dialoog 2)

'Ik vind dit heel hoopvol! We denken veel hetzelfde er over. Laten we doorgaan, we moeten dit enthousiasme wel vasthouden. Ik heb erg de behoefte om echt aan de slag te gaan' (provinciehoofd Staatsbosbeheer, dialoog 2)

Natuur en milieu is echter ook een 'groot' thema, mensen ervaren door het gesprek dat er veel 'werk aan de winkel is' en kijken daarvoor ook naar andere partijen zoals de overheid. Tegelijkertijd ervaren ze in het gesprek door alle voorbeelden en verhalen ook dat er ook al veel gebeurt, dat er veel mensen mee bezig zijn en erover nadenken. Dat ze niet de enige zijn die het een belangrijk onderwerp vinden geeft moed.

'Ik verlaat het gesprek vol moed en hoop dat we met z'n allen, maar met name de overheid en andere overkoepelende organisaties, de uitdaging aan gaan en dan nu écht gaan veranderen. Het is best lastig om de consument te motiveren om iets te gaan doen, ik hoop dat ze (overheid) het goede voorbeeld kunnen geven. En dat de jeugd wordt gestimuleerd om na te gaan denken over natuur & milieu' (student, dialoog 4).

Veel mensen waren zich ook bewust van de 'bubbel' waar ze in zitten. Hoewel er in iedere dialoog een diverse groep deelnemers was, is de ervaren gelijkgestemdheid groot. Mensen onderstrepen bij de afronding het belang om ook mensen in de samenleving mee te nemen die minder bezig zijn met natuur en milieu.

'Voorzichtig optimistisch word ik hiervan. We moeten niet vergeten dat iedereen echt mee moet kunnen doen.' (gepensioneerd, dialoog 3).

Rapportage themadialogen Onderwijs en werk

Knel en kiemverhalen

- **Elkaar niet kunnen ontmoeten** zorgt voor beperkingen en achterstand in leren, werken en innovatie.

- **Het beperkte fysieke en online onderwijs** biedt niet altijd de mogelijkheid voor jongeren om te groeien.

+ **Veerkracht en flexibiliteit** worden optimaal benut in het online leren en werken.

+ **Stilstaan bij dat wat echt belangrijk is** in leren en werken wat geluk en motivatie ten goede komt.

dialogoog 2

“Mijn wens is dat iedereen mag ontdekken wat hun talenten zijn en deze kan inzetten. Dat gaat over onderwijs, maar ook over werk. Laat ons oog hebben voor de totale mens, dan wordt de wereld mooier.”

Wie zaten aan tafel?

6 gesprekken

41 deelnemers totaal

Hosts kwamen uit de volgende gemeentes: Amersfoort, Assen, Beverwijk, Houten, Lelystad en Overbetuwe

Dromen

- **Meer focus op de menselijke maat** in leren en werken.
- **De lessen die we leerden** over solidariteit, vertrouwen en de werk/privé balans vasthouden.
- **Elkaar weer echt ontmoeten** om samen ervaringen op te kunnen doen.

Drie ideeën

1. Mensen ondersteunen om elkaar weer te **ontmoeten** in het onderwijs en het werk, zo snel mogelijk – maar zeker ook na corona (Fieldlab experimenten, reconnect-festival)
2. Op het gebied van onderwijs: ruimte maken voor herstel (weer live les) en vernieuwing, bijvoorbeeld meer aandacht voor docenten en ruimte voor lessen over identiteit en geluk.
3. Op het gebied van werk aandacht voor herstel (bijvoorbeeld een coachpool om ondernemers te ondersteunen) en vernieuwing (thuiswerken verantwoord faciliteren, inzetten op sociale innovatie).

Enkele proces-observaties

Mensen waarderen elkaars perspectieven. Ze vinden het ook waardevol om over het thema onderwijs en werk in gesprek te gaan en ideeën hierover te genereren.

Themadialogen over onderwijs en werk: inleiding

Op zoek naar ideeën voor ‘na de crisis’

Wat is er tijdens corona in de knel gekomen dat we met elkaar wensen te herstellen? En welke kiemen voor vernieuwing hebben de afgelopen maanden ook het licht gezien, die we juist groter zouden willen maken? Deze vragen stonden centraal in het project ‘perspectief en dialoog’ van het interdisciplinaire team **Nederland na de crisis**, dat een onderdeel is van het programma-DG **Samenleving en COVID-19**. In dit breed opgezette project werden in het voorjaar van 2021 activerende dialogen tussen burgers, middenveld, wetenschappers en overheid georganiseerd om ideeën te ontwikkelen voor herstel en vernieuwing. Dialogen die inspireren en motiveren, krachten bundelen, en nieuwe initiatieven stimuleren. De thema’s en ideeën die naar voren komen vormen bovendien input voor een landelijke herstel- en vernieuwingsagenda.

Om te onderzoeken rond welke thema’s mensen in gesprek zouden willen voerden we een twintigtal **verkenningdialogen**. Daarin vroegen we een gemêleerde groep wat voor hen in de knel was gekomen tijdens corona, wat was ontkiend, en wat voor hen (dus) belangrijke thema’s voor de toekomst zijn. Hieruit kwamen zeven onderwerpen naar voren. **‘Onderwijs en werk’** was een van die thema’s.

Waarom onderwijs en werk als thema?

In de verkenningdialogen kwamen de thema’s onderwijs en werk naar voren in zowel knel- als kiemverhalen. De knelverhalen gingen grotendeels over het online onderwijs. Jongeren en studenten vertelden hoe lastig zij het vinden om gemotiveerd te blijven en dat school of studie minder leuk worden door de online lessen. Ook noemden zij het oplopen van achterstanden als knelpunt. Daarnaast vertelden meerdere deelnemers over het verliezen van hun baan en dat het dikwijls lastig blijkt om een nieuwe baan te vinden in deze tijd.

Heel soms is er iemand die juist een loopbaankans krijgt in deze tijd, maar dat is echt een uitzondering. De meeste kiemverhalen gaan over de voordelen van thuiswerken en -studeren: de autonomie die erbij komt kijken, meer tijd door kunnen brengen met het gezin, minder verkeer op de weg, minder prikkels en de vrijheid om verder van werk of school te kunnen wonen.

De roep om aandacht voor kwalitatief en inclusief onderwijs en kansen op werk, ook na de crisis, is groot en kwam van de verschillende groepen – zeker ook de groepen die door de coronacrisis

extra geraakt zijn, zoals jongeren, mensen met een chronische ziekte, dak- en thuislozen, mensen in armoede).

Op basis van de verkennende gesprekken maakten we de omschrijving in bijgaande tekstbox voor de themadialogen over onderwijs en werk.

Zes themadialogen

Om door te praten over het thema ‘onderwijs en werk’ organiseerden we zes themadialogen, waaraan in totaal 41 mensen meededen. Hier wisselden zij uit over knelpunten en kiemen uit de coronaperiode, deelden ze dromen voor na de crisis en onderzochten ze samen ideeën om datgene wat in de knel is gekomen weer te herstellen, en kansen voor vernieuwing te verzilveren. Voor de opzet van de gesprekken verwijzen we naar de uitleg werkwijze. In deze rapportage beschrijven we de rode draden uit de gesprekken.

Thema onderwijs en werk

Iedereen is verbaasd over de snelheid waarmee we in ons land over zijn gegaan op digitaal onderwijs. Lessen zijn toch doorgegaan. Veel viel er ook weg: de persoonlijke ontmoeting met docenten, het contact met leeftijdgenoten, praktijkvakken. Ondanks inspanningen van scholen, vrijwilligersinitiatieven als ‘thuishulpmaatjes’ en mini-ouder-scholen is dat gat niet opgevuld. Kinderen en studenten hebben last van de lange periode van online onderwijs. We zien leerachterstanden, eenzame jongeren en zelfs stress en depressie. Tegelijkertijd zien we ook jeugdigen die zich juist beter voelen door de relatieve rust. Omdat de arbeidsmarkt verandert, zijn ook veel volwassenen weer naar school gegaan omdat hun baan verdween. Sommige ZZP-ers houden het niet vol en kiezen voor vast werk. Dat levert vaak pijn op, maar soms ook mooie voorbeelden, van mensen die een carrièreswitch maken.

Wat hebben we ontdekt over goed onderwijs voor iedereen? Hoe benutten we die inzichten? Hoe lossen we het op als je geen stage kan lopen? Kunnen en willen we de omscholingsmogelijkheden voor volwassenen handhaven? Hoe helpen we mensen die hun baan verloren snel weer aan werk? En hoe vangen we de mentale klap op die veel mensen – jong en oud - oplopen door te grote uitdagingen in school en werk?

1. Knelpunten en kiemen uit de coronatijd

De eerste vraag in elk gesprek was wat er volgens de deelnemers in de knel was gekomen of ontkiemd was tijdens corona. Als **knelverhalen** deelden mensen op dit thema vooral verhalen met elkaar over onderwerpen als:

- **Hoe leerlingen, studenten en werknemers elkaar niet kunnen ontmoeten.** Deelnemers geven aan dat het onlineonderwijs en online werken afstand creëert en er veel contact wegvalt. Er wordt minder aan elkaar gevraagd hoe het gaat en gekeken naar wat de ander nodig heeft in het werk en de ontwikkeling. De mogelijkheden om van elkaar te leren en om samen te innoveren worden beperkt door de afstand.

“Muziekles brengt heel veel voor de ontwikkeling van je brein. Je empathisch vermogen, je inlevingsvermogen, dat wordt allemaal bevorderd. En dat is nu juist wat in het onlineonderwijs ontbreekt: het contact met de anderen. En het vermogen om contact te kunnen leggen met anderen.” (student, dialoog 6)

“We werken met collega’s uit alle lagen in de bevolking, die verbinding is juist fijn. Mensen trekken nu toch terug naar hun eigen. En dat moeten we straks wel weer open kunnen breken.” (ondernemer, dialoog 6)

“Ik ben net begonnen in een nieuwe baan. Ik mis de wandelgangen terwijl dat in de politiek en in de gemeente juist zo hard nodig is. Alles gaat indirect en daardoor langzamer.” (griffier, dialoog 5)

“Er zijn veel zorgen over studenten die voor het eerst gaan studeren. Zij zijn nieuw en kennen elkaar nog niet. Terwijl je in je studie juist van elkaar leert. Je hebt elkaar nodig. En dat staat nu echt stil.” (cultuurcoach, dialoog 3)

- **Het leren van scholieren en studenten wordt beperkt.** Voor veel jongeren geldt dat ze te maken hebben met een gebrek aan motivatie, concentratie en ritme. Het beperkte fysieke onderwijs en het online-onderwijs biedt hen niet altijd de mogelijkheden en de inspiratie die zij nodig hebben om te groeien. Soms speelt ook (de angst voor) een verslechterde kans op werk een rol: waar doe je het dan voor?

“Ik heb het wel nodig om echt even naar een bepaalde plek toe te gaan. Als je de campus oploopt, kom je toch al meteen in een leermodus. Dat lukt minder als je steeds op dezelfde plek bent, als waar ook je bed staat.” (student, dialoog 3)

“Ik merk dat er van je wordt verwacht, dat je het wel moet doen zoals het normaal zou gaan. Terwijl het onderwijs niet normaal is. Toch wordt van mij verwacht dat ik optimaal presteer.” (scholier, dialoog 3)

“Als je nu studeert in een sector waar straks misschien geen werk meer in is, dan doet dat iets met je motivatie. Doorgaan is heel lastig op dit moment. Er zijn veel studenten die nu gestopt zijn, geen zin meer hebben. Die het echt heel lastig vinden om toch die colleges te blijven volgen online. Ik merk dat zelf ook in het lesgeven.” (loopbaancoach, dialoog 6)

Bij de **kiemverhalen** ging het vooral om thema’s zoals:

- **De kansen die deze tijd biedt om veerkrachtig te zijn in onderwijs en werk.** Mensen vertellen over de flexibiliteit en efficiëntie in het werken en leren vanuit huis en hoe dit toegankelijkheid en gelijkheid kan creëren.

“Digitaal onderwijs kan een enthousiaste leraar niet vervangen, maar het biedt wel kansen. Het maakt het onderwijs meer toegankelijk. Vroeger was op uitwisseling gaan iets wat niet voor iedere student weggelegd was. Nu met digitaal lesgeven is het mogelijk voor meer studenten om vakken op andere (internationale) universiteiten te volgen. De gelijkheid is vergroot.” student Health Care Management, dialoog 2)

“Mensen lijken meer te kunnen dan ze denken”. Maar misschien is dat ook wel dat wat werkgevers zien. Als de druk maar groot genoeg wordt, kunnen mensen opeens heel veel meer, en vinden ze dat soms ook wel leuk.” (manager, dialoog 3)

Wij organiseren vaak bewonersavonden maar nu we de tafels digitaal hebben vanwege corona komen er in een keer ook hele andere mensen. Dat vind ik ontzettend fijn omdat ik nu meer ervaringen hoor en andere inwoners spreek over thema’s in onze stad.” (wethouder)

- **Stilstaan en nadenken over wat je echt wilt.** Mensen hebben meer tijd gevoeld en genomen om te kijken wat hen echt gelukkig maakt als het gaat om onderwijs en werk.

“Wat mij heeft geholpen in het begin van Corona is dat ik rust terug heb gevonden. Ik was veel te veel bezig met school. Door Corona had ik minder lessen en kon ik me focussen op wat ik echt leuk en belangrijk vond, daardoor nu het schooljaar goed begonnen en zit ik lekker in mijn vel.” (middelbare scholier VWO 4, dialoog 2)

“Mijn leven was voor Corona snel-snel-snel. We leefden in een maatschappij waar je zo goed was als je prestaties. Dat idee is niet helpend. Ontkiemd is voor mij het inzicht dat we terug moeten gaan naar wat echt belangrijk is.” (organisatieadviseur gemeente, dialoog 2)

“Ontkiemd is dat ik naar mijn innerlijk ben gaan kijken en wat me gelukkig maakt en hoe ik mezelf kan leren motiveren. Ik heb geleerd dat je moet kijken naar wat je gelukkig maakt. En iets doen.” (student Finance & Accounting, dialoog 2)

2. Dromen en wensen voor de toekomst

De tweede vraag in de dialoog ging over wat mensen ten diepste wensen op het thema. Waar dromen mensen van? Hier hoorden we vooral de volgende verlangens voorbij komen:

- **Meer aandacht voor ontwikkeling gefocust op het individu**, in zowel onderwijs als werk. Mensen dromen over werk doen dat meer bij ze past, gehoor geven aan persoonlijke leerbehoeftes en bewuster stilstaan bij hoe hun persoonlijkheid matcht met werken en leren. En ze praten over arbeidsorganisaties en scholen als systemen en plekken met aandacht voor die individuele talenten en drijfveren - dat zal volgens hen leiden tot meer geluk en kansen voor iedereen.

“Mijn wens is dat iedereen mag ontdekken wat hun talenten zijn en deze kan inzetten. Dat gaat over onderwijs, maar ook over werk. Laat ons oog hebben voor de totale mens, dan wordt de wereld mooier. Meer geluk en meer werkplezier zijn het resultaat, en motivatie omdat je terug hoort wat je goed kunt en hoe je bijdraagt aan doelen van een organisatie.” (adviseur bij een gemeente, dialoog 2)

“Een droom op lange termijn is onderwijs voor iedereen. Op mijn school gaat het nu veel over wat je doel is. Dat moeten we doorzetten. Het gaat om ontwikkelen wat je wilt, ruimte om te ontdekken wat je doel is. Er is meer in de wereld dan Duitse rijtjes leren.” (middelbare scholier, dialoog 2)

“We hebben altijd de neiging om iedereen hetzelfde te geven. Dat is per definitie oneerlijk. Iedereen is anders. Laten we het systeem en het middel niet meer leidend te laten zijn. Maar de mens: wat past bij iemand?” (burgemeester)

“Ik zou graag een onderwijsstelsel zien dat voor iedereen toegankelijk is. En dat zichzelf steeds verbetert. Ik geloof dat als kinderen goed begeleid worden naar volwassenheid, dat later zich uitbetaalt in hoe gelukkig iemand wordt. Mijn droom is dat we meer investeren in het onderwijs zodat kinderen gelukkiger worden en de samenlevingen eerlijker wordt.” (student Health Care Management, dialoog 2)

- **Als samenleving leren van deze crisis** op het gebied van een goede werk/privé balans, vertrouwen in elkaar en solidariteit naar elkaar. De bezinning en rust die mensen (noodgedwongen) hebben gevonden in hun eigen leven vertalen ze door naar een samenleving als geheel met minder prestatiedruk en meer menselijke maat.

“Mijn diepe wens is dat we corona niet zien als een crisis die we moeten bedwingen en overwinnen, maar als informatie kunnen benutten. Dat we straks niet ‘terug naar kantoor gaan’ maar ‘vooruit naar kantoor’. Dat we meenemen wat we hebben geleerd: een betere werk-privé balans, niet elke dag op onze nieuwe thuiswerkplekken zitten, maar ook niet elke dag weer in die file of volle trein. En ook het kleine, het intermenselijke, de zorgzaamheid en de solidariteit die we nu hebben ontdekt, dat we dat vasthouden.” (communicatieprofessional, dialoog 3)

“Mijn wens is dat de werkwereld en thuiswereld meer bij elkaar mogen komen. Ik kwam voor Corona niet toe aan mijn gezin, nu merk ik dat dit niet per se nodig was geweest. Nu kom ik meer aan mezelf en anderen toe.” (wethouder)

- Elkaar weer **live** ontmoeten, fysiek samenwerken en met elkaar ervaringen opdoen. En wanneer er online werk of onderwijs plaatsvindt, dat hier een goede balans in komt.

“Wij hebben een soort leer-werktraject voor mensen met grotere afstand tot de arbeidsmarkt. Dat kan helaas niet in deze tijd. En juist voor deze doelgroep, bijvoorbeeld mensen met een taalachterstand, daar heb je echt het menselijke contact voor nodig. Achter een scherm kun je die mensen niet begeleiden. Je hebt juist 1 op 1 momenten nodig. Voor wat betreft de droom, hoop ik dat we dat echt weer kunnen oppakken.” (ondernemer, dialoog 6)

“Ruimte om dingen weer met elkaar te gaan ervaren. Dat je met je studiegenoten ervaringen opdoet, uitwisselt over datgeen wat goed gaat maar ook waar je mee worstelt.” (student, dialoog 4)

“Ik droom ervan dat we snel weer bij elkaar in de klas kunnen zitten: zoals vroeger ongecompliceerd. Gewoon weer leerling en jong kunnen zijn.” (middelbare scholier, dialoog 5)

“Mijn ideaal is een dynamische maatschappij waar je live werken kunt combineren met online. Zodat je tijd bespaart en effectiever kunt zijn. Wat weer leidt tot minder werkdruk en stress, meer tijd voor familie, zelfontwikkeling en hobby’s.” (student Bestuur & Organisatiewetenschappen, dialoog 2)

3. Eerste stappen en ideeën

Als laatste vraag in de dialogen nodigden we mensen uit om – alle verhalen van de anderen gehoord hebbende – na te denken over de eerste stappen die we kunnen zetten. Wat is belangrijk om als eerste te gaan doen?

- Mensen ondersteunen om elkaar weer te ontmoeten in het onderwijs en het werk, zo snel mogelijk – maar zeker ook na corona:

“Faciliteer of organiseer als onderwijsinstelling ook zoiets als ‘studie buddy’s’ of ‘studie-maatjes’: zo dat je wel met z’n tweeën kan afspreken, of samen een online les kan volgen, of samen op 1 plek kan zijn en samen een opdracht doen, in plaats van alles alleen thuis.” (student, dialoog 6).

“Wijkgebouwen anders gaan gebruiken en benutten om mensen met elkaar in contact te laten komen. Je kunt dat na corona heel goed als ontmoetingsruimtes benutten waar iedereen welkom is. En je elkaar ook kan helpen bij keuzes in werk, studie en leven.” (voorzitter Culturele Broedplaats dialoog 4).

“Het zou een mooi idee zijn om de horeca te gebruiken als studieplekken voor studenten. Bestaande ruimtes dus gebruiken voor mensen om te werken en te studeren.” (dialoog 4).

- Het onderwijs zowel herstellen als vernieuwen. Hier zijn veel ideeën voor, die gaan bijvoorbeeld over weer ‘live’ onderwijs en het belang van informeel contact, de kwaliteit van onderwijs, investeren in de docenten en ruimte in het curriculum voor lessen over identiteit, geluk en toekomstperspectief:

“Muziekscholen zijn ook een vorm van educatie. Net als sportclubs. Zie onderwijs dus niet sec als vak inhoud, maar kijk breder: wat zijn plekken waar we leren? (student, dialoog 6)

“We zien in deze corona periode dat mentoren veel meer betrokken zijn dan voorheen. Het lijkt alsof ze nu beter weten wat er speelt. Door het intensievere 1-op-1 contact signaleren ze problemen ook sneller. Het zou mooi zijn om mentoren te trainen dit voort te zetten. Van mentor naar meer coach te gaan.” (maatschappelijk werker, dialoog 3)

“Een combinatie van online colleges en live onderwijs om kwaliteit te behouden en te verhogen. Het is de taak van de universiteiten om te herkennen dat de kwaliteit van het onderwijs is gedaald en hier actie in te ondernemen.” (dialoog 6)

“Een leuk gesprek met als titel ‘geluk’ meer een plek geven in het onderwijs. Door gelukslessen bijvoorbeeld. Het talent dat kinderen hebben moet de ruimte krijgen. ‘Zijn wie je bent’ zou de basis moeten zijn in al het onderwijs, het héle curriculum.” (dialoog 2)

- In het **werk** herstellen wat in de knel kwam en ook de kansen grijpen voor vernieuwing. Er kwamen ideeën boven zoals een coachpool om ondernemers te ondersteunen, thuiswerken verantwoord faciliteren en inzetten op sociale innovatie en de maatschappelijke rol die bedrijven kunnen nemen. Hier kwamen ook enkele eerste stappen en ideeën naar voren die iets vragen van de overheid en werkgevers:

“Het belangrijkste is flexibiliteit en dat dit ook na corona vastgehouden wordt. En een middenweg hierin vinden, voor sommigen is dat in de klas of op werk, anderen juist liever thuis. Werkgevers hebben een rol te spelen en flexibiliteit te faciliteren. De overheid heeft een actieve rol in kijken of medewerkers voldoende ruimte krijgen, en maatregelen treffen als het niet goed gaat.” (dialoog 2)

“Hele duidelijke afspraken over het recht om thuis te werken maar ook het recht om op kantoor te werken. In CAO’s moeten daar afspraken over komen. Kantoorruimtes weer verminderen en kantoren ook inrichten om geconcentreerd te kunnen werken. Zodat mensen die geleden hebben onder kantoorruimtes wel gewoon naar het werk kunnen komen.” (dialoog 5).

“Als we meer gaan thuiswerken, hoe houd je dan als werkgever op een prettige manier in beeld wat er gebeurt? Wat we daarin nu doen is via apps en online meetings elkaar ontmoeten, maar ook 1 op 1 mensen thuis bezoeken, ook al is dat soms ver rijden en kost dat tijd, het levert wel heel veel menselijks op.” (ondernemer, dialoog 6)

Een drietal concrete initiatieven die uit de dialogen naar voren kwamen staan in onderstaande tekstboxen:

Werken en ondernemen vanuit de '17 sustainable goals'

Middels de 17 sustainable goals kunnen ondernemers, bedrijven en scholen bijdragen aan een beter Nederland. Een voorbeeld van een doel is armoedebestrijding, iets wat aandacht verdient in deze tijd waar kansongelijkheid nóg meer op de voorgrond is gekomen. Het idee is dat de overheid het gesprek aangaat over wat werkend Nederland maatschappelijk bijdraagt.

Een 're-connect' festival

Veel jongeren willen op sociaal gebied veel inhalen. Het idee is dat scholen hier activiteiten voor kunnen organiseren op een festival of feestdag. Zodat iedereen elkaar weer kan ontmoeten en op sociaal gebied weer dingen kan opbouwen met elkaar.

Fieldlab experimenten op scholen en universiteiten

Een grote wens is dat de scholen weer helemaal open kunnen. Het lijkt deelnemers een goed idee om hier Fieldlab experimenten voor in te zetten om zo gecontroleerd en bewust van de risico's de scholen weer te openen.

Concluderend lijkt het de deelnemers in deze dialoog over onderwijs en werk er vooral om te gaan dat ontmoetingen weer onderdeel worden van het leer- en werkleven, dit verdient herstel. Jezelf motiveren om onderwijs te blijven volgen blijkt een grote uitdaging voor veel jonge mensen. Daarnaast biedt online onderwijs en thuis werken ook kansen op het gebied van toegankelijkheid, gelijkheid en flexibiliteit. De deelnemers hopen dat dit wordt vastgehouden en in goede banen geleid door zowel de overheid, scholen als werkgevers. Wanneer werk en onderwijs zowel online als live zijn, is bijvoorbeeld wel aandacht nodig voor hoe dit leidt tot kwaliteit en flexibiliteit.

De crisis doet een beroep op ieders veerkracht en doet mensen stilstaan bij wat zij belangrijk vinden in werken en leren. Dat roept het verlangen op dat onderwijs en werk nog meer aansluit bij het individu. En dat ook in het onderwijs aandacht is voor 'leventhema's' zoals geluk, identiteitsvorming, toekomstperspectief. Veel mensen staan ook stil bij wat een goede werk en privé balans inhoudt en hoe zij deze balans kunnen behouden. Tegelijk doet het gegeven dat mensen op zichzelf waren teruggeworpen ook het verlangen naar gezamenlijk werken en leren toenemen. Veel dromen en ideeën gaan over het mogelijk maken van ontmoetingen. Elkaar echt zien en vragen hoe het gaat komt zowel onderwijs als werk ten goede. Vernieuwingskansen die mensen dus zien in onderwijs en werk gaan dus ook daar over: elkaar ondersteunen en inspireren.

4. Procesobservaties

Wat mensen raakt is dat iedereen een persoonlijk verhaal heeft over dat wat in de knel kwam tijdens de coronacrisis en dat er een tweedeling is tussen mensen die echt in de knel zijn gekomen en mensen die juist iets positiefs uit deze crisis halen. Tegelijk raakt het mensen ook dat deze crisis kansen biedt om bepaalde dingen in onderwijs en werk anders te doen.

Wat opvalt als het gaat om hoe de deelnemers de gesprekken ervaren is dat veel deelnemers positief de dialoog verlaten. Mensen vertellen dat zij zich geïnspireerd voelen en dat de gesprekken stof bieden tot nadenken. Mensen vinden het waardevol dat verschillende individuen met een eigen perspectief bij elkaar gebracht worden om naar elkaar te luisteren en ideeën te genereren die een stap verder gebracht mogen worden.

"Ik vind het heel waardevol om met verschillende disciplines en vanuit verschillende invalshoeken aan een tafel te zitten. We zijn gewend om in je eigen koker te zitten. De kracht van zo'n dialoog sessie is dat je andere perspectieven krijgt. Ik zou 't jammer vinden als dit 't dan was. Ik denk dat we het goede voorbeeld moeten gaan zijn en ik ben nu op scherp gezet. Ik blijf respectvol buiten de lijntjes kleuren en goed naar het kind kijken." (leerkracht, dialoog 1)

Deelnemers van de dialogen voelen zich gehoord en ze hopen dat het gehoor aan hun verhalen en ideeën in gang zetten hier niet stopt.

“Ik voel me gehoord, maar ik ben heel benieuwd of wat ik zeg, of dat een verschil kan gaan maken en of er echt geluisterd is. Ik ben hoopvol, maar ik zit de rest van de dag nog gewoon achter de computer.” (student, dialoog 4)

“Ik denk dat er mooie kansen liggen. Als maatwerk en de menselijke factor meer ruimte krijgen, denk ik dat de wereld echt een stukje mooier wordt. Ik kijk er naar uit!” (loopbaancoach, dialoog 6)

Het lijkt erop dat de interactie die plaatsvond in de dialogen waardevol is voor deelnemers.

“Dankbaar voor dit mooie gesprek! Dat de menselijke interactie het allerbelangrijkste is, is de les van Corona. Uit dit gesprek blijkt dat dat zelfs digitaal kan!” (wethouder).

“Ik verlaat deze dialoog met een fijne gedachte, even buiten het “vaste” kringetje. Andere inzichten en ideeën. Het is lang geleden dat ik met studenten heb kunnen praten bijvoorbeeld. Bedankt allemaal.” (ondernemer, dialoog 6).

“Ik vond het heel bijzonder om met jullie 2 uur in gesprek te zijn. Het geeft me een boost. Ik had het liefst dat we zo samen gezellig naar buiten zouden lopen met een kop koffie en nog even na kletsen. Het is een rare afsluiting zo die een rare vorm van leegte geeft. Ik heb genoten van jullie verhalen. Ik had het niet verwacht. Ik dacht: ik zit 2 uur te luisteren... ik wist niet dat jullie verhalen me zo zouden raken.” (wethouder).

Rapportage themadialogen Samen leven

Knel en kiemverhalen

- **Gemis aan sociale contacten** met familie en vrienden, evenals de 'toevallige ontmoetingen'.
- **Het sociale isolement** waarin sommige ouderen, jongeren of mensen in een kwetsbare positie in terechtkwamen.
- **Rouwen op afstand** ervaren mensen als zwaar.
- **Zorgen om verharding in de samenleving.**

- + **De creativiteit en initiatieven** die in (lokale) gemeenschappen of in de persoonlijke sfeer ontstonden.
- + **De reflectie die ontstond over wat echt belangrijk is** in het leven en in de samenleving.

Gepensioneerde, dialoog 5

'Ik verlang naar het vrolijke en de spontaniteit in de samenleving. Ik kijk ernaar uit om weer evenementen te hebben waar mensen blij van worden. Door de evenementen ontmoeten mensen elkaar weer en dat is heel krachtig.'

Wie zaten aan tafel?

6 gesprekken

47 deelnemers totaal

Hosts kwamen uit de volgende gemeentes: Houten, Hof van Twente, Heemstede, Zutphen, Noordoostpolder, Hoogeveen

Enkele proces-observaties

Veel dromen van deelnemers rondom het thema gaan over sociale cohesie en kansengelijkheid in onze samenleving. Tegelijk lijkt het lastig om daar concrete ideeën bij te genereren.

Veel deelnemers benoemden de dialogen zelf als manier om 'uit je bubbel' te treden en andere mensen te ontmoeten.

Dromen

- **Weer (spontaan) samenzijn en toevallige ontmoetingen.**
- **Bewegen in de buitenlucht** om van de natuur te genieten en gezond te blijven.
- **Aandacht, begrip en respect voor elkaar.** Een samenleving waarin je 'mag zijn wie je bent'.
- **Gelijkwaardigheid en kansengelijkheid.**

Vier ideeën

1. Een actieve rol van burgers in het ontplooiën van initiatieven gericht op verbinding en aandacht voor elkaar.
2. Na de crisis het leven gefaseerd weer met elkaar oppakken, waarbij er extra aandacht moet uitgaan naar kwetsbare groepen en begrijpelijke communicatie voor iedereen.
3. De fysieke ruimte zo inrichten, dat die uitnodigt tot meer ontmoeting.
4. Burgers actief betrekken als het gaat om ideeënvorming voor de toekomst.

Themadialogen over ‘samen leven’: inleiding

Op zoek naar ideeën voor ‘na de crisis’

Wat is er tijdens corona in de knel gekomen dat we met elkaar wensen te herstellen? En welke kiemen voor vernieuwing hebben de afgelopen maanden ook het licht gezien, die we juist groter zouden willen maken? Deze vragen stonden centraal in het project ‘perspectief en dialoog’ van het interdisciplinaire team **Nederland na de crisis**, dat een onderdeel is van het programma-DG **Samenleving en COVID-19**. In dit breed opgezette project werden in het voorjaar van 2021 activerende dialogen tussen burgers, middenveld, wetenschappers en overheid georganiseerd om ideeën te ontwikkelen voor herstel en vernieuwing. Dialogen die inspireren en motiveren, krachten bundelen, en nieuwe initiatieven stimuleren. De thema’s en ideeën die naar voren komen vormen bovendien input voor een landelijke herstel- en vernieuwingsagenda.

Om te onderzoeken rond welke thema’s mensen in gesprek zouden willen voerden we een twintigtal **verkenningdialogen**. Daarin vroegen we een gemêleerde groep wat voor hen in de knel was gekomen tijdens corona, wat was ontkiemd, en wat voor hen (dus) belangrijke thema’s voor de toekomst zijn. Hieruit kwamen zeven onderwerpen naar voren. Het thema ‘samen leven’ was daar een van.

Waarom ‘samen leven’ als thema?

Bij de verkenningdialogen hoorden we **knelverhalen** die de manier waarop we in Nederland samen leven raakten. Deze verhalen gingen bijvoorbeeld over gebrek aan respect of zorg voor elkaar – denk aan geen afstand houden, niet openstaan voor andere meningen, elkaar geen helpende hand bieden, niet gezien worden. Sommige mensen maakten zich zorgen over de verharding in de maatschappij en de afstand die ontstaat tussen groepen. Sommigen voelden zich zelf ook meer aan de rand staan. Opvallend was dat in de groepen die tijdens corona extra kwetsbaar waren, dit soort verhalen vaker gedeeld werd. Mensen die noodgedwongen geïsoleerder leven (zoals mensen met een chronische ziekte) en/of die meer in stilte met hun problemen worstelen (zoals mensen in armoede) hebben het tijdens de corona crisis extra zwaar – ze passen vaak niet in het ‘hokje’ van de maatregelen en hun verhalen sneeuwen onder bij het andere nieuws. Of de maatregelen maken contact en communicatie letterlijk moeilijker (denk aan dove mensen voor wie mondkapjes het liplezen bemoeilijken).

De andere kant van de medaille was er ook. In de **positieve** ervaringsverhalen waarin het thema ‘samen leven’ naar voren kwam, kwamen namelijk juist voorbeelden naar voren van mensen die

juist een sterker gevoel van saamhorigheid, naar elkaar omkijken, elkaar helpen, respect hebben ervaren. Ook de (her)waardering voor belangrijke beroepen kwam hierbij naar voren. Digitale communicatiemiddelen, zoals beeldbellen, kwam soms naar voren als een positieve ontwikkeling omdat dit de betrokkenheid en inclusiviteit van groepen die anders meer moeite hebben om in contact te komen kan versterken.

Als het gaat over de vraag: ‘wat moeten we herstellen, behouden of uitbouwen na de crisis?’ werd saamhorigheid en verbinding zowel benoemd als iets dat herstel verdient (omdat er verschillen zijn ontstaan en spanningen) en als iets waar een kans ligt om te behouden (omdat het in de crisis al is versterkt). Het besef dat sommige mensen veel meer door corona zijn geraakt dan anderen waardoor er ‘winnaars en verliezers’ dreigen te ontstaan, is voor mensen een bron van zorg of in elk geval iets om aan te pakken in de toekomst.

Op basis van de verkennende gesprekken maakten we de omschrijving in bijgaande tekstbox voor de themadialogen over ‘samen leven’.

Thema: samen leven

De coronacrisis raakt iedereen, ongeacht afkomst, leeftijd, status of cultuur. Dat heeft het gevoel van samen vergroot. Er is meer aandacht voor elkaar. Zeker voor mensen die het extra nodig hebben. Wandelen met oudere mensen. Leerlingen helpen bij hun online lessen. Bewust kopen bij je lokale winkel, zodat die blijft bestaan.

Tegelijkertijd zien we dat het virus de verschillen vergroot. Sommige mensen zijn hun baan kwijt, terwijl er voor anderen niet zoveel verandert. Bepaalde mensen komen bijna niet meer buiten en zijn eenzaam, terwijl anderen juist druk ervaren omdat ze heel hard werken.

Terrassen, winkelstraten, stadions, de werkvloer: het zijn normaal plekken waar we allerlei verschillende mensen ontmoeten. Nu zien we elkaar minder. En de verschillende meningen over de coronamaatregelen zorgen voor spanningen. De tolerantie naar elkaar staat onder druk.

Hoe komen we weer dichterbij elkaar? Wat helpt om elkaar te waarderen ondanks de verschillen? Hoe houden we het omkijken naar elkaar en het gevoel van samen vast? Hoe zorgen we voor de mensen die in de crisis veel verloren hebben? Wat kunnen burgers, overheden, bedrijven daarin betekenen? Hoe kunnen (sociale) media een positieve bijdrage leveren?

Zes themadialogen

Om door te praten over het thema 'samen leven' organiseerden we zes themadialogen, waaraan in totaal 47 mensen meededen. Hier wisselden zij uit over knelpunten en kiemen uit de coronaperiode, deelden ze dromen voor na de crisis en onderzochten ze samen ideeën om datgene wat in de knel is gekomen weer te herstellen, en kansen voor vernieuwing te verzilveren. Voor de opzet van de gesprekken verwijzen we naar de uitleg werkwijze. In deze rapportage beschrijven we de rode draden uit de gesprekken.

1. Knelpunten en kiemen uit de coronatijd

De eerste vraag in elk gesprek was wat er volgens de deelnemers in de knel was gekomen of ontkiemd was tijdens corona.

Als **knelverhalen** deelden mensen op het thema samen leven vooral ervaringen rond hun eigen verbinding en gebrek daaraan, maar ook over hoe ze in andere groepen mensen hiermee zien worstelen en de afstand die in de maatschappij lijkt te ontstaan:

- **Het gemis van sociale contacten.** Mensen missen sociale ontmoetingen met (groepen) vrienden en familie, maar ook de (toevallige) ontmoetingen bij de koorrepetitie, het sporten, bridgen of op de opleiding. Dat is voor hen zelf lastig, maar heeft ook impact op de samenleving, omdat het volgens een belangrijk deel uitmaakt van onze 'sociale cohesie', het gevoel ergens bij te horen.

'Ik merk dat door het gebrek aan contact veel mensen om mij heen geen energie hebben en zich depressief voelen. Normaal geef je juist elkaar inspiratie om verder te kijken. Het maakt het leven een stukje leuker als je het met anderen deelt.' (student, dialoog 1)

'De arm om je heen, elkaar even vastpakken. Dat mis je heel erg. Ik heb me niet eenzaam gevoeld, maar wel heel erg alleen. En nog.' (gepensioneerde, dialoog 1)

- Het **sociale isolement** waarin sommige ouderen, jongeren of mensen in een kwetsbare positie in terecht kwamen. En de eenzaamheid die dat met zich meebracht. Mensen maken zich zorgen over die groepen.

'Mijn moeder is 74 en heeft hartproblemen en ze durft gewoon niet meer. Ze is al een jaar echt nergens meer geweest, ze zit alleen maar in dat hele kleine huisje van haar. Op een gegeven moment wilde ze ook niet meer dat wij langskwamen, alles ging maar per telefoon en ze werd steeds kleiner en verdrietiger. En met haar zijn er natuurlijk veel meer mensen en dat vind ik echt een hard gelag.' (wethouder)

'Ik ben actief in een buurthuis en daar komen veel mensen overdag koffie drinken of even gymnastieken of wat zingen. Een heleboel mensen reddend zich prima alleen en die kunnen zich in hun eentje goed vermaken. Maar er zijn ook mensen voor wie zo'n kopje koffie en even met iemand praten heel belangrijk is, voor wie dat echt hard nodig is. Iemand zei tegen me: 'Laten we alsjeblieft weer bij elkaar komen. Misschien wordt het mijn dood, maar dit is geen leven. Dan heb ik in ieder geval nog even een tijdje geleefd.' (gepensioneerde, dialoog 5)

- Hoe we (noodgedwongen) moesten **rouwen op afstand**. Waardoor je afscheid nemen niet als groep (familie, vrienden, bekenden) kan beleven, en elkaar niet tot troost kan zijn. Men miste daarin letterlijk het 'samen'.

'Ik ben mijn oma verloren door corona, zij had het heel zwaar. Ik moest afscheid nemen via een beeldscherm, dat is echt niet menselijk en dat wens je niemand toe. Het is niet te verdragen en ik ben het nog steeds aan het verwerken. Het zijn beelden die je niet uit je hoofd krijgt.' (verzorgende, dialoog 6)

'Ik heb in een paar maanden tijd een aantal mensen verloren. Ook in heel korte tijd. En ervaren hoe dat is dat je niet bij elkaar kan troost zoeken. Je kan elkaar niet in de armen vallen. Dat vond ik heel heftig. Mijn hartsvriendin werd ziek en overleed in een paar maanden. Die was jarig, en daar kon ik niet heen. En dat was haar laatste verjaardag.' (schrijver en coach, dialoog 1)

'Op 14 maart kreeg mijn vader corona en op 16 maart was hij dood. Op afstand afscheid nemen, via het scherm hem zijn laatste adem uit zien blazen. Dat vind ik heftig.' (teammanager, dialoog 4)

- **Verharding en afstand in de samenleving.** Verschillende deelnemers benoemen de afstand die tussen groepen ontstaat en hun zorgen over hoe we als samenleving met elkaar omgaan, hoe verhoudingen voor hun gevoel op scherp zijn komen te staan.

'Waar gaat de samenleving eigenlijk heen? De normen en waarden zijn veranderd merk ik, en grenzen worden verlegd, ook met de rellen enzo die er kwamen. Daar was ik wel heel erg van geschrokken. Ik begrijp dat mensen de hele situatie zat zijn, want ik ben het ook zat. Maar dat je zover gaat, dat de stad half wordt afgeft...' (student, dialoog 4)

'Tussen culturen ontmoeten we elkaar niet meer, bijvoorbeeld bij ontmoetingsdagen die ik organiseer. Mensen vallen terug op het eigen groepje en de sociale cohesie komt in de knel.' (Predikant, dialoog 2)

'Het lijkt alsof het woord vrijheid bijna wordt misbruikt als vrijbrief om alles te mogen doen en zeggen. Op social media, de televisie, de krant... En dat is eigenlijk door corona niet ontstaan, de pandemie heeft dingen die er eerder waren alleen maar verder naar buiten gebracht. Wat is dat eigenlijk: samen leven? Dat betekent toch dat we moeten proberen elkaar te begrijpen op z'n minst. Er is een verschil tussen 'ik begrijp je' en 'ik ben het met je eens'. En dat is OK. Ik hoef niet met iedereen bevriend te zijn, maar ik wil wel iedereen begrijpen.' (opleider softwarebedrijf, dialoog 4)

Als het ging over positieve **kiemen** die tot ontwikkeling zijn gekomen, hoorden we verhalen over thema's als:

- **De creativiteit en initiatieven die in (lokale) gemeenschappen of in de persoonlijke sfeer ontstonden om naar elkaar om te zien, elkaar te ontmoeten.** Er werd gedeeld over persoonlijke ontdekkingen en slimme vondsten, maar ook over (lokale) acties en maatschappelijke initiatieven die zijn opgestart.

'Ik heb voor een 100-jarige burger een megafoon laten aanschaffen en voor het huis van deze persoon gaan staan. Zo konden we iemand ludiek naar buiten roepen en kort op afstand met elkaar spreken. Ik wilde ook op bezoek bij een woongroep in het dorp, waar 22 mensen met een beperking wonen. Dit was een feestelijke gelegenheid en toen heb ik een piano laten aanrukken, zodat we er een feestje van konden maken. De begeleiders zetten de stoelen op 1,5 meter en zo waren we toch een beetje samen. Ik merk dat creativiteit ineens een hele belangrijke vaardigheid is: alles wat je aan cognitie weet, dat is leuk, maar uiteindelijk gaat het om creativiteit. Je ontdekt zo welke waarden er echt belangrijk zijn. Dat zijn: aandacht en luisteren.' (Burgemeester).

'Saamhorigheid en samen zijn staat in de Molukse gemeenschap centraal. Als er iemand overlijdt hebben we de avond van tevoren een afscheidsdienst met honderden mensen. Nu was er niet eens genoeg plek voor de familie zelf. Mensen werden wel creatief en zetten livestreams op, crowd fundings om de families te ondersteunen. Bij ons thuis was er iemand met corona en op een avond hoorden we plots de deurbel, dan staat er niemand maar er staan wel 4 pannen met eten voor de deur.' (kassamanager, dialoog 6)

'Ik zou vorig jaar een wijkproject doen dat binnen zou plaatsvinden, maar toen heb ik de buitenkamers bedacht. Dat is een serie van workshops die buiten zijn, zoals bij mensen in een tuin. Soms kenden mensen elkaar, soms niet. Het doel was om elkaar te ontmoeten door een creatieve workshop. Mensen schreven een gedicht over de kleine dingen om hen heen. Mijn intentie was dat je kleine dingen in de omgeving moet waarderen om jezelf weer fijner te voelen. Mensen hebben de gedichten aan elkaar voorgelezen en hebben met elkaar gegeten. Het is uiteindelijk tentoongesteld in de wijk en het is toch wel een mooi initiatief geweest.' (kunstenaar, dialoog 5)

'In de situatie van 1,5 meter kan je niet verlangen dat verdrietige mensen afstand laat houden. Ze willen aanrakingen. Met de stichting nazorg bedachten we een laagdrempelige manier van verbinding voor rouwende mensen, namelijk een koffie inloop. We zijn direct in livestreams verder gegaan. Je merkt nu dat we toch een mooi gesprek hebben, ondanks dat je elkaar fysiek niet ziet.' (rouwmedewerker, dialoog 3)

- De reflectie die ontstond over wat echt belangrijk is in het leven en in de samenleving en dat koesteren. Voor de één gaat dat om dankbaarheid, het herwaarderen van zaken die eerst vanzelfsprekend voelden en voor een ander gaat dat over omzien naar elkaar, het herontdekken van vriendschappen, of nauwer contact met nabije burens.

'Ik heb ervaren dat we in de buurt een WhatsApp hebben waar we meer gebruik van maken. We letten meer op elkaar. Ik krijg een betere band met de mensen in de buurt. Ik vind het belangrijk dat we dat vasthouden.' (gepensioneerde, dialoog 5)

'Als je in zo'n lock-down zit ga je enorm waarderen hoe vrij we in Nederland eigenlijk leven. Hoe vanzelfsprekend het eigenlijk is...' (militair, dialoog 2)

'Met een oude kennis van mij had ik soms mailcontact, maar een maand of 13 geleden nam hij contact met mij op met de vraag of we eens zouden gaan wandelen. En sindsdien hebben we elk weekeinde twee dagen met elkaar gewandeld. Ik denk dat een sport- of beweegmaatje voor iedereen prettig kan zijn. Het is hartstikke gezond.' (administratief medewerker, dialoog 5)

2. Dromen en wensen voor de toekomst

De tweede vraag in de dialoog ging over wat mensen ten diepste wensen op het thema. Waar dromen mensen van? Hier hoorden we de volgende verlangens voor na corona:

- **Weer met elkaar samenzijn:** met vrienden of familie samen eten, bij elkaar op bezoek. Met name ook de spontaniteit daarvan: een bezoek niet te hoeven plannen, maar spontaan iets kunnen ondernemen.

'Ik hoop dat we snel weer kunnen terugkeren naar een staat van zijn waar iedereen oprecht blij op straat kan lopen, een drankje in de kroeg kan drinken of bij zijn tante op bezoek te gaan zonder te moeten nadenken van kan dit, mag dit?' (student, dialoog 4)

- **De toevallige ontmoetingen** die ontstaan bij (buurt)evenementen, waardoor je buiten je eigen bubbel treedt en elkaar ontmoet.

'Ik verlang naar het vrolijke en de spontaniteit in de samenleving. Ik kijk ernaar uit om hier weer evenementen te kunnen hebben waar mensen blij van worden. Dat heb ik echt gemist. Het gaat om het samen verbinden. Door de evenementen ontmoeten mensen elkaar weer en dat is heel krachtig.' (gepensioneerde, dialoog 5)

- **Aandacht, begrip en respect voor elkaar.** Een samenleving waarin je mag zijn wie bent en waar ruimte is voor iedereen.

'Mijn wens zou zijn dat Nederland meer openstaat voor open communicatie met begrip en compassie naar elkaar toe. Zonder elkaar direct te veroordelen, luisteren naar elkaar om elkaars verhaal te horen en zo meer begrip te krijgen. Wat nodig is om daar te komen, is een open houding en oprecht naar elkaar luisteren zonder je eigen mening gelijk te verkondigen. Waarom denk je dat? Waarom is dat jouw beeld bij iets? Bereid zijn om te luisteren naar een andere mening.' (dorpsvoorzitter, dialoog 5)

'Ik vind diversiteit belangrijk. Ik denk dat we elkaar meer moeten respecteren en dat we moeten zorgen dat mensen met totaal verschillende achtergronden elkaar kunnen ontmoeten. Bijvoorbeeld bij de miljoenen woningen die gebouwd moeten worden, hoop ik dat er ook genoeg sociale huurwoningen komen en dat die dichtbij dure koopwoningen komen. Misschien ook senioren woningen in de buurt van starterswoningen.' (administratief medewerker, dialoog 5)

'Dat we niemand achterlaten. Of je nou student of oudere van een verpleeghuis bent, dat maakt niet uit. Dat we ons de vraag stellen: wat zou nou in haar leven omgaan? Wat zou er in zijn situatie er zijn? In plaats van: hij heeft zijn haar niet goed gekamd, of wat zijn dat voor kleren, of waar komt die vandaan. Meer interesse voor wat er in een ander leven speelt.' (opleider softwarebedrijf, dialoog 4)

- Gelijkwaardigheid en **kansengelijkheid** in onze samenleving.

'Als het gaat over dromen komt bij mij kansengelijkheid op. Ieder kind heeft recht op onderwijs en sport. Kinderen met minder geld komen niet zo snel toe aan sporten. Bij de toeslagen affaire draaide het ook om kansengelijkheid. Het moet meer centraal komen te staan.' (student, dialoog 3)

'Mijn diepe wens voor Nederland is gelijkwaardigheid. Ik denk dat corona de verschillen in onze maatschappij extra naar boven haalt. Op allerlei vlak. De meest kwetsbare mensen, worden nog kwetsbaarder. De jongeren worden ook behoorlijk aangepakt, terwijl er juist zoveel goede ideeën zijn, juist ook bij jongeren. Ik hoop heel erg dat die ongelijkwaardigheid niet weggemoffeld wordt, maar zichtbaar blijft zodat we er wat mee kunnen doen. Dat doe je volgens mij, bij de liefde voor de mens die naast jou woont. Het begint bij jezelf. Je kunt vanuit jezelf al heel veel doen.' (schrijver en coach, dialoog 1)

3. Eerste stappen en ideeën

Als laatste vraag in de dialogen nodigden we mensen uit om – alle verhalen van de anderen gehoord hebbende – na te denken over de eerste stappen die we kunnen zetten. Wat is belangrijk om als eerste te gaan doen?

In deze ronde springen er 4 thema's uit, namelijk:

- Een actieve rol van burgers in het ontplooiën van initiatieven gericht op verbinding en aandacht voor elkaar. Gecombineerd met een ondersteunende rol van de overheid bij bestaande (lokale) initiatieven. Hierbij wordt benoemd dat structurele, grote problemen op het gebied van samen leven niet alleen door lokale initiatieven ondervangen kunnen worden.

'Inwoners kunnen zelf beginnen, met wat zij denken dat nodig is. Maar de overheid kan dat wel ondersteunen. Laat het vanuit burgers beginnen. Zij weten wat er speelt en nodig is.' (groeps gesprek, dialoog 1)

'De overheid zou meer dienend moeten zijn en stimulerend kijken naar initiatieven. Dat hoeft niet altijd geld te zijn, maar vaker de vraag stellen aan burgers, dorpen, wijken: wat heb je nodig en hoe kunnen we je helpen? In plaats van dat de overheid het zelf bedenkt en doet. Mensen kunnen veel op eigen kracht en soms is er een steuntje nodig. De andere kant is dat er ook grote, structurele problemen zijn. Als die blijven bestaan, kan je koffie drinken met iemand en dat is fijn, maar diegene en de generaties daarna komen niet echt uit het diepgaandere probleem. Als de overheid dit soort diepgaande problematiek van kwetsbare groepen niet groots en structureel aanpakt, is het voor (sommige) vrijwilligers en andere maatschappelijk betrokken burgers moeilijk om optimistisch te blijven.' (groeps gesprek, dialoog 6)

- Na de crisis het leven gefaseerd weer met elkaar vormgeven, waarbij er extra aandacht moet uitgaan naar kwetsbare groepen, zoals jongeren. Hoe zorgen we ervoor dat iedereen, bijvoorbeeld door begrijpelijke communicatie, daarin wordt meegenomen?

'Er is een jaar lang heel veel gecommuniceerd van dit moet je doen, dat moet je doen. Het zit in je hoofd: een jaar lang regels en angst. Andersom zou het goed zijn om doelgericht op tv duidelijk te maken: ga je ding weer doen, het kan weer. De angst ontwortelen. Een campagne beginnen met spotjes, radio om ons weer aan de gang te krijgen.' (student, dialoog 4)

'Communicatie is belangrijk. Jip en Janneke taal zodat iedereen het kan begrijpen.' (teamleider, dialoog 4)

'Kijk naar de mensen die tijdens de crisis extra hard zijn geraakt. Zoals de jonge mensen met mentale problemen, de mensen die hun baan verloren en werkloze mensen. Hen weer helpen om opnieuw te starten. Daar ligt een rol voor de overheid en de samenleving.' (groeps gesprek, dialoog 6)

- Het actief betrekken van burgers als het gaat om **ideeënvorming voor de toekomst**. Naast de lokale initiatieven, noemen mensen burgerparticipatie ook als een thema op zich. Ze vinden het belangrijk dat de overheid in gesprek is met burgers over beleid en over de samenleving.

'Er is meer burgerparticipatie nodig. Als je weet wat iedereen denkt en vindt kan je beter met elkaar overeenkomen. Wat goed is tijdens deze coronaperiode is dat je via deze dialoogtafels met elkaar in gesprek

gaat. Ik vind dat er op nationaal niveau iets moeten komen zoals jongeren panels, zodat mensen inspraak kunnen krijgen op de overheid.' (student, dialoog 3)

'Op scholen beginnen met gespreksgroepen met scholieren, wethouders, jeugdorganisaties samenkomen: hoe zit het met jullie? Hoe gaan we hier verder? Dat gesprek samen hebben, niet alleen in de schoolkring, maar met de burgemeester, politie etc. Bijvoorbeeld 1x per maand als gewoonte. Het begint bij: samen in gesprek gaan hoe we samen willen zijn.' (opleider softwarebedrijf, dialoog 4)

- De **fysieke ruimte** zo inrichten, dat die uitnodigt tot meer ontmoeting.

'Als je kijkt naar Nederland zou de manier van wijken opbouwen anders kunnen, zodat ontmoetingen echt plaatsvinden. Veel groen, veel ruimte tot beweging. De infrastructuur is de verantwoordelijkheid van de overheid, maar de samenleving maken mensen zelf. De lokale overheid zou moeten verplichten dat er bij nieuwbouw wordt uitgegaan van de mens en de samenleving, en niet van de economie en de snelheid. Anders bouwen.' (Wethouder, dialoog 5)

'De kwaliteit van de openbare ruimte is iets van de woningcorporatie, de gemeente en particuliere eigenaren. Het is belangrijk om te zorgen dat de wijk groen en leefbaar blijft en het eigenschap heeft bij de mensen. Misschien is burgerbegroting daarbij een mogelijkheid. De openbare ruimte kan mogelijkheden bieden voor ontmoeten, bewegen en samenleven.' (ZZP'er, dialoog 3)

Een aantal concrete voorbeelden van activiteiten die passen bij de ideeën benoemen we in de tekstboxen (in de citaten zijn er nog meer te vinden)

Live muziek in het online café

Een café-eigenaar uit Houten organiseerde tijdens de lock-down, iedere vrijdagavond live muziek in zijn café. Zo'n 25-30 vaste gasten die normaal in het café waren, keken nu live mee via de live stream. Toen vanwege de aangescherpte maatregelen ook bandjes niet meer samen mochten optreden, ging hij zelf platen draaien en dat live-streamen. Een mooie manier om heel lokaal het 'samenzijn' te blijven creëren/voelen met elkaar.

Een buurtnetwerk

In Rotterdam is een groep buurtbewoners een initiatief gestart om hun eigen buurt 'leefbaarder' te maken. Door veel extra groen en bankjes te plaatsen, wordt de buitenruimte een fijne plek om samen te komen. Door het buurtnetwerk, dat onder de aangescherpte maatregelen ook online vorm kreeg door verschillende activiteiten, kennen buurtgenoten elkaar. Samen 'een bakkie doen' is dan een stuk gemakkelijker te realiseren.

Concluderend lijkt de mensen die deelnamen aan de dialogen over 'samen leven' vooral te gaan om een diepe wens voor een inclusieve samenleving waarin er oog is voor iedereen en gelijke kansen. Initiatieven die werden benoemd die dat ondersteunen, zijn vooral acties en projecten op lokaal niveau. Veel deelnemers zien daarin een belangrijke en actieve rol voor burgers zelf maar kijken ook naar de overheid om die initiatieven en acties te stimuleren, ondersteunen en breder te communiceren.

In de persoonlijke sfeer kijken de meeste deelnemers vooral uit naar sociale ontmoetingen binnen én buiten de eigen kennissenkring. Juist de spontaniteit en de toevallige ontmoetingen die ontstaan in een 'open samenleving' is iets wat veel deelnemers belangrijk vinden. Voor zichzelf maar ook voor de maatschappij. Het werd meerdere malen gekoppeld aan het gevoel dat door Covid veel mensen zich in hun eigen bubbel terugtrokken waardoor verhoudingen tussen groepen in de samenleving verder op scherp kwamen te staan.

4. Procesobservaties

Veel van de dromen van deelnemers rondom het thema 'samen leven' gaan over sociale cohesie, onderlinge verbinding en aandacht en kansengelijkheid. Het bleek soms nog lastig om daar concrete ideeën bij te genereren. Welke interventie of aanpak werkt? Dat is niet zo makkelijk te bedenken. Wat mensen in plaats daarvan benadrukten is de weg naar het ontwerpen van die aanpak: door voort te bouwen op de spontane burger- en lokale initiatieven die al zijn ontstaan, bijvoorbeeld.

Ze spraken ook regelmatig de hoop uit dat de overheid actief de burgers opzoekt om hierover in gesprek te gaan.

Veel deelnemers benoemden de dialogen al als manier om 'uit je bubbel' te treden en andere mensen te ontmoeten. Soms heel letterlijk door contactgegevens uit te wisselen zo de dialoog voort te kunnen zetten.

'Ik vond de grote hoeveelheid perspectieven die naar voren kwamen erg fascinerend. Je bent niet altijd in contact met andere sociale bubbels, en nu krijg je die verhalen ook te horen.' (student, dialoog 6)

'Ik hoorde waardevolle dingen die ik lokaal niet oppik. Ik hoorde verhalen en invalshoeken van anderen. Ik heb ondertussen 2 mensen via LinkedIn een verzoek gestuurd om in contact te komen. Ik ga er rijker uit dan ik erin kwam.' (ZZP'er, dialoog 3)

Het horen van de verhalen van andere deelnemers kwam soms diep binnen. Mensen luisterden en reageerden echt op elkaars verhalen. Een paar reflecties die daarbij aansluiten:

'Ik hoor veel verdriet op alle gebied. Wat ik wel ervaar is dat je beter leert te waarderen wat we eigenlijk hebben.... oa de vrijheid. En in reactie op [moeder]: er is een boel stuk gegooid [moeder].' (Gepensioneerde, dialoog 1)

'Mij raakte het verhaal van [kassamanager]; verdriet en geluk samen delen in de gemeenschap. Wat mooi. Daar kunnen we als samenleving wat van leren. Het verhaal van [werkloze] was pittig, dat je geen perspectief ziet, dat is somber.' (Communicatie adviseur, dialoog 6)

Concluderend: het afgelopen jaar heeft veel mensen de waarde van sociale ontmoetingen, zowel binnen de eigen kennissenkring als ook de toevallige ontmoetingen op andere plekken doen inzien. Voor mensen zelf, en voor de maatschappij als geheel. Daarnaast heeft de coronacrisis volgens veel deelnemers ook knelpunten in de samenleving, bijvoorbeeld kansengelijkheid of verharding tussen groepen blootgelegd en zelfs verergerd. Dat vraagt volgens hen niet alleen herstel, maar ook (structurele) vernieuwing. Daarbij hopen mensen dat de maatschappij en de overheid samen naar oplossingen gaan zoeken.

Rapportage themadialogen Welvaart en inkomen

Knel en kiemverhalen

– **Groepen die extra geraakt zijn hadden het vaak al moeilijk.** Anderen zijn juist bijna niet geraakt in hun welvaart.

– **Jongeren zijn hard geraakt** in hun welvaart: zowel in de portemonnee als in het volgen van goed onderwijs

– Mensen ervaren **sociale armoede** in de coronacrisis: weinig sociaal contact

+ **Veerkracht en creativiteit** zorgde voor het omvormen van werk maar ook elkaar meer te helpen.

+ **Thuiswerken** draagt bij aan welvaart

schooloprichter, dialoog 1

“We hebben niks aan economische groei als mensen niet eens een dak boven hun hoofd hebben.”

Wie zaten aan tafel?

4 gesprekken

35 deelnemers totaal

Hosts kwamen uit de volgende gemeentes: Castricum, Baarn, Tynaarlo, Oss.

Enkele proces-observaties

De dialogen werkten bemoedigend, mensen vonden inspiratie en soms zelfs ‘hoop’. Door de herkenning bij elkaar (over verschillende groepen heen) rond de brede invulling van welvaart ‘voor iedereen’, en door de praktische initiatieven die al boven kwamen om dit te stimuleren. Daarom benoemden ze ook regelmatig dat dit soort dialogen deel van de oplossing zou kunnen zijn.

Dromen

- Mensen die extra geraakt zijn ondersteunen om hun leven terug op te bouwen.
- Een betere verdeling van (brede) welvaart in Nederland
- Nieuwe verbindingen, saamhorigheid en solidariteit in de samenleving
- Toekomstgerichtheid: een wens om verder vooruit te kijken en Nederland te veranderen op gebied van duurzaamheid, voedsel, educatie en huisvesting – voor toekomstige generaties.

Drie ideeën

- Investeren in kleinschalige en maatschappelijke initiatieven en sociaal ondernemen (bijvoorbeeld ‘Tour du boer’).
- Aandacht voor onderwijs en educatie in brede zin, om zo bijvoorbeeld omscholing mogelijk te maken, maar ook zoveel mogelijk kinderen en jongeren kans te geven om een diploma te halen (denk aan een brede school waar kinderen na school kunnen blijven voor huiswerk).
- Burgers en kunstenaars een grote rol geven in het verbinden van mensen en het faciliteren van sociaal en maatschappelijk herstel.

Themadialogen over welvaart en inkomen: inleiding

Op zoek naar ideeën voor ‘na de crisis’

Wat is er tijdens corona in de knel gekomen dat we met elkaar wensen te herstellen? En welke kiemen voor vernieuwing hebben de afgelopen maanden ook het licht gezien, die we juist groter zouden willen maken? Deze vragen stonden centraal in het project ‘perspectief en dialoog’ van het interdisciplinaire team **Nederland na de crisis**, dat een onderdeel is van het programma-DG **Samenleving en COVID-19**. In dit breed opgezette project werden in het voorjaar van 2021 activerende dialogen tussen burgers, middenveld, wetenschappers en overheid georganiseerd om ideeën te ontwikkelen voor herstel en vernieuwing. Dialogen die inspireren en motiveren, krachten bundelen, en nieuwe initiatieven stimuleren. De thema’s en ideeën die naar voren komen vormen bovendien input voor een landelijke herstel- en vernieuwingsagenda.

Om te onderzoeken rond welke thema’s mensen in gesprek zouden willen voerden we een twintigtal **verkenningdialogen**. Daarin vroegen we een gemêleerde groep wat voor hen in de knel was gekomen tijdens corona, wat was ontkiemd, en wat voor hen (dus) belangrijke thema’s voor de toekomst zijn. Hieruit kwamen zeven onderwerpen naar voren. Het thema ‘**welvaart**’ was een daarvan.

Waarom ‘welvaart en inkomen’ als thema?

Tijdens de verkenningdialogen ontdekten we dat welvaart en inkomen een thema is voor mensen. Deelnemers vertelden **knelverhalen** over verlies van werk, financiële stress in hun eigen onderneming en toenemende armoede. Niet alleen bij zichzelf, maar ook bij anderen. Ook mensen die zelf geen financiële gevolgen ondervinden maken zich zorgen dat er straks ‘winnaars en verliezers’ zijn van de crisis. In de kleinschalige verkenningdialogen waarin we groepen spraken die extra geraakt zijn door corona, zoals dak- en thuislozen, mensen in armoede en mensen met een chronische ziekte of beperking, kwam dit thema ook nadrukkelijk aan de orde. Vooral het kunnen participeren in werk en onderwijs was daar een kwestie. Veel van de toekomstideeën die in de verkenningdialogen op dit gebied naar voren kwamen waren in feite een pleidooi voor extra aandacht en gerichte maatregelen om deze groepen extra te helpen er weer bovenop te komen.

Voor wat betreft **kiemverhalen** die dit thema raakten deelden mensen soms ervaringen met creatieve oplossingen van ondernemers en individuen om hun werk aan te passen aan de veranderende omstandigheden.

Op basis van de verkennende gesprekken maakten we de omschrijving in bijgaande tekstbox voor de themadialogen over welvaart en inkomen.

Vier themadialogen

Om door te praten over het thema ‘welvaart en inkomen’ organiseerden we vier themadialogen, waaraan in totaal 35 mensen meededen. Hier wisselden zij uit over knelpunten en kiemen uit de coronaperiode, deelden ze dromen voor na de crisis en onderzochten ze samen ideeën om datgene wat in de knel is gekomen weer te herstellen, en kansen voor vernieuwing te verzilveren. Voor de opzet van de gesprekken verwijzen we naar de uitleg werkwijze. In deze rapportage beschrijven we de rode draden uit de gesprekken.

Thema: welvaart en inkomen

De coronacrisis maakt een ongelooflijke creativiteit los bij bedrijven en horeca. Veel winkels en restaurants maakten snel de omslag naar ‘online’ winkelen en maaltijden bezorgen. Burgers steunen hun lokale ondernemers. Steunpakketten van de overheid helpen kleine ondernemers en ZZP-ers te overleven. Mensen gaan zich omscholen. Oplossingen als online solliciteren zijn snel ingevoerd. De druk om te presteren nam af. Sommige mensen waarderen daardoor ook een nieuwe balans: meer rust, minder rennen. Tegelijk zijn er grote financiële zorgen: armoede, schulden, mensen die hun werk zien verdwijnen, jongeren die moeite hebben om werk te vinden... En zoals er mensen zijn die het minder druk kregen, zo zijn er ook mensen bij wie de stress en druk enorm toenam.

Wat zien we als grootste uitdaging als het gaat om de economische welvaart voor iedereen? En welke ideeën zijn er om er financieel weer bovenop te komen met elkaar? Wat zijn manieren om welbevinden en welvaart in ons land beter in balans te krijgen? Zijn ontwikkelingen als lokaal en duurzaam produceren en kopen goed om vast te houden? Hoe dan?

1. Knelpunten en kiemen uit de coronatijd

De eerste vraag in elke themadialoog was wat er volgens de deelnemers in de knel was gekomen of ontkiemd was tijdens corona.

Als **knelverhalen** deelden mensen op dit thema met elkaar vooral verhalen over:

- Hoe **jongeren** extra geraakt zijn als het gaat om welvaart en inkomen. Jongeren raakten bijvoorbeeld hun bijbaan kwijt en moeten daardoor meer geld lenen om rond te komen. Daarnaast was thuisonderwijs niet voor iedereen een passende oplossing en misten sommigen een plek om rustig te studeren, met gevolgen voor de voortgang van die studie.

'Veel van de mensen die ik ken, werkten in de horeca, zoals veel studenten. Nu heb je gewoon pech, want je bent je baantje kwijt. Je komt niet in aanmerking voor een regeling. En je moet lenen, omdat er geen basisbeurs meer is. Die combinatie begint wel een klein beetje te drukken.' (student, dialoog 3)

'Deze jongen wilde graag naar het HBO maar kon zich thuis niet meer concentreren op zijn huiswerk en raakte steeds verder in de knel; ging rondhangen op straat.' (communicatieadviseur, dialoog 4)

- Grote verschillen in hoe mensen en ondernemingen geraakt worden. En de groepen die extra geraakt zijn hadden het vaak al moeilijk.

'Ik zie bij de mensen in de wijk waar ik werk die het financieel al moeilijk hadden, het steeds moeilijker krijgen. Deze mensen hebben vaak een allochtone achtergrond en de kinderen worden thuis niet goed begeleid, met bijvoorbeeld huiswerk. Ouders begrijpen de teksten bijvoorbeeld niet. Dat maakt dat het in de toekomst nog erger gaat worden.' (huisarts, dialoog 3)

'Ik hoor ook dat mensen in steden opgehokt zitten in hun flat. Ik kan me voorstellen dat dat niet alleen mentaal slecht voor mensen is, maar ook fysiek. Weinig beweging. Ik zie mensen wel veel sporten, met wandelen, hardlopen en fietsen. Ik denk dat we de psychologische schade van de crisis onderschatten.' (student, dialoog 3)

- Hoe deelnemers welvaart koppelen aan sociaal contact. Mensen ervaren de corona periode als een tijd van **sociale** armoede – een term die best vaak valt en iets dat aandacht vraagt, na de crisis.

'Ieder is met zichzelf bezig. Ik woon in een badplaats. Mensen zijn bezig met geld verdienen om lege panden vol te krijgen.' (gepensioneerde, dialoog 4)

'Ik werk in de thuiszorg met oudere mensen en mij viel op dat aanraken heel belangrijk is. (...) We raken mensen natuurlijk aan met wassen en aankleden. Maar een arm om iemand heen slaan is toch anders. Dat dat niet kan maakt eenzaam en geïsoleerd.' (verzorgende thuiszorg, dialoog 4).

Als het gaat om **positieve kiemen** hoorde we verhalen over thema's zoals:

- De veerkracht die mensen toonden en creativiteit die mensen hebben ingezet voor zichzelf en voor anderen. Mensen gingen hun werk op andere manieren organiseren en zagen dat ook om zich heen.

'Ik wist eerst niet goed hoe ik het theater moest organiseren als je elkaar niet kunt zien. In een paar dagen heb ik bedacht hoe ik de theaterlessen digitaal kon geven. Ik werd flink uitgedaagd in mijn creativiteit.' (theaterdocent, dialoog 2)

'Vanaf dag 1 hebben we alles ingezet op thuisbezorgen, maar ook met aandacht voor mensen die eenzaam zijn. Je kent je klanten en vraagt aan de deur even hoe het gaat.' (ondernemer boekhandel, dialoog 4)

'Normaal doe je vijf jaar over digitalisering in het onderwijs en dat is nu in één jaar gelukt. Dat is supermooi. Ook wat betreft duurzaamheid gebeurt er veel goeds in een stroomversnelling. Geen woon-werk verkeer, geen files. Ik zou dat vast willen houden. Mensen houden hier geld door over en ik zie daarin veel kansen om te versnellen en door te pakken. Innovatiemanager hoger onderwijs, dialoog 2)

- Thuiswerken draagt bij aan welvaart in brede zin. Mensen waarderen de digitale mogelijkheden en dat men daardoor meer en vaker thuis kan zijn. Overigens worden ten aanzien van thuiswerken ook de keerzijdes van deze praktijk benoemd door meerdere deelnemers: randvoorwaarden om dit goed te doen zijn essentieel.

'Werk en carrière zijn heel belangrijk geworden en het was 'not done' om over thuis te praten. Ik vind het geweldig als ik nu bij een medewerker een kind door het beeld zie lopen omdat de kinderen thuis zijn' (burgemeester)

'Ik heb in november een appartement gekocht, ben op mijzelf gaan wonen. Grote stap en spannend. Door het thuiswerken heb ik mij meteen thuis gevoeld. Veel tijd doorgebracht met mijn hondje en veel gewandeld. In mijn werk was het eerst niet mogelijk (want niet handig) om thuis te werken, en nu blijkt dat dat toch goed werkt en dat het werk altijd gewoon door kan gaan.' (bestuursassistent, dialoog 4)

'We hebben heel snel met elkaar bijgeleerd. Wat tegelijkertijd in de knel is gekomen, is de psychische problemen door al het thuiswerken. Dat zie ik in mijn omgeving. Dat heeft te maken met de omstandigheden waarin je zit en die omstandigheden worden door de hele situatie uitvergroot. Heb je een groot huis en zijn je kinderen uit huis? Of woon je in een flatje met vier kinderen?' (zelfstandig ondernemer, dialoog 2)

2. Dromen en wensen voor de toekomst

De tweede vraag in de dialoog ging over wat mensen ten diepste wensen op het thema 'welvaart en inkomen'. Waar dromen mensen van, waar hopen ze op na de crisis? Hier hoorden we de volgende dromen:

- Mensen die extra geraakt zijn ondersteunen om hun leven terug op te bouwen en een betere verdeling van welvaart – in brede zin- in heel Nederland:

'Een betere verdeling van welvaart. Die kansen liggen er nu meer dan ooit.' (commercieel visual merchandiser, dialoog 2)

'Koppeling tussen welvaart en welzijn, we hebben niks aan economische groei als mensen niet eens een dak boven hun hoofd hebben.' (schooloprichter, dialoog 1)

'Er zijn mensen die veel moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen. Het gaat niet allemaal om geld, het gaat om elkaar steunen en opzoeken. Dat is mijn droom. Dat iedereen kan meedoen.' (bestuursadviseur, dialoog 2)

- Nieuwe verbindingen, saamhorigheid en solidariteit in de samenleving. Mensen zien soms mooie initiatieven van mensen om zich heen. Ook de cultuursector wordt regelmatig genoemd als een belangrijke speler om hier iets in te doen.

'Ik zou blij zijn als we in 2022 een andere longlist hebben gemaakt van andere type projecten, bijvoorbeeld meer cultuurprojecten, zodat we de psychische effecten van de coronacrisis snel vergeten en het wordt gefaciliteerd dat we weer bij elkaar kunnen komen.' (innovatiemanager waterschap, dialoog 3)

- Toekomstgerichtheid: in de dialogen lijken mensen verschillende thema's te koppelen aan een wens om verder vooruit te kijken en Nederland diepgaand te veranderen op gebied van duurzaamheid, lokaal produceren van voedsel, educatie en huisvesting. Om Nederland beter te maken voor de volgende generaties.

'Het idee is mooi dat je ouderen veel langer thuis wilt houden, maar in dit soort situaties kunnen mensen ook weer heel eenzaam worden. (...) Het zou mooi zijn als ouderen en jongeren meer door elkaar heen leven.' (Wethouder, dialoog 2)

'Er zijn veel kleine initiatieven die je elders zo kan toepassen. Veel mensen zijn met kleine dingen bezig: met een prikstok de buurt schoonmaken of werkloze jongeren verder helpen... Hier moeten we meer gebruik van maken.' (communicatieadviseur, dialoog 4)

'Ik denk dat deze crisis zorgt een voor stukje bewustwording bij mensen. Dingen waar we op een laag pitje mee bezig waren, zoals de aarde en het milieu. Het is nu zaak om vooruit te kijken. Niet alleen de komende twee of drie jaar, maar ook gewoon voor de toekomst voor de kinderen en zelfs mijn toekomstige kinderen' (projectcoördinator, dialoog 2)

'Ik heb zelf zeven kleinkinderen. Mijn diepste wens is dat zij een hele goede toekomst hebben. We hebben nog een andere crisis, namelijk de milieu- of de klimaatcrisis.' (kwaliteitsmanager, dialoog 3)

'Genoeg woningen beschikbaar voor iedereen is heel belangrijk voor de welvaart. Ik zou blij zijn als er goede investeringen worden gedaan waar iedereen wat aan heeft. Ik moet ook denken aan persoonlijke ontwikkeling, bijvoorbeeld de financiële mogelijkheid om een opleiding kunnen doen als je je baan verliest.' (student, dialoog 3)

3. Eerste stappen en ideeën

Als laatste vraag in de dialogen nodigden we mensen uit om – alle verhalen van de anderen gehoord hebbende – na te denken over de eerste stappen die we kunnen zetten. Wat is belangrijk om als eerste te gaan doen?

In deze ronde springen er drie ideeën uit, namelijk:

- Investeren in kleinschalige en maatschappelijke initiatieven en sociaal ondernemen. De overheid kan hierin een belangrijke rol spelen, volgens de deelnemers.

'Sociale ondernemers meer ondersteunen ondernemen met een maatschappelijke missie is heel belangrijk zeker ook straks na corona.' (subgroepje, dialoog 1)

'Meer sociaal ondernemers i.p.v. totaal winst gedreven ondernemers' (econoom, dialoog 1)

'Investeer in kleinschalige projecten! En juist duurzame projecten helpen en ondersteunen.' (Kwaliteitsmanager, dialoog 3)

'Ik zou het mooi vinden als het kleinschalig mogelijk gemaakt kan worden door fondsen. Gericht op de combinatie tussen economie en welzijn en dan kleinschalig. In Twente zijn initiatieven als 'Tour de Boer', om meer bekendheid rondom duurzame, kleinschalige agrarische bezigheden te krijgen. Er is een boer die zijn vlees 24/7 verkoopt uit de muur.' (innovatiemanager, dialoog 3)

- Aandacht voor onderwijs en educatie in brede zin, om zo bijvoorbeeld omscholing mogelijk te maken, maar ook zoveel mogelijk kinderen en jongeren kans te geven om een diploma te halen.

'De decanen van een onderwijsinstelling empoweren, zodat ze met iedereen een gesprek hebben en de ruimte hebben om een jaar studie te vergoeden aan iemand die achter is geraakt. Ervoor zorgen dat deze kinderen niet buiten de boot vallen.' (burgemeester)

'Een brede school waar je kan blijven na schooltijd om je huiswerk te maken, waarbij je hulp krijgt. Voor de mensen die slecht leren online en er veel hinder van ervaren, meer naar school laten gaan.' (communicatieadviseur, dialoog 4)

'Subsidiemogelijkheden voor bedrijven die online actief willen worden, mogelijkheden tot omscholing voor mensen die hun baan kwijt zijn uitbreiden of via subsidie mogelijk maken, via de overheid cursussen aanbieden. 'NL leert door': een initiatief van de overheid.' (ondernemer dansschool, dialoog 4)

- Burgers en kunstenaars een grote rol geven in het verbinden van mensen en het faciliteren van sociaal en maatschappelijk herstel.

'Laat de gemeente in contact komen met plaatselijke kunstenaars en laat ze kunst op straat maken. Laat de inwoners hieraan bijdragen. De kunstenaars zouden verbindend kunnen werken: laat ze niet in de steek. Zij hebben financieel steun nodig. Laat kunstenaars op scholen lesgeven' (huisarts, dialoog 3)

Een paar concrete praktijkvoorbeelden die voorbij kwamen in de vier dialogen over welvaart en inkomen, en die mooi aansluiten bij de toekomstideeën en wensen, zijn:

Tour du boer

Onder meer in Twente was er al voor corona het initiatief 'Tour du Boer', om meer bekendheid rondom duurzame, kleinschalige agrarische bezigheden te krijgen – een toekomstgericht thema. Dergelijke initiatieven aandacht geven kan zowel kleine ondernemers zelf helpen, als dat het verbindend kan werken voor mensen.

Kunstenaars als verbinders van mensen

Mensen dromen van nieuwe verbindingen, saamhorigheid en solidariteit in een samenleving met sociale armoede. Een idee dat boven kwam is om een opdracht aan kunstenaars te geven om in een maatschappelijk vraagstuk de onderlinge verbinding, saamhorigheid en cohesie te stimuleren.

Brede school om langer te kunnen verblijven en studeren

Om ervoor te zorgen dat kinderen de komende tijd plek hebben om leren, bedacht een deelnemer een brede school waar je kan blijven na schooltijd om je huiswerk te maken en waarbij je hulp en aandacht krijgt. Juist omdat onderwijs en educatie zo belangrijk is om allemaal te profiteren van de welvaart in Nederland en die leerplek niet voor iedereen vanzelfsprekend is.

Concluderend kunnen we stellen dat deelnemers aan deze dialoog welvaart zien als een gelaagd en breed fenomeen – het gaat ze zeker niet alleen om geld. Maar ook om bijvoorbeeld toekomstkansen en welzijn. Ze vinden dat de welvaart in brede zin regelmatig in de knel is gekomen. Zo zijn in de coronaperiode jongeren en mensen die het al moeilijk hadden, harder geraakt dan anderen. Daarnaast heeft de coronacrisis ook bijgedragen aan sociale armoede, denk aan die arm over de schouder die mensen niet konden geven aan iemand die het nodig had. Maar er waren ook positieve ontwikkelingen. Thuiswerken droeg vooral positief bij volgens de deelnemers, hoewel niet ieders thuissituatie geschikt is voor thuiswerken of thuisonderwijs.

Deelnemers dromen van een betere welvaartsverdeling en herstel op verschillende vlakken. Inspirerend daarbij werkt de veerkracht en creativiteit die tijdens de coronacrisis los kwam – juist bij mensen wiens werk in de knel kwam - denk aan theaterlessen die digitaal werden gemaakt, horeca-ondernemers die thuis gingen bezorgen en scholen die digitaal gingen lesgeven.... Om die veerkracht levend te houden en maatschappelijk herstel te faciliteren, zou de overheid en de samenleving wat hen betreft meer vanuit de lange termijn en toekomstgericht moeten gaan denken en tegelijk slimme investeringen doen in kleinschalige maatschappelijke initiatieven die er al zijn of anderszins dichtbij zijn. Daarbij is het advies om aandacht te hebben en houden voor onderwijs – want: ‘jongeren zijn de toekomst’.

4. Procesobservaties

Wat opvalt als het gaat om de gesprekken is dat mensen erg enthousiast zijn over het gesprek. Mensen ervaren veelal de energie van anderen of raken geïnspireerd door de ideeën ze horen van anderen, waardoor mensen enthousiaster naar buiten gaan dan toen ze binnenkwamen – iemand vertelde zelfs dat de dialoog voor ‘hoop’ zorgde in een tijd waarin de moed hem als optimist soms in schoenen zakt. Bovendien werkt de welvaartsdialoog verbindend tussen groepen die elkaar niet altijd op deze manier spreken. Om initiatieven op gebied van welvaart te vinden en groter te maken zijn deze dialogen van waarde, benoemen de deelnemers. Juist omdat zij welvaart in een breder kader plaatsen van sociale armoede, welzijn en vereenzaming: samen in gesprek gaan biedt kansen om te zoeken naar brede welvaart voor iedereen.

- *‘[Wat ik meeneem is dat we] met elkaar veel sterker zijn dan we misschien wel denken en dat er heel veel creatiekracht is in de samenleving waar we veel meer gebruik van kunnen maken’ (restauranteigenaar, dialoog 1).*
- *‘Bedankt voor het gesprek. Ondanks alles lijkt bijna iedereen het op de hoofdlijnen van het bestaan eens te zijn met elkaar. Dit zo welvarende land moet eerlijker en dat kan ook, voor zowel mens als natuur.’ (schooloprichter, dialoog 1).*
- *‘Ik vond het gericht investeren op kleine schaal vond ik erg interessant. Daar had ik zo nog niet over nagedacht. Ik vind het daarbij vooral belangrijk dat we opletten dat de steun op gelijke wijze verdeeld wordt.’ (student, dialoog 3).*
- *‘Wat een mooie middag met dit gemêleerde gezelschap! Wat een betrokkenheid! Jong en oud met elkaar verbonden en met elkaar begaan. Dank daarvoor.’ (verzorgende thuiszorg, dialoog 4).*
- *‘Zoals de burgemeester al zegt: ‘niemand tussen wal en schip’ vat het perfect samen, vooral met een gevoel van: laten we allemaal de komende tijd extra opletten of we iemand kunnen helpen die dreigt daartussen te vallen.’ (ondernemer dansschool, dialoog 4).*

Rapportage themadialogen Wonen en verkeer

Knel en kiemverhalen

- **(Toegenomen) krapte op de woningmarkt:** geen (eigen) betaalbaar huis kunnen vinden.
- **Slechte condities voor thuiswerken** (of – studeren), zoals gebrek aan ruimte of rust in gezin.
- **Toegenomen drukte** in natuurgebieden en parken.
- **Verminderde mogelijkheden voor gebruik van het Openbaar Vervoer.**

- + **De voordelen van thuiswerken:** rust, balans, milieu
- + **(Her)waardering voor de natuur** en het groen (ook dichtbij huis).
- + **Rustiger OV**, meer ruimte in de trein.

communicatie-adviseur, dialoog 4

“Ik heb het idee dat er een herwaardering voor natuur is gekomen en voor mij mag dat meer. Ik heb niets tegen flats, wel tegen veel beton. De mens heeft groen nodig.”

Wie zaten aan tafel?

4 gesprekken

28 deelnemers totaal

Hosts kwamen uit de volgende gemeentes: Emmen, Vijfheerenlanden, Heemskerk, Aa en Hunze

Enkele proces-observaties

Er zat veel creativiteit en energie in de dialogen: mensen leerden van elkaar – zowel over andermans woonomstandigheden als door concrete ideeën en kennis.

Bij een deel van de thema's voelen mensen zich als burger onmachtig, en kijken ze naar de overheid. Maar ze willen ook graag zelf een rol spelen.

Dromen

- Aantrekkelijke leefruimte met groen in de eigen omgeving.
- Woonruimte voor iedereen.
- Duurzame manieren van vervoer.
- De mogelijkheid tot thuiswerken op een flexibele manier.
- Een andere houding en bewustwording van mensen ten aanzien van de leefomgeving (verantwoordelijkheid en betrokkenheid).

Vier ideeën

1. Creatieve, out-of-the-box manieren bedenken om meer woonruimte te creëren. De creativiteit van de samenleving daar ook bij gebruiken.
2. Aantrekkelijke buitenruimtes met groen realiseren – met burgers samen.
3. Thuiswerken mogelijk maken op een verantwoorde manier. Werkgevers spelen hierin een rol.
4. OV en andere duurzame vormen van vervoer aantrekkelijk maken.

Themadialogen met burgers: de kern

Op zoek naar ideeën voor ‘na de crisis’

Wat is er tijdens corona in de knel gekomen dat we met elkaar wensen te herstellen? En welke kiemen voor vernieuwing hebben de afgelopen maanden ook het licht gezien, die we juist groter zouden willen maken? Deze vragen stonden centraal in het project ‘perspectief en dialoog’ van het interdisciplinaire team **Nederland na de crisis**, dat een onderdeel is van het programma-DG **Samenleving en COVID-19**. In dit breed opgezette project werden in het voorjaar van 2021 activerende dialogen tussen burgers, middenveld, wetenschappers en overheid georganiseerd om ideeën te ontwikkelen voor herstel en vernieuwing. Dialogen die inspireren en motiveren, krachten bundelen, en nieuwe initiatieven stimuleren. De thema’s en ideeën die naar voren komen vormen bovendien input voor een landelijke herstel- en vernieuwingsagenda.

Om te onderzoeken rond welke thema’s mensen in gesprek zouden willen voeren we een twintigtal **verkenningdialogen**. Daarin vroegen we een gemêleerde groep wat voor hen in de knel was gekomen tijdens corona, wat was ontkiemd, en wat voor hen (dus) belangrijke thema’s voor de toekomst zijn. Hieruit kwamen zeven onderwerpen naar voren. **‘Wonen en verkeer’** was een daarvan.

Waarom ‘wonen en verkeer’ als thema?

Bij de verkenningdialogen kwam het thema ‘wonen en verkeer’ vooral naar voren in de vorm van verhalen over minder files en het thuiswerken – een thema dat veel mensen vooral als positieve ‘kiem’ benoemden. Het heeft voordelen op het gebied van het persoonlijk leven (meer ontspanning, balans, tijd voor gezin en hobby’s) en milieu (minder reizen betekent minder CO₂ uitstoot). Ook benoemden mensen dat ze hun eigen omgeving rond het huis meer leerden kennen en waarderen in de coronaperiode. We hoorden weinig tot geen knelverhalen op het gebied van wonen en verkeer. Hooguit dat mensen die klein behuisd zijn, dit als negatief punt ervaren.

Op basis van de verkennende gesprekken maakten we de omschrijving in bijgaande tekstbox voor de themadialogen over wonen en verkeer.

Thema: wonen en verkeer

Ineens zijn files opgelost door de coronacrisis. Veel mensen werken verplicht thuis. Werkgevers en werknemers zien ineens dat het kán. Minder reizen vertaalt zich in een lagere verkoop van auto’s en minder uitstoot. Ook neemt de drukte af in steden die normaal uit hun voegen barsten. En mensen wandelen meer dan ooit: in natuurgebieden, maar ook in hun eigen wijk of park. Het lijkt wel of we het groen om ons heen meer zien en waarderen. En minder files en meer tijd thuis met het gezin bevalt veel mensen goed. Tegelijk roept het thuiswerken ook vragen op. Vragen over de verbinding met collega’s bijvoorbeeld. Of over een goede thuiswerkplek: niet iedereen heeft thuis een eigen werkkamer.

Hoe gaan we dit na de crisis doen? Wat betekent meer thuiswerken voor de inrichting van onze huizen, appartementen en kantoren? En voor de manier waarop we samenwerken? Zijn er slimme ideeën om files kort te houden? Hoe zien we het openbaar vervoer voor ons? Wat zijn manieren om voor iedereen een fijne groene omgeving dicht bij huis te realiseren?

Zes themadialogen

Om door te praten over het thema ‘natuur en milieu’ organiseerden we vier themadialogen, waaraan in totaal 28 mensen meededen. Hier wisselden zij uit over knelpunten en kiemen uit de coronaperiode, deelden ze dromen voor na de crisis en onderzochten ze samen ideeën om datgene wat in de knel is gekomen weer te herstellen, en kansen voor vernieuwing te verzilveren. Voor de opzet van de gesprekken verwijzen we naar de uitleg werkwijze. In deze rapportage beschrijven we de rode draden uit de gesprekken.

1. Knelpunten en kiemen uit de coronatijd

De eerste vraag in elk gesprek was wat er volgens de deelnemers in de knel was gekomen of ontkiemd was tijdens corona.

Als **knelverhalen** deelden mensen op het thema wonen en verkeer vooral verhalen rond de volgende onderwerpen:

- **De krapte op de woningmarkt.** Het is voor veel mensen lastig een woning te vinden, zeker voor groepen als starters of statushouders. Dat probleem was er al, maar is door de crisis in elk geval meer naar voren gekomen en het lijkt ook toegenomen omdat mensen op zoek gaan naar meer woon- en leefruimte. Mensen ervaren het om twee redenen als knelpunt: ten eerste voor de personen die geen huis kunnen vinden en ten tweede omdat er verschillen ontstaan tussen mensen die wel en geen huis kunnen verwerven.

'Wat je merkt, is dat de woningmarkt heel sterk verandert. Mensen kunnen hier nog heel moeilijk een huis kopen. Er wordt heel weinig gebouwd. Dus mensen komen van de stad naar het platteland om hier iets te zoeken. Maar dan zijn wel extra woningen nodig.' (theoloog, dialoog 2)

'Ik werk bij een stichting die statushouders aan een Nederlands maatje koppelt. Dat traject draait om contact. Ik tel mijn zegeningen, ik heb een huis en tuin, nog geen kinderen...ik ervaar zelf weinig last van de crisis. Maar als ik naar die statushouders kijk zie ik mensen die in een klein huis wonen met grote gezinnen die moeilijk kunnen meekomen in de samenleving. Dat doet mij wel wat. We weten als stichting ook niet goed hoe we contact met die doelgroep kunnen herstellen, hoe zorgen we dat ze blijven integreren? Dat vind ik een moeilijk vraagstuk. (...) Sowieso, mensen die kwetsbaar zijn: ik zie veel grote gezinnen met kleine huizen en geen tuin die het moeilijk hebben. Ik heb het idee dat de prijzen op de woningmarkt enorm zijn gestegen en ik voor mijn gevoel echt de hoofdprijs betaal als starter. Mensen hunkeren naar ruimte en het is vechten om schaarse huizen. Je moet als starter veel kunnen inleggen, ik wilde dat eigenlijk niet maar heb het toch gedaan. Want ik wil een eigen plek. Dat is door corona voor alleen maar meer mensen aan de orde.' (communicatieadviseur, dialoog 4).

'De tweedeling wordt steeds zichtbaarder. Met een vaste baan kun je een huis kopen, mensen met minder geluk in het leven hebben nu een groter probleem. Doen we dan de goede dingen met elkaar?' (burgemeester)

- **Moeite met thuiswerken of studeren.** Een deel van de mensen, zeker starters en studenten, benoemen vooral nadelen van thuiswerken: een dalende motivatie (omdat je alles uit jezelf moet halen), gemis van studiegenoten of collega's (zeker als die verder weg wonen zoek je ze niet zomaar op), en sleur en gebrek aan prikkels, zeker bij mensen die in een klein huis wonen en dus op een beperkt aantal vierkante meters hun dagen doorbrengen. We hoorden ook dat mensen voorwaarden stellen aan thuiswerken: de mogelijkheid bieden om wel naar kantoor te gaan voor de mensen voor wie dat belangrijk is (alleenwonenden, mensen met spanningen thuis, mensen die het vak nog moeten leren...), goede faciliteiten en voorzieningen thuis, aandacht van een leidinggevende voor hoe het met mensen gaat en goed je grenzen afbakenen.

'Ik woon nu zelf, als starter, nog thuis. Er is niet echt een plek om rustig thuis te werken. Ik zit midden in de woonkamer. Ik ben wel op zoek naar een eigen plekje. Maar dat is nu heel lastig. Je moet ook kijken naar een eigen plek waar je kunt thuiswerken, want mijn werkgever zegt dat ik ook na de coronacrisis zoveel mogelijk thuis moet werken.' (ICT-er en fotograaf, dialoog 3)

'Ik doe een studie. Ik word wakker, ga achter m'n computer zitten in m'n kamer. En aan het eind van de dag ga ik weer m'n bed in. Het gaat maar door en door. De muren komen op me af, want ik blijf steeds in dezelfde ruimte.' (student, dialoog 3)

'De meest schrijnende gevallen laten we wel toe op de kantoren. Goed verspreid natuurlijk.. (Dat) zijn mensen die alleen zijn, maar ook jonge mensen die het vak nog moeten leren. (...) En natuurlijk de mensen die door deze crisis zo veel met hun partner hebben gezeten dat ze gaan scheiden. (...) We moeten veel maatwerk toepassen en bekijken het echt per geval. (...) Het is echt heftig, we hebben collega's die zien het echt niet meer zitten. Dan is het heel snel: teamleiders optrommelen, snel schakelen en thuis gaan kijken hoe het is en of ze zichzelf niets hebben aangedaan. Je hebt als werkgever toch een klein beetje de verantwoording voor je mensen en als mensen bellen dat ze niet bij het teamoverleg komen, dan schrik je wel. (...) Technisch kun je alles regelen, maar als mensen bellen met het bericht: het gaat niet, dan wordt het toch wel even een ander verhaal.' (leidinggevende adviesbureau, dialoog 1).

- **De toegenomen drukte in natuurgebieden en parken** in het algemeen valt een aantal mensen op. Meer mensen genieten van het groen – ook dicht bij huis – dat is iets positiefs (zie de kiemverhalen), maar daardoor gebruiken we de ruimte ook met meer mensen tegelijk: neemt iedereen verantwoordelijkheid voor het schoon en intact houden ervan? Daar zijn soms zorgen over.

'Ik heb zelf twee honden, daar wandel ik elke dag mee. Maar ik zie dat het drukker is geworden. Dat is ontkiemd. Mensen genieten meer van dat wat dichtbij te halen valt. Tegelijk is dat een knelpunt. Natuurgebieden raken vol met mensen. Dat heeft invloed op de wilde dieren die daar leven. En je ziet het aan de hoeveelheid (zwerf)afval, dat is echt erg toegenomen... (...) Wat ik mij heel erg afvraag, nu mensen de natuur zo hebben gewaardeerd, betekent dat ook dat men de natuur meer wil beschermen?' (wethouder, dialoog 2)

'Wat ik zie, zeker in een stad als Den Haag, waar weinig ruimte is en groen, mensen maken natuurlijk wel gebruik van de ruimte maar daardoor is het soms echt heel erg druk. Ook op de smalle stoepen en dat soort dingen. Dit is iets waar ik me hard voor wil maken. Hoe kunnen we deze crisis nou aangrijpen om onze stad nou beter in te richten?' (gemeenteambtenaar, dialoog 1)

- Een aantal keer kwam ook minder **mogelijkheden om gebruik te maken van het OV** terug. Mensen die hierover vertelden ervaren dat hun mobiliteit daardoor in het gedrang kwam.

'Als je een auto hebt in deze tijd, is dat een privilege. Normaal reis ik altijd met het OV en dat vind ik ook prima. Maar nu is dat niet de bedoeling. Dus je mobiliteit neemt echt af. Vooral vergeleken met iemand met een auto. Dat werkt een ongelijkheid in de hand.' (student, dialoog 3)

'In het begin van de coronatijd werd het OV beperkt. Je mocht ook niet met een niet-huisgenoot meerijsen in de auto. Ik heb vervoer nodig. (...) Ik heb fysiotherapie en met slecht weer heb ik vervoer nodig. De overheid heeft gezegd, 'ja we beperken het OV, maar voor iedereen blijft er een basis'. Maar in mijn dorp werden de bussen uit de lijn gegooid. Ik moest dus eerst 6 km lopen en dan pas kon ik met de bus. De overheid, ook de gemeentelijke, was niet bereikbaar. Ik heb ook de zorgverzekeraar geprobeerd te bellen, dat lukte ook niet. Ik zat maanden zonder vervoer. (...) Ik zag het ook bij anderen, bij statushouders. Een moeder moest 6 km lopen met een kind om het kind naar de opvang te brengen. En daarna weer 6 km lopen.' (theoloog, dialoog 1)

'Het OV is ingekrompen, en dat betekent wat voor de bereikbaarheid en mobiliteit van kleine dorpen zoals de onze.' (wethouder, dialoog 2)

Als het ging over positieve **kiemen** die tot ontwikkeling zijn gekomen, hoorden we verhalen over thema's als:

- **De voordelen van thuiswerken.** Mensen die thuiswerken als iets positiefs ervaren benoemen als voordelen de grotere flexibiliteit om werk in te plannen in je persoonlijk leven, de rust en tijd die het oplevert waardoor een betere balans ontstaat met het privéleven, meer ruimte op kantoor als je daar een keer bent en milieuvoordelen: minder files.

'Mijn werkgever is heel flexibel geworden wat betreft werktijden. Ik werk drie dagen en ik werk nu twee dagen thuis. Het is allemaal goed ingericht, we mogen met weinig mensen op kantoor zijn en daardoor is het heel rustig. Ik kan later beginnen, het maakt niet uit. Het is heel flexibel en daardoor heel fijn werken.' (administratieve kracht, dialoog 1)

'Bij ons op het gemeentehuis is erg weinig parkeerruimte. Met OV is het ook niet heel goed bereikbaar. Het is nu natuurlijk veel rustiger op de weg. Ik denk dat als mensen 1 á 2 dagen gaan thuis werken ook na de corona, dat mensen daar veel voordelen van kunnen hebben. Ik heb het voordeel dat ik alle apparatuur heb thuis en alles gaat met MS Teams bij ons. Alles gaat digitaal, tot aan het kennismaken met nieuwe collega's. Er zijn collega's die ik nog nooit in het echt gezien heb. Het is een rare gewaarwording eigenlijk, maar het gaat heel prima.' (netwerkbeheerder, dialoog 1)

'Ik ben voorstander van meer thuiswerken. In ieder geval de flexibilisering. Die vrijheid is fijn, dat je alle ballen in de lucht kunt houden. Tegelijk moet je wel een balans vinden in het tijdstip van de dingen.' (radioloog, dialoog 2)

'Vooraf in de eerste lockdown waren er geen afspraken, niks, ik kwam helemaal bij. Ik ben best stressgevoelig en ik kwam bij, was uitgerust, dat deed me heel erg goed. Die rust...die wil ik graag vasthouden.' (gedeeltelijk arbeidsongeschikt, dialoog 4)

- **De (her)waardering voor de natuur** en het groen (ook dichtbij huis) is iets dat terugkeert als kiem. Mensen gaan er vaker al wandelend op uit en diegenen die veel ruimte om hun huis hebben waarderen dat meer dan voorheen en zijn zich er meer bewust van. Het heeft hen tijdens de coronacrisis geholpen, door de ontspanning en beweging die het brengt.

'Een fietstochtje naar het station is er voor mij inmiddels af. Dus ik wandel nu wat meer in de buurt, rondom het huis. Ik was altijd al een natuurmens, maar ik zie nu dat meer mensen de nabije natuur herwaarderen. Wat het ook oplevert is meer beweging.' (student, dialoog 3)

'Ik heb het geluk dat ik een grote woning heb met een tuin eromheen waar ik kan vertoeven en dan heb ik ook nog een groot natuurgebied met bossen om de hoek. Dat heeft mij er doorheen gesleept. Ik moet er niet aan denken om op een zolderkamer of flat te zitten... Ik heb de kans gehad eruit te gaan, te wandelen met familie en kameraden. Die dankbaarheid is bij mij ontstaan. Ik ben een plattelandsmens, ik nam het voor lief, maar nu ben ik er meer dan ooit dankbaar voor. Mensen willen nu allemaal naar het Noorden verhuizen. Waar ik werk ging het een paar jaar terug alleen nog maar over krimp. Woningen werden gesloopt. Nu is daarvan geen sprake meer. Er staat geen woning meer te koop. De crisis heeft de trek naar het Noorden gebracht; mensen hunkeren naar ruimte en een eigen plek.' (ZZP'er bewonersparticipatie, dialoog 4)

Hoewel het vaker als knelpunt genoemd werd, kwam het **ingeperkte OV** ook in de kiemverhalen een aantal keer terug. Mensen vertelden dan over de rust en ontspanning - het voelde veilig:

'Ik reis dus na 9 uur en dan is het OV heel rustig. Ook na 18 uur is het stil. Dus ik kan fijn reizen, gewoon relaxt met een mondkapje en niemand komt in de buurt. Dat is heel fijn.' (administratief medewerker, dialoog 1)

'Je kunt nu ineens zitten, in plaats van overvolle treinen.' (student, dialoog 3)

2. Dromen en wensen voor de toekomst

De tweede vraag in de dialoog ging over wat mensen ten diepste wensen op het thema wonen en verkeer. Waar dromen mensen van? Hier deelden mensen vooral de volgende vijf verlangens voor na corona:

- **Aantrekkelijke leefruimte met onder meer groen** in de eigen omgeving, ook in de stad. Het gegeven dat mensen de natuur meer waarderen vindt men iets om te behouden in de samenleving. Groen en ruimte in de buurt brengt rust, heeft een positieve invloed op de gezondheid (beweging) en het scheidt de mogelijkheid voor mensen om anderen te ontmoeten.

'We kunnen er wel huizen bij bouwen maar het groen moet er ook zijn. We wonen in een mooi land en er is nog veel groen, dat moeten we behouden. Mijn wens is om vooral oog te hebben voor voldoende groen naast de woningen.' (werkloos, dialoog 4)

'Mijn wens gaat over rust in de stad. Ik kom nu soms in de stad en dan is het dood, dat is vreselijk. Maar eerder, als ik bijvoorbeeld naar een museum ging in de stad, dan was het zo druk. Dan stond je zo lang in de rij. Het is geen doen meer. Hoe kunnen we de steden leefbaar houden, en plekken van rust creëren. Juist ook voor degenen die er wonen.' (theoloog, dialoog 1)

'Ik hoop dat we als land het buitenzijn en de liefde voor de natuur vasthouden. Niet iedereen heeft een tuin. Maar het gaat me om het brede beeld. Dat mensen hun nabije omgeving hebben leren waarderen en dat we dat zeker willen vasthouden.' (wethouder, dialoog 2)

'Ik zou wensen dat er in elke wijk een knappe volkstuin komt. Ik ben in onze gemeente de oprichter van de schooltuinen. Wij laten de kinderen in die schooltuinen zien dat er niet alleen maar spaghetti is, en al die andere meel dingen. Maar dat er ook nog koolrapen zijn. En wij hebben speciale verkoopstands laten maken, zodat kinderen ook hun gekweekte producten kunnen verkopen.' (raadslid, dialoog 3)

'Als er meer groen is, dan merk je al sneller een buurtgevoel, dan wanneer je in een betonblok woont.' (student, dialoog 3)

- **Woonruimte voor iedereen.** Veel mensen delen de wens dat er creatief wordt omgesprongen met de (schaarse) ruimte in Nederland, zodat er voor verschillende doelgroepen met verschillende behoeftes voldoende woningen ontstaan. Mensen kijken daarbij overigens niet alleen naar de woningen zelf, maar ook naar de omgeving - denk aan een goede bereikbaarheid met het OV of wegnen, en een variatie aan functies (winkelen, wonen, recreëren...). Dergelijke woongebieden zijn niet alleen prettig voor de inwoners, maar dragen volgens de deelnemers ook bij aan meer onderlinge verbinding.

'Mijn droom gaat over betaalbare woningen en voldoende ruimte, ook als je bijvoorbeeld thuis moet werken. Veel van de onrust in de steden gaat nu volgens mij over de drukte, geen ruimte hebben. We moeten op een andere manier woningbouw realiseren.' (gepensioneerd, dialoog 2)

'Iedereen een goede woning, genoeg plek voor iedereen en vooral betaalbaar. Dat is mijn droom.' (student, dialoog 4)

'Ik vind dat het mogelijk moet zijn dat je op de fiets naar studie of werk kan. Nu zijn de enige plekken waar je nog een huis kan kopen of huren, ergens in een gat in Noord-Nederland, waardoor je heel lang onderweg bent naar de plek waar je werkt. (...) Ik vind het belangrijk dat als je later in een groter huis woont, bijvoorbeeld met een gezin, dat je dan niet afhankelijk bent van een auto, maar dat je ook met het OV gemakkelijk kunt reizen. Minder asfalt is meer natuur, maar ook meer plek voor huizen.' (student, dialoog 3)

'Nu zijn er mega winkelgebieden, mega woongebieden, maar het is niet geïntegreerd. Integreer winkelen, wonen met respect voor de aarde. Ik gruw van te veel wegen en beton, ik denk echt dat we de ruimte die we hebben beter moeten verdelen. Je kunt verkeer beperken door werk dicht bij huis te laten zijn, en winkels ook. Ik woon in een nieuwbouwwijk met megagrote huizen waar een gezin woont waar 10 mensen zouden kunnen wonen. Fijn natuurlijk voor die mensen, maar ze werken om het te kunnen betalen en de ruimte wordt nauwelijks gebruikt – behalve 's avonds en 's nachts. Dat klopt niet voor mijn gevoel. Een betere verdeling is belangrijk, er zijn mensen die geen huis hebben voor zichzelf terwijl er mensen in een mega huis wonen...dat klopt toch niet? Laten we appartementen bouwen van 4 verdiepingen, wel ruim, met een grote gemeenschappelijke tuin erbij, zodat er buitenruimte is en mensen elkaar ontmoeten en samen voor een tuin zorgen.' (gedeeltelijk arbeidsongeschikt, dialoog 4)

'Mijn droom gaat over meer verbinding. (...) Laten we de menselijke maat terugbrengen, niet meer alleen grote kantoorgebouwen op één plek maar ook ruimte voor groen, recreëren.... We leven in bubbels waar soms verbindingen zijn verdwenen en die verbindingen terugkrijgen zou mooi zijn. Laten we een ragfijn netwerk creëren op het gebied van wonen en infra. Je kunt investeren in metrolijnen in een stad, je kunt ook Noord en Zuid Nederland beter verbinden, dat geeft meer spreiding. Dat zijn keuzes die je, ook politiek, kunt maken. Het verspreidt druk en de noodzaak om op een kluitje te wonen. In de file staan is geen keuze. Je hebt iets te doen in de fysieke ruimte om mensen met elkaar en hun omgeving te verbinden. Als het gaat om bijvoorbeeld nieuwkomers in Nederland zie ik dat de integratie veel beter verloopt in gemeentes met veel kleine dorpen. Ik heb ook in grotere steden gewerkt en daar ging het moeizamer. Ik geniet ervan hoe mensen in sommige van onze dorpen opgevangen worden en ruimte krijgen om te integreren. Dat soort verbindingen zou ik meer wensen.' (burgemeester, dialoog 4)

- **Duurzame manieren van vervoer:** men hoopt op schone manieren van vliegen en betaalbaar en goed OV – ook voor reizen in het buitenland. Ook milieuvriendelijke distributiecentra komen voorbij. Mensen zien al met al manieren voor zich waarbij ze bepaalde zaken zoals (vakantie) reizen en winkelen op een duurzame en verantwoorde manier kunnen doen.

'Fijn dat ik alles online kan bestellen in deze tijd. Maar hoe doe je dat duurzamer? Zou je een distributiecentrum kunnen maken meteen aan de rand van de stad, of fietsbezorgers? Ik hoop dat we dat in de toekomst duurzamer kunnen doen.' (adviseur, dialoog 2)

'Mijn droom is dat we met een light rail verbinding de plaatsen hier in de buurt beter met elkaar verbinden. Zodat de mobiliteit van de auto verschuift, naar het OV.' (raadslid, dialoog 3)

'Ik hoop voornamelijk dat OV heel goed en betaalbaar zal worden, en dat we ook door heel Europa gemakkelijker met het OV kunnen reizen. Want ik wil heel graag reizen door Europa. Mijn wens is dat ik weer op avontuur kan gaan. Maar ik wens ook wel dat dat makkelijker wordt. Het OV is ook veel beter voor het milieu.' (student, dialoog 3)

'Wat ik voor mijn kleinkinderen wens, voor de toekomst, dat wat we halen van dichtbij komt. Dat daarbij de lucht wat zuiver blijft. Dat we niet alleen nu na corona minder vliegen, maar ook later dat we een schonere wereld achter kunnen laten.' (gepensioneerd, dialoog 3)

- **De mogelijkheid tot thuiswerken behouden.** Vanwege de voordelen die het biedt voor rust in het privé en werklevens en milieueffecten. Het gaat mensen dan met name om de flexibiliteit om werken op kantoor en thuis te combineren. En het is belangrijk dat de randvoorwaarden, zoals een goede werkplek, in orde zijn. Dat hoeft niet altijd een werkplek in het eigen huis te zijn: flexplekken buitenshuis (maar wel dichtbij) horen ook tot de mogelijkheden.

'Ik zou in de toekomst op z'n minst voor de helft willen blijven thuiswerken. Zodat je alleen voor specifieke meetings of vergaderingen naar kantoor gaat. Dan is wel de voorwaarde dat iedereen een fatsoenlijke thuiswerkplek heeft.' (netwerkbeheerder, dialoog 1)

'Ik hoop ook dat flexibel werken normaler wordt. Mensen reizen vanuit het oosten naar het westen... stel dat je die reistijd gebruikt voor een ochtendwandeling? Dan kom je tot in innerlijke rust en gaan mensen beter presteren in plaats van haasten en reizen. Een betere werk-privé balans.' (communicatieadviseur, dialoog 4)

'Het is mijn wens om die flexibiliteit in wonen en werken te houden. Mensen willen elkaar op kantoor ontmoeten maar rustig dingen uitwerken willen ze graag thuis doen. Wij hadden een relatief hoog ziekteverzuim, rond de 5-6 procent. In coronatijden, doordat mensen minder in de file staan, minder stress hebben van het reizen en alles wat daar bij hoort, is ons ziekteverzuim echt historisch laag. Het is naar onder de 2 procent gezakt. Dat zijn wel serieuze

cijfers. Flexibiliteit in werktijden en werkplekken moeten we volgens mij vasthouden. (..) Kantoor wordt volgens mij een plek waar we elkaar ontmoeten en op andere manieren samenwerken.' (leidinggevende adviesbureau, dialoog 1)

'Ik vind het flexibeler werken heel erg fijn, maar het thuiswerken an sich vind ik helemaal niet fijn. Dus ik zou graag het flexibele erin houden, dus dat je 9-17 echt loslaat, zonder dat het echt een must is om thuis te moeten werken. Maar dat het wat flexibeler wordt waar je werkt, of thuis, of op een flexplek of op kantoor.' (student, dialoog 3)

- **Een andere houding en bewustwording ten aanzien van de omgeving.** Een laatste droom gaat niet zozeer over de woningen en het verkeer zelf, maar over de mindset en onderlinge verbinding. Mensen spreken dan over de rust die veel mensen hebben gevonden en waardering voor natuur en de 'kleine dingen' en ze hopen dat meer mensen in de samenleving dat zo ervaren en de verantwoordelijkheid nemen om samen zorg te dragen dat de leefruimte van eenieder prettig is, zowel in sociaal als in fysiek opzicht. Een soort 'noaberschap', of goed burgerschap-gedachte.

'Ik hoop dat we als individuen ons eigen ding kunnen blijven doen, met de vrijheid om ons eigen bestaan te leven. En anderzijds ook mét elkaar leven, en rekening houden met elkaar. We zijn ons nu misschien bewuster geworden van het feit dat je met elkaar rekening moet houden, in de stad, maar ook in het bos inmiddels. Afval, duurzaamheid, het speelt allemaal een rol. Ik hoop dat we dat bewustzijn vast houden, zonder te denken 'een ander doet het wel voor mij.' (juridisch adviseur, dialoog 2)

3. Eerste stappen en ideeën

Als laatste vraag in de dialogen nodigden we mensen uit om – alle verhalen van de anderen gehoord hebbende – na te denken over de eerste stappen die we kunnen zetten. Wat is belangrijk om als eerste te gaan doen?

In deze ronde springen er 4 thema's uit, namelijk:

- **Creatieve, out-of-the-box manieren bedenken om meer woonruimte te creëren,** want dat is de meest prangende kwestie. Er komen concrete vormen naar boven, zoals Tiny Houses inzetten, woningruil organiseren, kantoorpanden ombouwen tot studenten- of gezinshuizen, doorstroomwoningen voor studenten of starters realiseren, woonvormen waarbij oud en jong bij elkaar wonen en gemeenschappelijke buitenruimtes creëren. Een kanttekening is telkens wel: als mensen maar willen, dat is een voorwaarde. Ook ideeën om de markt te reguleren komen hier voorbij, zoals het moeilijker maken voor huisjesmelkers, het stimuleren van de bouw van betaalbare woningen of het centraal opvragen van de wensen van mensen zodat bemiddeling en spreiding mogelijk wordt. Diverse mensen benadrukken niet zozeer de inhoudelijke creatieve oplossing zelf, maar zien wel **processtappen** voor zich waarmee het proces innovatiever wordt, zoals het betrekken van universiteiten, of het ontwikkelen van een integrale visie op steden – lerend van het buitenland.

- **Aantrekkelijke buitenruimtes met groen realiseren.** Ook hiervoor zijn creatieve ideeën, van schooltuinen tot buitenspeeltuinen voor volwassenen. Maar vooral het proces wordt hier benadrukt: op een actieve manier burgers betrekken bij hun leefomgeving leidt zowel tot het opknappen van de ruimte als tot versterkte verbinding.

'Sociaal contact is het allerbelangrijkste als het gaat om prettig wonen. Laat burgers veel meer meedoen, meebouwen aan hun wijk of dorp.' (ICT-er en fotograaf, dialoog 3)

- **Thuiswerken mogelijk maken op een verantwoorde manier.** De werkgevers kunnen dit relatief makkelijk organiseren door afspraken te maken en bijvoorbeeld faciliteiten en ruimtes ter beschikking te stellen (zowel thuiswerkplekken als kantoorruimtes die geschikt zijn als ontmoetingsplek). Mensen kijken ook naar de overheid, vooral als het gaat om toezicht (hoewel onduidelijk hoe dat dan vorm zou kunnen krijgen), belastingmaatregelen en het stimuleren van digitale geletterdheid. Tenslotte kijken mensen ook naar zichzelf en elkaar, bijvoorbeeld om grenzen tussen werk en privé te bewaken en zelf te sturen op een balans die goed voor hen is.
- **Duurzaam vervoer aantrekkelijk maken.** Vooral het OV komt hier voorbij: zorg dat dit betaalbaar, aantrekkelijk (schone treinen, ruimte) en bereikbaar is.

Vier concrete initiatieven uit de praktijk staan in de tekstboxen, ter illustratie:

Een deel-huis

Een mogelijke manier om meer woonruimte te creëren is een constructie waar oudere mensen met een hypotheekvrij huis, die vaak alleen zijn en soms ook eenzaam, een deel van hun huis beschikbaar kunnen stellen aan jongere mensen die een woning zoeken maar niet iets kunnen kopen. Zij betalen huur, maar met die huur kopen ze steeds een klein stukje van het huis, om zo uiteindelijk eigenaar te kunnen worden. Het verbindt generaties én is een creatieve manier om via wet- en regelgeving meer woonruimte voor iedereen te creëren.

Buurtteams met een leefbaarheidsbudget

Lokaal veel meer wijk gestuurd werken gebeurt in een gemeente al door met buurtteams te werken die zelf mogen beschikken over een leefbaarheidsbudget. Ze gaan daarvan echt niet alleen maar barbecueën, leert de praktijk, maar investeren bijvoorbeeld in mooie groene (volks) tuinen. Die ook als doel hebben om bij elkaar te komen.

Met inwoners een herdenkingsplek creëren

Een ambtenaar uit een grote stad is van plan om mensen uit de stad mee te laten denken over de vraag: hoe kunnen we meer plekken creëren met meer groen in de stad en die ook gebruiken om de impact van corona en de mensen die zijn overleden een plek te geven. Hij wil dat samen te doen met inwoners en kunstenaars.

‘Het is zo veel en zo groots, het zou mooi zijn om hier iets mee te doen in de publieke ruimte. Een letterlijke plek waar mensen terecht kunnen. Er zijn zulke mooie dingen in deze tijd van de grond gekomen, de solidariteit was op heel veel plekken zo mooi, dit zou je met zo'n soort initiatief kunnen verduurzamen, dat je juist die netwerken die zijn ontstaan ook voor de toekomst zo vasthoudt. Ik wil mensen de ruimte geven waar mensen in gesprek kunnen over wat deze crisis voor ze heeft betekent. Waar het over gevoelens kan gaan. Een gaaf voorbeeld is social sofa's – een plek waar je elkaar kan treffen.’

Speeltuinen voor volwassenen

In Zweden bestaan speeltuinen voor volwassenen. Dat zijn publieke plekken in woongebieden waar mensen kunnen sporten en bewegen. Dicht bij huis, mooi vormgegeven en uitnodigend. Zeker nu sportscholen dicht zijn, maar ook straks is dit een leuke manier om bewegen extra laagdrempelig te maken.

Concluderend gaat het de deelnemers bij het thema wonen en verkeer om een aantal onderwerpen die telkens terugkeren, zowel in de ervaringen tijdens de coronacrisis als wanneer het gaat om de toekomst: groen en ruimte om huizen heen (een aantrekkelijke leefomgeving), duurzaam vervoer dat goed bereikbaar is (zoals OV en thuiswerken) en vooral: betaalbare woningen voor iedereen. Mensen zijn zich door corona meer bewust geworden van het belang van een aantrekkelijke omgeving om het huis, maar ook het huis zelf is nog belangrijker geworden. Mede daardoor is de schaarste aan woningen, en de kwetsbaarheid van sommige groepen op de arbeidsmarkt (zoals starters of nieuwkomers) veel meer naar voren gekomen en ook nog groter geworden.

Als het gaat om de toekomst dan hopen mensen dat er iets gebeurt aan die schaarste – ze dromen van creatieve, out-of-the-box oplossingen waarmee we in Nederland meer woonruimte creëren. Ook de overheid en de woningcorporaties komen daarbij regelmatig in beeld: bijvoorbeeld om te reguleren en om een visie te ontwikkelen. Ook voor duurzamer vervoer met een hoofdrol voor OV is de overheid belangrijk. Dichter bij huis zien mensen graag dat lokale initiatieven ontstaan, waarbij burgers een actieve rol pakken en krijgen in het aantrekkelijk houden en maken van hun eigen leefomgeving. Groen speelt daarbij een belangrijke rol. Opvallend is dat de sociale kant van wonen naast de fysieke kant telkens terugkeert. Samen bouwen aan je wijk is op zich al verbindend. En die groene plekken leveren ook ontmoetingsmomenten op. Ook op het thema thuiswerken zijn veel ideeën: bedrijven, overheid en burgers samen kunnen daarvoor de goede randvoorwaarden scheppen zodat vooral de voordelen van het thuiswerken versterkt worden.

4. Procesobservaties

Veel van de dromen over de woningmarkt, thuiswerken en het vervoer gaan de macht van individuele burgers te boven, dat was te merken: de overheid, woningcorporaties en bedrijven kwamen regelmatig terug als spelers. Toch benoemden mensen ook hun eigen rol en die van hun medeburgers. Er leeft een wens om eigen verantwoordelijkheid te pakken en een hoop dat ook anderen dat doen – in dat opzicht raakten mensen echt enthousiast om met elkaar ideeën uit te wisselen en die gezamenlijkheid te ervaren. De gesprekken hadden veel energie en mensen benoemden dat ook aan het eind: het had ze aan het denken gezet en ze waren geïnspireerd door de creativiteit. Veel mensen kwamen met ideeën die voor anderen totaal nieuw waren. Dit sterkte de deelnemers in hun idee dat het belangrijk gaat zijn de creativiteit en de betrokkenheid van de samenleving ook aan te boren bij beslissingen over en beheer van de ruimte in ons land.

In de dialogen kwamen ook regelmatig mensen die problemen ervaren op de woningmarkt samen met de mensen die dit niet ervaren. Beiden waardeerden het om met elkaar in gesprek te zijn en leerden van elkaar:

'Ik was zelf voor veel kleine woningbouw, hoe kleiner hoe beter (en goedkoper). Maar X heeft mij wel aan het denken gezet, als je de hele dag in 1 ruimte bent, dan komen de muren op je af. Door X ben ik daar nu vanaf gestapt, we moeten wel rekening houden dat mensen zullen thuiswerken of thuis studeren.' (raadslid, dialoog 3)

'Ik vind het heel interessant om vanavond vooral ook wat jonge mensen te horen. In het gesprek met X zei ik vrijuit: 'ik ben blij dat ik nog kan autorijden in mijn autootje'. Ik kan nog gaan en staan waar ik wil op dit moment. Maar toen X zei, ik heb geen auto, dacht ik: 'oké, dat had ik nog niet bedacht'. Door de beperkingen wordt mijn wereldje klein, ik ben meer in een bubbel gekomen. En nu merk ik hoe goed het is om anderen te horen... Dat doen we te weinig. Ik vond het heel mooi dat dat nu even ontstaan is.' (gepensioneerd, dialoog 3)

'Ik wil reageren op wat X net zei: ik vind het heel fijn om dit te horen van een best wel oude meneer. Het lijkt soms alsof oude mensen het weinig kan boeien. Dat er niet per se meer groen moet komen, of meer huizen. Dat er heel veel mensen zijn in Nederland die amper kans hebben op een huis. Ik vind het hoopgevend dat er oudere mensen zijn die daarover na willen denken.' (student, dialoog 3)

Al met al vatte een van de burgemeesters die als host optrad de aard van deze dialogen illustratief samen toen hij zei:

'Ik verlaat het gesprek met een goed gevoel, er is veel gedeeld. Mooi om te zien hoe Amsterdam en Rotterdam verbonden worden met Drenthe en Twente, dat er veel overeenkomsten zijn: samen zoeken naar oplossingen, breder kijken dan je eigen belang, oog hebben voor kwetsbare groepen voor de samenleving – dat is wel een mooie draad met mooie aanknopingspunten om mee verder te gaan. Mooie concrete ideeën, zowel hoog over als praktisch vanuit verschillende perspectieven. Heel waardevol!'

Rijksoverheid

Middenvelddialogen

Inhoudsopgave

watis
jouw
idee.nl

Rijksoverheid

Verslag middenvelddialogen over 'Brede economische en maatschappelijke welvaart'

Hoe geven we een impuls aan een duurzame, inclusieve samenleving?

In het kader van het project 'Nederland na de crisis' zijn rond vier thema's middenvelddialogen georganiseerd. Het idee erachter was om te onderzoeken op welke manier overheid, bedrijfsleven, non-profitorganisaties en de samenleving samen kunnen optrekken in enkele belangrijke herstel- en vernieuwingsopgaven na corona:

- Samen leven: cohesie en vertrouwen in de maatschappij
- Innovatie en digitalisering
- Brede economische en maatschappelijke welvaart
- Kwalitatieve leefomgeving

Op het thema 'brede economische welvaart' zijn vijf dialogen georganiseerd in de maanden maart, april en mei. De provinciesecretaris van Drenthe, Regina Bouius-Riemersma, fungeerde bij als voorzitter bij de startbijeenkomst. En er deden in totaal zo'n 45 mensen van 37 verschillende organisaties mee. Een groot deel van hen was bij alle drie de tafels aanwezig, maar er waren ook mensen die alleen in het begin erbij konden zijn of juist later in het proces aansloten.

Dit verslag bevat een weergave van de gesprekken op hoofdlijnen.

- Rond welke thema's vonden mensen van de verschillende organisaties elkaar? Wat verdient wat hen betreft aandacht na corona?
- Welke ervaring en kennis deelden ze over hoe je op die onderwerpen aan de slag kunt?
- Welke concrete eigen initiatieven bespraken ze onderling – met als oogmerk om die een stap verder te brengen?
- Hoe kijken ze naar hun eigen rol in de toekomst, en wat verwachten ze van anderen, zoals de overheid?

De aanpak van deze en andere middenvelddialogen staat uitgelegd in een tekstkader aan het eind. Ook is een overzicht van deelnemende organisaties opgenomen.

1. Centrale focus: duurzaamheid en inclusiviteit

De bestrijding van het coronavirus heeft een forse economische impact. Er zijn sectoren die te kampen hebben met faillissement en tekorten en er zijn mensen die hun baan kwijtraken of op andere manieren financieel in de knel komen. Met name groepen die al kwetsbaar waren, worden extra hard geraakt. Tegelijk zijn er ook sectoren en groepen mensen die er juist op vooruit gaan... Zo ontstaan er grote verschillen, wat de vraag oproept hoe straks iedereen een kans op herstel krijgt en hoe we voorkomen dat er 'winnaars en verliezers' zijn. Ook zet de crisis mensen aan het denken: wat voor samenleving willen we zijn? En wat voor economie willen we hebben? Welke balans willen we tussen welvaart en welzijn? Hoe afhankelijk willen we zijn van internationale ketens? Waar willen we groener en lokaler gaan produceren? In het nadenken over wat er nodig is na de crisis verdienen dat soort vragen een plek. En dat biedt, zoals voorzitter Regina Bouius-Riemersma het benoemde bij de start van deze serie dialogen, ook een kans om waar dat gewenst is nieuwe richtingen in te slaan en werk te maken van transitie.

Tijdens de eerste bijeenkomst (de **focusafel**) rond het thema 'brede economische en maatschappelijke welvaart' kwam de zeer gemengde groep deelnemers aan deze dialoog uit op een drietal onderwerpen dat wat hen betreft vooral aandacht verdient: lange termijnperspectief en -besluitvorming, sterkte overheidsregie op het thema duurzaamheid, en een inclusieve samenleving. Uiteindelijk zijn deze onderwerpen teruggebracht tot twee kernvragen voor de vervolgesprekken. Dit zijn de 'generatieve' vragen van de groep, oftewel: de vragen waar de meeste energie op zat:

1. Hoe kunnen we **duurzaamheid** koppelen aan het herstel- en investeringsbeleid van de overheid? Welke rol kunnen bedrijven, maatschappelijke organisaties en de overheid hierin spelen?
2. Hoe komen we, gegeven de verschillen die er zijn tussen mensen en hun omstandigheden tot een betere **toegankelijkheid** tot werk/voorzieningen en sportactiviteiten dan voor de crisis? Hoe vergroten we daarbij de **inclusiviteit**?

De gedachte onder deze vragen is enerzijds voorkomen dat de verschillen tussen groepen groter worden doordat kwetsbare mensen die extra geraakt worden aan het kortste eind trekken. En anderzijds gaat het mensen vooral om de kans die de crisis biedt, onder andere om aan duurzaamheid te werken, te benutten. Regie en expliciete sturing gaat daarbij nodig zijn, vermoed men: het zal niet 'zomaar' gebeuren. Op de vraag 'wat wens je dit land vooral toe', kwamen daarom onder meer de volgende antwoorden:

"Een economie waarin iedereen telt, en welzijn hier en nu, maar ook elders en later, voorop staat."
(Tuur Elzinga)

"Meer kansengelijkheid, meer sociale cohesie." (Kim Bomer)

"Een 'perfect storm' die leidt tot mooie 'resets'." (Marcel Vester)

"Een positief perspectief voor jongeren en kwetsbaren over de hele wereld." (Maresa Oosterman)

"Doorzettingskracht om al onze wensen en ambities continu mee te nemen waardoor de zaadjes die er al zijn sterke planten worden." (Regina Bouius-Riemersma)

2. Hoe kunnen we dit aanpakken?

Bij de tweede dialoog (verdiepingstafel) waren opnieuw mensen van zeer uiteenlopende organisaties bij elkaar om zich te verdiepen in de vraagstukken van duurzaamheid en inclusiviteit en toegankelijkheid. Ze deelden goede voorbeelden uit hun eigen ervaring en destilleerden op basis daarvan belangrijke principes en uitgangspunten: wat werkt als je op duurzaamheid en inclusiviteit wilt inzetten? En wat is het potentieel als we hier nog meer op inzetten?

2.1 Inzetten op duurzaamheid & klimaat

Het denken over 'welvaart' is aan het schuiven. Duurzaamheid wordt er steeds meer een integraal onderdeel van. Olaf Sleijpen, lid van de directie van de Nederlandse Bank benadrukt de ernst van de huidige klimaatcrisis door de coronacrisis te vergelijken met de inslag van een meteoriet terwijl de klimaatcrisis gelijk staat aan de botsing tussen twee planeten. De oude benadering van BNP (die nog uit WOII stamt) wordt in rap tempo ingehaald door andere, bredere, welvaartindicatoren om dit thema een plek te geven. Er is steeds meer aandacht voor deze manier van kijken, zowel in de politiek, het bedrijfsleven en de maatschappij. De uitwisseling en analyse van voorbeelden van werken aan duurzaamheid als integraal onderdeel van investeringen door de deelnemers leverde het volgende overzicht op van werkzame 'ingrediënten':

De samenleving (burgers en bedrijven) actief betrekken

Draagvlak ontstaat door bewustwording en voorbeeldgedrag. Het is belangrijk dat dit ook van onderaf gebeurt in een combinatie van burgers, bedrijven en overheid. Je krijgt dan echt iets in beweging. Een sprekend voorbeeld zijn de elektrische auto's die bijna niet meer aan te slepen waren doordat de overheid de verkoop ervan stimuleerde met subsidies en regelgeving, de markt erop inspeelde en ook bij het publiek enthousiasme ontstond. Een duurzamer economie ontstaat als in de haarvaten van de maatschappij gebeurt wat er zou moeten gebeuren. Dat lukt eigenlijk nooit door dwang en drang, wel door burgers actief te betrekken, bijvoorbeeld ook via burgerraadplegingen (op kleinere of grotere schaal) en het bedrijfsleven aan te moedigen een rol te pakken.

Een heldere lange termijn agenda van de overheid

Bedrijven willen wel investeren in de klimaattransitie en de juiste mensen hiervoor aannemen, maar zijn ook soms terughoudend. Komt die opdrachtverlening wel tot stand? Gaat de wijkgerichte aanpak wel volgens plan? Bedrijven zijn huiverig als het lange termijnperspectief van de overheid niet duidelijk is. Omgekeerd geldt: als de overheid structureel een lange termijn beeld uitdraagt waardoor bedrijven nog meer worden gestimuleerd worden en durven in te stappen komt er veel op gang. In Groningen is bijvoorbeeld succesvol een circulaire economie initiatief geïmplementeerd door middel van een regionale aanpak en het delen van kennis op het gebied van projectportfolio (publiek en privaat). >

Samenwerken over beleidsgrenzen heen

Duurzaamheid en het klimaat vraagt een integrale aanpak. In principe is er met de SDG's al een overkoepelende agenda. Het is belangrijk dat het werken daaraan ook centraler wordt belegd. Vanuit de Rijksoverheid is nu veel gedecentraliseerd – dat leidt soms tot 'bestuurlijke spaghetti': ondernemers hebben bijvoorbeeld te maken met tientallen verschillende milieudiensten van de overheid en lopen daar in vast. Ook de versnippering binnen ministeries en over departementen heen helpt niet (klimaat, circulaire economie, stofstof, sociale zaken, etc.). Veel grote duurzaamheidsvragen worden hierdoor nog niet integraal benaderd. Het zal helpen als dat wordt veranderd.

Sturende wet- en regelgeving

Waar de overheid activeert en regisseert - in plaats van faciliteert en reageert – ontstaat beweging. In het project 'Wind op zee' was verandering in regelgeving bijvoorbeeld een belangrijke succesfactor. Dan komt er echt iets in beweging. Dat zou nog meer kunnen worden ingezet, bijvoorbeeld door vanuit de overheid een duurzame norm stellen (normeren) en duurzame producten waarderen (beprijzen) (zoals bij de circulaire economie in de bouw). Duurzaamheid zou misschien ook als eis/voorwaarde kunnen worden opgenomen als onderdeel van het economische corona-herstelpakket.

Op het moment dat het lukt om duurzaamheid integraal mee te nemen in het economisch herstel, wat ontstaat er dan? Wat is het toekomstbeeld? De deelnemers zien drie verschillende (gewenste) uitkomsten:

- **Bottom-up werk maken aan duurzaamheid:** in de gewenste toekomst zijn volgens de deelnemers niet alleen koepelorganisaties betrokken bij besluitvorming over grote duurzaamheidsvraagstukken (Energieakkoord, Klimaatakkoord), maar ook individuele organisaties, ondernemers/ MKB'ers en burgers. Op dit moment zijn er nog veel processen top-down ingericht - dat zorgt voor een kloof tussen de beleidsmakers en het maatschappelijk middenveld waardoor er snel weerstand is tegen bepaalde plannen (denk aan het Klimaatakkoord dat uitgelekt was) terwijl er inhoudelijk misschien best draagvlak is. Om dit te voorkomen is een inclusief besluitvormingsproces nodig. Bijvoorbeeld door te werken

met burgerraadplegingen of een energiebus/keet in wijken om mensen te betrekken bij de planvorming. In de gewenste toekomst gaat de overheid naar de mensen toe, met begrijpelijke taal. Zodat iedereen mee kan doen. Laagdrempeligheid in kosten is daarbij ook belangrijk, zodat alle groepen mee kunnen doen.

- **Het collectief als vertrekpunt.** Om burgers te betrekken is er in de ideale toekomst sprake van een wenkend perspectief, waarbij het niet alleen gaat over een thema als energie, of circulariteit, maar bijvoorbeeld over de brede vraag: wat voor wereld laten we onze kinderen na, hoe doen we het samen goed voor iedereen? De huidige trend van verregaande individualisering gaat ten koste van 'de ander', grondstoffen en het klimaat. Door in te zetten op een perspectief dat het collectief centraal stelt ontstaat een ander startpunt voor gesprek. Een veelvoud van doelen helpt daarbij (zo komt er geen concurrentie tussen doelen als energiebesparing en aandacht voor kwetsbare bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld) en een langetermijnperspectief ook: door het vizier te richten op 10 jaar vooruit ontstaat ruimte. Een voorbeeld is het circulaire economie beleid met als doel om in 2030 de helft minder primaire grondstoffen te gebruiken in productie. Dit is een goede termijn voor de tussenfase met het oog op 2050, waarin Nederlandse overheid volledig circulair wil zijn.
- **Maatschappelijke kosten & baten krijgen idealiter een vaste plek in het beleid.** Waarbij niet alles in geld hoeft te worden uitgedrukt, maar wel expliciet gemaakt. En bij een bredere groep in de samenleving duidelijk is dat investeren in duurzaamheid geen kostenpost is – sterker nog: dat als je nu niet investeert je straks een veel grotere rekening gepresenteerd krijgt met elkaar...

Er zit veel energie en ideeën in de groep om hier concreet werk van te maken, bijvoorbeeld door:

- storytelling in te zetten voor bewustwording;
- te stoppen met het koppelen van schuldenratio's aan de omvang van de economie;
- te experimenteren met een sociaalecologisch inkomen (donuteconomie);
- regionale sectorale partijen die werken aan 'groene' banen en stages verder te stimuleren;
- meer hoogwaardig te recyclen en innovaties door te voeren (circulaire economie).

In paragraaf 3 wordt het handelingsperspectief verder uitgewerkt.

2.2 Werk maken van inclusiviteit en toegang

Er is in de media en in de samenleving oog voor het verschil in impact van de coronacrisis voor verschillende groepen – de media laten verhalen horen van mensen die in de knel zijn gekomen, de planbureaus laten met onderzoek onderbouwd zien hoe sommige kwetsbare groepen geraakt worden... Ook bij de deelnemers aan de tafel is een sterk besef van en ervaring met de verschillen die vergroot worden tijdens corona. Ze maken nu vanuit verschillende invalshoeken (onderwijs, sociale ondersteuning, kinderopvang, schuldhulpverlening....) vaak al werk van het ondersteunen van kwetsbare groepen, om te zorgen dat juist de mensen die het nodig hebben toegang hebben tot de hulp die beschikbaar is. Wat is er te leren van die talrijke praktijkvoorbeelden over wat werkt op dat gebied? Drie succesingrediënten springen eruit.

Situationeel begeleiden: maatwerk

Ieder vraagstuk van een persoon, gezin of groep is anders en vraagt maatwerk. Een situationele aanpak in de begeleiding werkt. Dit onderstreept het belang van ruimte en tijd voor vakmanschap als krachtig middel om te komen tot een uiteindelijke oplossing. Onafhankelijk van de structuren die inclusiviteit en toegankelijkheid ondersteunen is er tijd en (professionele) aandacht nodig.

Persoonlijke begeleiding bij overgangsmomenten

Op overgangsmomenten – bijvoorbeeld de transitie van school naar werk – zijn mensen vaak kwetsbaar. Daarom is persoonlijke begeleiding hier extra belangrijk, ingestoken vanuit een perspectief op de persoon en zijn of haar mogelijkheden en drijfveren.

Kennis delen, samen leren (klein beginnen)

Een omgeving waar de ervaring en wijsheid uit de praktijk kan worden gedeeld en professionals kunnen leren van elkaar, is belangrijk. Het helpt daarbij om klein te beginnen, door lokaal een omgeving (lerend netwerk) te creëren.

Wat is het potentieel van meer aandacht voor groepen die buiten boord dreigen te vallen? Hoe kan het eruit zien? Wat de groep idealiter voor zich ziet, is:

- **Een integrale en positief ingestoken aanpak:** naast praktische support (geld, opleiding, huisvesting) voor mensen die dat nodig hebben ook meer aandacht voor fysieke en mentale gezondheid, dat wil zeggen het voorkomen van bijvoorbeeld overgewicht, depressie, stress.
- **Ondersteuning van hen die dat nodig hebben gericht op eigen regie** (wat op zich een paradox is, maar een belangrijk vertrekpunt). De kwetsbare groepen en individuen die ondersteund worden (wie het ook zijn: jongeren, migrantenvrouwen, ...) krijgen zelf dus een duidelijke stem: er wordt gewerkt vanuit hun eigen behoeften en met hen samen. Professionals staan open voor de creativiteit van hun wensen en de oplossingen die ze ook zelf verzinnen.
- Dat vraagt **een integrale en persoonlijke aanpak**, waarbij professionals de ruimte krijgen om de complexiteit van mensen, hun leven en hun situatie in beeld te krijgen. Niet werken vanuit de 'grote gemene deler', vanuit 'labeling' of een deelprobleem (bijvoorbeeld alleen schulden, of een eetstoornis), maar werken vanuit individuele 'films'. Dit soort maatwerk vraagt dat professionals de ruimte hebben om de complexiteit van de persoon en zijn/haar context te onderzoeken.
- Dat vraagt zowel **praktische wijsheid van de professional als de bereidheid om samen te werken met andere vakmensen** (breed en integraal perspectief op iemand en diens situatie). **En** het vraagt een duurzaam langetermijnperspectief (waar werken we naartoe?), zowel bij de concrete ondersteuning van individuen, gezinnen of groepen, als ook in het beleid.

Om stappen richting deze gewenste toekomst te zetten zien deelnemers een paar mogelijke ingangen:

- Het formele met een mensgerichte aanpak combineren: de structuren zijn vaak wel in orde: streefcijfers om meer inclusief te werken, een adviseur diversiteit & inclusie, bureaus die advies geven. Er gaat pas echt wat veranderen door in de praktijk, bij concrete vraagstukken en cases, mensgerichter te handelen.
- Door middel van praktijkonderzoek de praktische wijsheid die is ontwikkeld bij professionals, ophalen. Er is voor toegankelijkheid en inclusie veel maatwerk nodig. Professionals op de

werkvloer hebben een schat aan ervaring. Als je die (impliciete) ervaringskennis ophaalt middels onderzoek, ontstaat een basis om op door te bouwen. Bijvoorbeeld in een lerend netwerk, maar ook met aanpakken.

- De kennis en expertise van pedagogisch medewerkers gebruiken. De kinderopvang kan dienen als signaleringsplaats van probleemgezinnen – waarna andere professionals het kunnen overnemen.
- Het gewoon gaan doen, daarmee zet je uiteindelijk een cultuurverandering in gang. Door patronen en regels los te laten ontstaat ruimte voor vernieuwing.

Het handelingsperspectief is in de tafel erna (werkplaats) verder uitgediept: zie paragraaf 3.

Deelnemers waren afkomstig uit de volgende organisaties:

ABN-AMRO, Albert Heijn, Arlande, Both Ends, Chemelot Zuid-Limburg, Dibevo, Driessengroep, Edventure, FNV, Fokker, Forza Asset Management, Friesland College, Global Compact, Inis Vitrin, Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Interprovinciaal Overleg, Jeugd welzijnsraad, Koninklijke Horeca Nederland, Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK), Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (I&W), Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), MVO Nederland, MVRDV, Nationale Jeugdraad, NBOV (Brood- en banketbakers), NHL Stenden Hogeschool, NLIgenieurs, Partou, Renewi, SDG Nederland, SER, Sociaal Kernteam Westland, Trimbos Instituut, Verbond van Verzekeraars, Vereniging Bakkerij- en Zoetwaren (VBZ), Vereniging Hogescholen.

Wat deze partijen gemeen hebben is dat ze allemaal op een bepaalde manier met duurzaamheid, inclusiviteit en economische welvaart in de brede zin van het woord bezig zijn: bijvoorbeeld als ingenieur, brancheorganisatie, werkgever, kennisinstelling, hulpverlener, onderwijs, beleidsmaker, of...

3. Aan de slag!

Elke groep kwam een derde keer bij elkaar voor een gesprek gericht op actie (de werkplaats), dit keer aangevuld met weer nieuwe partijen die om uiteenlopende redenen wilden instappen op de dialoog (zie kader voor een overzicht). Dit keer ging men concreet aan de slag met vraagstukken om die een stap verder te brengen, gebruik makend van de kennis die in de voorgaande bijeenkomst was verzameld.

3.1 Duurzaamheid inbedden in beleidskeuzes

Bij de werkplaats rond duurzaamheid kwamen twee concrete cases op tafel: rond de bouw en rond inkomen. Op beide gebieden zijn de deelnemers actief en wilden ze met elkaar doordenken hoe dit nog een stap verder gebracht kan worden.

1. **Het definiëren en hanteren van duurzame principes in de bouw.** Er gebeurt veel goeds in de bouw als het gaat om duurzaamheid. En tegelijkertijd is daar nog ruimte voor verbetering. Met name door nog scherpere richtlijnen te formuleren. De huidige duurzame principes in de bouw richten zich nu nog op het zo min mogelijk belasten van de omgeving. Dit biedt bouworganisaties nog steeds de ruimte om te beargumenteren waarom het acceptabel is dat ze het milieu belasten. Effectiever is volgens de deelnemer die dit vraagstuk inbracht: het hanteren van duurzame principes die bouworganisaties dwingen om **geen enkel nadelig milieueffect** meer te hebben op hun omgeving. De bouwsector heeft aangegeven zelf ook behoefte te hebben aan duidelijke kaders voor verduurzaming. De behoefte tot verduurzaming is breed gedeeld, ook binnen sectoren waar nog grote stappen gemaakt moeten worden. Dit vereist wel duidelijke kaders en richtlijnen. Aansluitend op wat eerder is besproken bij de drietrapsraket, kunnen ook internationale akkoorden nog een verdiepende slag vereisen op lokaal niveau. Zodat de stappen om aan de duurzaamheidsnormen te kunnen voldoen in ieder bouwproject helder zijn. De centrale vraag is daarom: **Hoe komen we tot de heldere en duidelijke kaders voor verduurzaming op nationaal- en projectniveau?** Misschien kunnen experts helpen, als eerste stap, bedachten de deelnemers met elkaar, als een van de ideeën.
2. **Het sociaal-ecologische inkomen als experiment.** Het tweede vraagstuk is een pleidooi om de menselijke maat (brede welvaart) als startpunt voor het nieuw te vormen beleid te nemen

in plaats van het BNP. De hoogte van de Nederlandse staatschuld is in het huidige monetaire systeem gekoppeld aan de grootte van de economie – des te groter de economie, hoe meer schuld we als land mogen aangaan. Kijkend naar schuld als een stuk toekomst dat je naar het heden haalt, nemen we hiermee dus impliciet een hypotheek op toekomstige generaties, benadrukt de deelnemer dit dit inbrengt. Dit principe is niet duurzaam en verhoogt onze algehele ecologische voetafdruk. Om het begrip brede welvaart concreet invulling te geven en de menselijke maat terug te brengen in de samenleving is een vorm van een onvoorwaardelijk basisinkomen volgens de casusbrenger noodzakelijk: het sociaal-ecologisch inkomen. Enerzijds voldoe je aan de sociale context en anderzijds wil je de ecologische voetafdruk in balans brengen voor de gehele samenleving. De centrale vraag bij deze casus: **Hoe kan er draagvlak gecreëerd worden voor het sociaal-ecologische inkomen?** De deelnemers dachten rond dit vraagstuk mee. Wellicht zijn er een aantal kleinschalige fieldlabs - experimenten in de praktijk die goed onderzocht worden op hun werking – te organiseren, was een van de gedachten die ontstonden.

3.2 Werken aan inclusiviteit en toegang

“Om echt stappen te kunnen zetten is er verbinding nodig tussen beleid en uitvoering”. Met die uitspraak van een deelnemer uit de verdiepingstafel rond inclusiviteit opende de werkplaats rond dit thema. Deelnemers vanuit beleid en uitvoering zaten hier met elkaar aan tafel: een mooie mogelijkheid om stappen te zetten. Twee vraagstukken kwamen op tafel:

1. **Ontmoetingen om te bouwen aan een wij-gevoel.** In de verdiepingstafel stond de rol van de professional in het ondersteunen van kwetsbare groepen centraal. Echte inclusie begint echter bij een gevoel van gezamenlijkheid in de samenleving. Een belangrijke vraag waarmee een deel van de groep daarom aan de slag wilde was daarom: ‘Wat kan het wij-gevoel zijn dat ons over verschillende groepen heen verbindt? Hoe roepen we dat op?’ Een wij-gevoel, of gemeenschapszin, kun je niet maken of van bovenaf opleggen, dit moet van onderaf komen. Zo kunnen bedrijven clubjes en heidagen oprichten om de banden tussen verschillende onderdelen/afdelingen te versterken. Of een gemeente kan in woonwijken mensen op verschillende manieren samen brengen om werk te maken van bijvoorbeeld zorgzaamheid, samen leren of samen sporten. Elkaar ontmoeten: daar ligt de sleutel, daar zijn deelnemers

van overtuigd. Maar hoe faciliteer je deze ontmoeting? Daar wilde een deel van de groep graag over doorpraten. Ze kwamen al brainstormend tot een praktische invulling: "bekend maakt bemind, het 1000 bloemen festival". Een festival met 1000 burgers, 10 casussen, 100 vragen en 1000 ideeën. Een inclusie-EK voor Nederlanders, geïnspireerd door de burgerfora in Ierland en Schotland. Tijdens dit EK worden individuen geholpen met specifieke vragen of dingen waar ze mee worstelen door ze te koppelen aan 1000 burgers en ervaringsdeskundigen. Deze burgers en ervaringsdeskundigen bieden hulp bij het oplossen van de specifieke vragen of linken het individu met andere burgers of ervaringsdeskundigen die betere hulp kunnen bieden. Bij het inclusie-EK is er een microkrediet beschikbaar voor ieder initiatief dat bijdraagt aan de gemeenschapszin en duidelijk maakt hoe verschillende groepen door het initiatief met elkaar in contact gebracht worden. Zou zo iets ook in Nederland mogelijk zijn?

2. **Werken vanuit wederzijds vertrouwen en ruimte voor leren.** Het tweede vraagstuk ging heel expliciet over de relatie tussen beleid en praktijk. In het huidige overheidsbeleid komt efficiency (doen we de dingen goed) vaak voor effectiviteit (doen we de goede dingen). In het kader van transities helpt het echter om effectiviteit voorop te zetten. Er is veel ambitie om ruimte te geven aan maatwerk, wat inclusiviteit ten goede komt, totdat er een negatieve krantenkop verschijnt – dat leidt vaak tot een krampreactie. Hoe kunnen we naar een situatie waarin de rijksoverheid de ruimte geeft aan gemeenten om thema's zoals inclusiviteit op te pakken zonder dat er meteen een verdedigende reflex ontstaat bij een incident in de media. Ofwel: "Hoe komen we uit de cyclus van controleren en loslaten? En wel op een manier waarbij er ruimte ontstaat om problemen op te lossen op het niveau waar deze thuishoren?" Dit is de vraag waar de groep kennis over wilde uitwisselen. Een idee dat in de groep ontstond is om de financieel gedreven houding iets meer naar achter te schuiven en bijvoorbeeld op korte termijn budgetoverschrijdingen te accepteren, mits die echt door innovatie komen. Een dergelijke verandering in denken vereist vertrouwen. Op dit moment worden veel nieuwe indicatoren voor beleidseffectiviteit ontwikkeld. Voor financiën, stikstof en milieumaatregelen kunnen wij indicatoren ontwikkelen, misschien kan dat ook wel voor 'vertrouwen'? Het liefst voor een langere periode, zeg 10 -15 jaar. De deelnemers schetsen als ideaalbeeld dat de maatschappij toegroeit naar een situatie waarin een breed gedeeld en maatschappelijk doel voorop staat en waarbij partners niet telkens in de kramp schieten na een incident. Dan ligt de focus op waar je als samenleving wilt uitkomen, en calculeer je tijd en ruimte om fouten te maken en daarvan

te leren... Vertrouwen gaat daarbij twee kanten op. Instellingen, burgers en bedrijven moeten ook de overheid het vertrouwen geven om te kunnen leren van fouten. In iedere transitie gaan er dingen mis. Het gaat erom dat je die signaleert en corrigeert, en er je voordeel mee doet in de vernieuwing. Zodat je vast blijft houden aan je uiteindelijke doel – in dit geval inclusiviteit en brede economische welvaart voor iedereen.

4. Verder met brede economische en maatschappelijke welvaart

Brede economische en maatschappelijke welvaart is in de eerste plaats vooral (zoals de naam al zegt) een breed thema. De deelnemers pikten er twee onderwerpen uit om de diepte in te gaan: duurzaamheid en inclusiviteit/toegang, en richtten zich daarbij ook telkens op de onderliggende vraag: hoe komen we tot een echte transitie? Zodat we de kans voor een reset die corona ook biedt, daadwerkelijk benutten?

Bij de dialogen over duurzaamheid was het verbinden van ecologische en sociale voorwaarden aan financieel-economische doelen en voorwaarden daarbij een centraal thema. Dit vraagt naast visie ook regelgeving als breekijzer. De deelnemers zien een 'drietrapsraket' voor zich:

1. verbind financiële middelen aan korte termijn doelen. Het nationaal groeifonds ('Wopke-Wiebes fonds'), heeft nog geen duurzaamheidsvoorwaarden. Deze voorwaarden zijn inmiddels wel geformuleerd. Het is nu aan de overheid om hier regie op nemen door duidelijke kaders en richtlijnen op te stellen.
2. laat de lange termijn doelen (10/20/30 jaar) matchen met de SDG-doelen. Op internationaal niveau zijn deze doelen al hard gemaakt, maar dit moet nu ook op nationaal niveau verder geconcretiseerd worden.
3. verbind het maatschappelijke ecosysteem met dit proces. Oftewel: de burgers, de bedrijven, instellingen.... Idealiter zijn die al bij de visievorming betrokken zodat er een draagvlak is.

Ook bij het thema inclusiviteit en toegang ligt er een uitdaging in de samenleving als geheel (meer verbinding, vanuit gemeenschapszin denken), voor professionals en organisaties die kwetsbare groepen ondersteunen (helpen vanuit eigen regie van de mensen, breed kijken en werken met andere specialisten) en voor de beleidsmakers en de overheid. De rode draad is hier vooral de vraag hoe met elkaar een 'lerend systeem' ingericht kan worden, waarin ruimte is voor leren door experimenteren en kennisdelen op alle niveaus. Dat vereist naast vertrouwen vooral een heel duidelijke, gedeelde richting. In de vorm van een 'groot' en positief gericht streefdoel: wat willen we bereiken met elkaar? Hoe ziet 'brede welvaart voor iedereen' er idealiter uit?

Wie is aan zet?

Het thema vraagt inzet van alle partijen. Er is ook veel bereidheid bij het middenveld om hier nog meer werk van te maken in de eigen praktijk en ook in dwarsverbanden over organisaties heen. Daarnaast kijkt men ook naar de overheid, die is hier ook nodig. Met name voor:

- het stellen van 'grote' doelen en visie (idealiter door hier burgers en bedrijven bij te betrekken)
- het geven van ruimte om lokaal vernieuwend beleid vorm te geven
- en tegelijkertijd: door middel van regelgeving en kaders transitie te stimuleren.

Men verwacht eerder een regisserende en actieve overheid, dan een faciliterende en reagerende, zoals het in een van de dialogen werd benoemd. Omdat echte transitie om radicale koerswijziging vraagt.

5. Reacties van de deelnemers

De deelnemers eindigden de derde dialoog met veel positieve energie. Dat zat in een aantal dingen, zoals blijkt uit de reacties aan het eind. Het netwerk is bijvoorbeeld versterkt:

- **'Proeft naar meer: grote kans dat ik deelnemers van deze groep nog eens opzoek voor een mogelijke samenwerking.'**
- **'Ik heb een nieuwe bubbel gevonden.'**
- **'Ben benieuwd naar mogelijke samenwerking tussen verschillende deelnemers van vandaag.'**

Mensen leren van elkaar, met name door breed samengestelde groep:

- **'Het maakt me scherper.'**
- **'Dit geeft veel nieuwe ideeën en inzichten.'**
- **'Ik heb veel geleerd van de aanscherping, vragen van anderen en de discussies.'**
- **'Leuk om dit soort brede vraagstukken met mensen uit een ander netwerk te onderzoeken.'**

Mede daardoor voelen ze zich geïnspireerd en geactiveerd:

- **'We moeten er ook zelf een vervolg aan geven!'**
- **'Inspirerend om te zien dat mensen zich willen inzetten voor belangen en initiatieven in Nederland. Geeft vertrouwen in het herstel.'**
- **'Fijn om met een actie te eindigen.'**

En een aantal mensen noemt expliciet de werkwijze als positief punt:

- **'Mooi om over de drie sessies een proces te zien ontstaan met een coherent verhaal waar we ook echt iets mee kunnen doen.'**
- **'Ben ervan overtuigd dat grote maatschappelijke vraagstukken in stapjes opgelost moeten worden. Elke stapje is een deelinnovatie. Leuk om dit hier toegepast te zien.'**
- **'Wederom bevestigd gekregen dat je elkaar gaat vinden in overeenkomsten en niet moet blijven hangen in de verschillen.'**

De aanpak van de middenveldialogen

De **vier thema's** voor de middenveldialogen waren in januari 2021 door de programma DG Samenleving en Covid 19 geformuleerd, op basis van een analyse van rapporten over de impact van corona van diverse planbureaus en kennisinstituten, alsmede eigen verkennende gesprekken in de departementen. Het zijn alle vier onderwerpen die een ander onderdeel van het middenveld in Nederland aanspreken en bij elk thema zijn meerdere departementen betrokken. Bovendien zijn het onderwerpen waar kansen liggen voor na corona, of waar herstel nodig is. Het doel was om met het maatschappelijk middenveld en het bedrijfsleven een activerend gesprek op te starten om op die manier (a) te verkennen hoe samenwerking op dat gebied gestalte kan krijgen en welke rol de overheid daarin zou kunnen vervullen en (b) die samenwerking en de betrokken partijen meteen een aanmoedigende impuls te geven. Vanwege die ambitie is een aanpak ontworpen gebaseerd op de principes van 'Appreciative Inquiry', een participatieve manier van werken waarbij betrokkenen een vraagstuk op een zodanige manier onderzoeken dat er ideeën en energie voor actie vrij komt.

We nodigden **vier hosts** uit, voor de verschillende thema's, met een neutrale positie in het veld en een grote betrokkenheid op het onderwerp: een commissaris van de Koning en drie provinciesecretarissen. Met een aantal betrokken ambtenaren van diverse departementen en die gastheer/vrouw is allereerst gekeken naar: wie is belangrijk om **uit te nodigen** bij dit gesprek? Bij wie weten of vermoeden we engagement en/of belangrijke kennis en inzichten? Hierbij was aandacht voor het betrekken van mensen uit verschillende onderdelen van de maatschappij (bijvoorbeeld zowel bedrijfsleven als gemeentes als kennisinstituten als....) ('the whole system in the room'-principe).

Met die betrokkenen is een **'focustafel'** georganiseerd. De centrale vraag aan die tafel was: wat is er op dit thema ontkiemd en wat is er in de knel gekomen? Deelnemers wisselden rond die vraag persoonlijke ervaringen uit. Om vervolgens te kijken: welke vraag zou je dus centraal willen stellen voor het vervolg? We zochten naar een 'generatieve vraag': oftewel een vraag die energie, ideeën en nieuwsgierigheid oproept – waar mensen mee aan de slag willen. Bijvoorbeeld omdat er een probleem onder ligt, of een grote kans. Om elke vraag een handelingsperspectief mee te geven begon hij met: 'Hoe kunnen we....?' Deze vraag gaf de richting voor het onderzoekend gesprek aan de volgende tafels.

Het tweede gesprek, **de verdiepingstafel**, stond in het teken van het onderzoeken van eerdere successen... Goede voorbeelden zijn door de deelnemers onder de loep gelegd en uitgeplozen op werkzame bestanddelen. Wat maakte dat het werkte? Wat leren we hiervan? Op basis van die inzichten zijn mensen ook vooruit gaan kijken: hoe zou het eruit zien als we een oplossing of aanpak vinden die deze elementen in zich draagt? Zo ontwikkelden ze een beeld van de gewenste toekomst. Bij deze verdiepingstafel zijn ook telkens weer nieuwe mensen uitgenodigd, deels vanuit de organisatie en de host, deels ook door de deelnemers zelf (zwaan-kleef-aan). Hier ontstonden telkens nieuwe en soms onverwachte verbindingen tussen organisatie die elkaar normaal gesproken niet aan tafel treffen.

Tijdens een derde gesprek, dat een **werkplaats**-karakter had, zijn de deelnemers aan de slag gegaan met concrete voorbeelden: waar speelt het grote vraagstuk nu al concreet? Ze hielpen elkaar verder met tips en ideeën, gebaseerd op de inzichten uit de verdiepingstafel. Zo is er zowel op 'algemeen' als op 'concreet' niveau antwoord op de 'hoe kunnen we' vraag gegeven...

Rijksoverheid

Verslag middenvelddialogen over 'Innovatie en digitalisering'

Hoe komen we tot echte vernieuwing voor en door een brede groep in de samenleving?

In het kader van het project 'Nederland na de crisis zijn rond vier thema's middenvelddialogen georganiseerd. Het idee erachter was om te onderzoeken op welke manier overheid, bedrijfsleven, non-profitorganisaties en de samenleving samen kunnen optrekken in enkele belangrijke herstel- en vernieuwingsopgaven na corona:

- Samen leven: cohesie en vertrouwen in de maatschappij
- Innovatie en digitalisering
- Brede economische en maatschappelijke welvaart
- Kwalitatieve leefomgeving

Op het thema 'innovatie en digitalisering' zijn vijf dialogen georganiseerd in de maanden maart, april en mei. De provinciesecretaris van Noord-Brabant, Marcel van Bijnen, fungeerde als gastheer. En er deden in totaal zo'n 67 mensen van 58 verschillende organisaties mee. Een groot deel van hen was bij alle drie de tafels aanwezig, maar er waren ook mensen die alleen in het begin erbij konden zijn of juist later in het proces aansloten.

Dit verslag bevat een weergave van de gesprekken op hoofdlijnen.

- Rond welke thema's vonden mensen van de verschillende organisaties elkaar? Wat verdient wat hen betreft aandacht na corona?
- Welke ervaring en kennis deelden ze over hoe je op die onderwerpen aan de slag kunt?
- Welke concrete eigen initiatieven bespraken ze onderling – met als oogmerk om die een stap verder te brengen?
- Hoe kijken ze naar hun eigen rol in de toekomst, en wat verwachten ze van anderen, zoals de overheid?

De aanpak van deze en andere middenvelddialogen staat uitgelegd in een tekstkader aan het eind. Ook is een overzicht van deelnemende organisaties opgenomen.

wat is
jouw
idee.nl

1. Centrale focus: eigenaarschap en opbrengstmodellen

Gedwongen door de omstandigheden kwam in de coronacrisis veel creativiteit naar boven. Innovatie en digitalisering kwamen in een stroomversnelling. Deze periode biedt zowel de noodzaak als de broodnodige ruimte om te experimenteren en vernieuwen, zoals Marcel van Bijnen, de voorzitter van deze middenveldialoog benadrukt. Het is belangrijk om te kijken wat we daarvan als samenleving willen vasthouden en ook: welke kansen er nog meer ontstaan. Welke deuren zijn in de coronatijd open gegaan die we eigenlijk voor de toekomst open willen houden? En waar willen en kunnen we nog een stap verder zetten?

Echte doorbraken vragen vaak een brede blik, daarom was een divers gezelschap uit verschillende sectoren bijeen (zie kader voor een overzicht). Men verkende tijdens de eerste bijeenkomst (de focustafel) welke thema's het meest relevant zijn om mee aan de slag te gaan. Hieruit kwamen twee hoofdvragen naar voren:

1. Hoe kunnen we veranderen met eigenaarschap van burgers en middenveld – op een manier dat deze echt betrokken zijn. Hoe kunnen we technologie daarbij echt ten dienste stellen van de intentie van de burger? Wat doen we met eigenaarschap van data van burgers?
2. Hoe kunnen we met nieuwe opbrengstmodellen, die voor een bredere groep voordelen brengen, belangrijke maatschappelijke transitie faciliteren? Wie pakt welke rol? En hoe schalen we op?

Onderliggende rode draad is de wens van de deelnemers om de crisis te benutten als een katalysator om de potentie van innovatie en digitalisering voor de samenleving nog veel meer te benutten – in plaats van dat het een tijdelijk hulpmiddel was om hetzelfde te blijven doen wat we deden, maar dan digitaal.... Ter illustratie daarvan een aantal quotes van deelnemers. Zij vulden de zin aan: 'wat ik ons land toewens rond dit thema is:

"Een overheid die deze crisis aangrijpt om dichterbij burgers en het maatschappelijke middenveld te staan en die doet wat nodig is om te komen tot meer gelijkheid en inclusiviteit." (Nora van der Linden)

"De riolering heeft ooit ons grote winst gebracht op het gebied van gezondheid en welvaart, ik hoop dat digitalisering ook een soortgelijke stap in de maatschappij kan bewerkstelligen en dat wens ik ons toe." (Peter van Dijken)

"Dat de kennis en creativiteit rondom digitalisering ten goede komt van de maatschappij in plaats van financiële winsten van buitenlandse organisaties." (Theodoor van der Klaauw)

"Een open innovatiecultuur waar ruimte is voor allerlei kleine en grote ideeën uit de meest uiteenlopende hoeken." (Rayhaneh Farhoudi)

"Meer geluk en voorspoed. Digitaal is gewoon een middel, en het moet daartoe leiden." (Maurice Hoogeveen)

2. Hoe kunnen we dit aanpakken?

Bij de tweede dialoog (de verdiepingstafel) deelden mensen kennis en ervaring aan de hand van hun eigen goede voorbeelden. Ze gingen op zoek naar werkzame principes voor het versterken van eigenaarschap en het ontwikkelen van innovatieve opbrengstmodellen.

2.1 Eigenaarschap bij innovatie en digitalisering (data!)

In de eerste verdiepingstafel ging het over voorbeelden van innovatie waarbij sprake was van sterk eigenaarschap van de burger en het middenveld, en voorbeelden van succesvolle digitaliseringsinitiatieven waarbij data eigendom bleef van mensen zelf. Er kwamen diverse voorbeelden naar voren: van vitaliteit in Eindhoven tot de aanleg van glasvezel tot veel kleinschalige initiatieven uit de huidige coronacrisis... De analyse van succesfactoren leidde tot het volgende overzicht:

Belang en capaciteit van de burger als vertrekpunt

Innovatie is erbij gebaat dat de eindgebruiker centraal staat. Bij (sociale) innovaties gaat het dan om belangen van de burger, maar ook om diens capaciteiten: wat willen en kunnen mensen? Daarnaast is het belangrijk dat er ruimte wordt gecreëerd voor burgers om mee te denken. (Maatschappelijke) vraagstukken beginnen niet bij een probleemdefinitie van de overheid. Mensen zeggenschap geven bij het definiëren van het probleem en het ontwerp van het proces, is daarom van belang.

Faciliterende rol van overheid

Het helpt als de overheid faciliteert en stuurt en zich tegelijk niet te veel 'bemoeit'. Als de overheid een te grote rol heeft, leidt dat tot problemen als een te grote complexiteit, te veel vergaderen en te weinig 'doen', of een onheldere probleemdefinitie. Van de andere kant kan de overheid wel helpen zodat mensen de kennis, netwerken, kennis en kunde hebben om te kunnen bijdragen. Het helpt als de overheid daarbij vanuit de optelsom van waarden en belangen kijkt en dan een faciliterende rol inneemt.

Samenwerking

Pilots kunnen cruciaal zijn in innoveren; dan is het wel belangrijk dat ze van elkaars bestaan weten – zodat ze op elkaar kunnen voortbouwen (in plaats van 'steeds het wiel opnieuw uitvinden'). Dit geldt op lokale, maar ook op internationale schaal: en roept dus ook de vraag op of we ons willen aansluiten bij internationale ontwikkelingen op het gebied van data.

Enkele **andere succesfactoren** die besproken zijn, waren: vertrouwen, kijken welke data je echt nodig hebt en daar eerlijk in zijn, en overkoepelende doelen stellen.

Door sterk in te zetten op eigenaarschap bij innovatie en digitalisering blijft het een middel (en voorkom je dat het per ongeluk een doel 'an sich' wordt). Als het lukt om de initiatieven die nu zijn ontstaan, te versterken zonder het eigenaarschap ervan weg te nemen, kunnen veel van de huidige kiemen uitgroeien tot vaste nieuwe praktijken. Denk aan doktoren die nu thuis virtuele consulten geven, waarbij ze wel nog hun witte jas aan hebben: hoe zorg je dat die vernieuwing blijft en niet terug 'flipt' naar het oude?

Maar digitalisering kan ook allerlei **grotere doelen** dienen, bijvoorbeeld een sterkere verbinding en cohesie in de samenleving door de kloof tussen verschillende groepen (zoals de overheid en burgers, of de digibeten en netizens) te verkleinen, of de energietransitie. Er is potentie voor het oppakken van dit soort grotere, complexe vraagstukken, bijvoorbeeld door fieldlabs op te zetten zoals in de UK, Zweden of Finland is gedaan. Samenwerking op hoog niveau is daarbij van belang, benadrukken de deelnemers vanuit hun ervaring, evenals sterk leiderschap en doorzettingsmacht – **zonder** het eigenaarschap van de burgers weg te nemen.

Bij dat laatste gaat het niet alleen over eigenaarschap van de vernieuwing, maar ook over de data. Er zijn mogelijkheden om die helemaal bij het individu te laten (middels een digitale kluis bijvoorbeeld), of juist ten dienste te stellen van het collectief. Doordachte en transparante keuzes op dat gebied, ondersteund met de juiste technologie, zien de deelnemers als een belangrijk element van verantwoorde en succesvolle digitaliseringsstappen in de toekomst. Je kunt wat hen betreft niet om dat aspect heen. In de dialogen over opbrengstmodellen kwam het thema van data eveneens expliciet en uitgebreid terug (zie volgende paragraaf).

2.2 Nieuwe opbrengstmodellen

De vraag naar nieuwe opbrengstmodellen gaat over de uitdaging om investeringen in innovatie op het gebied van de grote maatschappelijke opgaven aantrekkelijk te maken en te laten renderen, en te zorgen dat alle groepen daarvan mee kunnen profiteren. Zeker als je burgers wilt laten participeren in de vernieuwing is het belangrijk dat zij ook mee-delen in de opbrengsten. Hoe kan je bijvoorbeeld de opbrengst van een windmolenpark niet alleen ten goede laten komen aan een investeringsmaatschappij, maar ook aan omwonenden – zeker als je die vanaf de start al betreft bij het initiatief? In een Brabantse gemeente is al met dit idee gewerkt. Speciale aandacht bij dit soort aanpakken verdienen groepen die niet vooraan staan bij participatie-initiatieven, maar die wel belangrijk zijn om te betrekken, zodat ook zij mee-doen en mee-delen in de opbrengsten.

Hierbij gaat het om opbrengsten in brede zin. Dus het is belangrijk om in kaart te brengen wat deze initiatieven opleveren in economische, maar ook in maatschappelijke zin. Grote investeerders als bijvoorbeeld BlackRock adviseren al om verder te kijken dan financiële KPI's. Dit is volgens hen niet alleen goed voor de samenleving, maar ook voor het bedrijfsleven. Maar hoe maak je dat concreet?

Dat is de insteek van deze dialogen. Aan de verdiepingstafel deelde men voorbeelden van initiatieven, zoals de food delivery service 'Gorillas', om te onderzoeken wat de werkende succesfactoren zijn.

Het onderwerp 'dataverkeer' verdient daarbij speciale aandacht – data zijn immers belangrijk 'kapitaal'. Zijn mensen zich bewust van wat ze delen? En wat de waarde daarvan is? Een grote meerderheid van de bevolking gaat akkoord met de voorwaarden die een app, een festival of organisaties stellen zonder te weten waar ze precies mee akkoord gaan. De lijst met voorwaarden om een app als Facebook te gebruiken is vaak ontzettend lang en taai waardoor een vinkje snel wordt gezet. Tegelijkertijd is men zich niet bewust van de gevolgen die 'het vinkje' kan opleveren. Zou dat ook slimmer kunnen?

De volgende punten kwamen naar voren als belangrijkste succesfactoren voor het verantwoord omgaan met data en denken in brede opbrengstmodellen.

'As a service' denken als opbrengstmodel

Denken vanuit 'een service' tegen een vast bedrag per maand gebeurt al veel in Nederland, en wordt steeds belangrijker. Consumenten zijn steeds meer gewend om iets voor een vast bedrag te krijgen; denk aan internet, Swapfiets, maaltijdboxen en Netflix. Dit opbrengstenmodel biedt kansen om telkens meer kwaliteit te bieden voor een vaste prijs. Dit kun je wellicht ook in andere domeinen toepassen, zoals bijvoorbeeld het onderwijs. Dan ontstaan hele nieuwe mogelijkheden.

Bewustwording van de waarde van de door de individu gedeelde data

Het is de vraag of iedereen kan begrijpen wat de waarde is van het delen van persoonlijke datagegevens met anderen. En is het voor iedereen helder wat de positieve impact hiervan is, ofwel wat het oplevert? De succesfactoren zitten hierbij zowel bij de gebruiker als bij de vernieuwer: in hoeverre wordt de gebruiker meegenomen in het dataverkeer? En hoe hanteer je de GDPR niet als argument om de innovatie te blokkeren? Het helpt om te vertrekken vanuit de basisopvatting dat het gebruik van data in principe goed is en de brandstof vormt voor de kenniseconomie (in plaats van dat het alleen maar iets is waarmee je akkoord gaat of niet). >

Het lage bewustzijn van de waarde van data zorgt er, zeker in de zorgsector, voor dat we nog niet echt verder komen met het krachtig en effectief inzetten van data. Het helpt als mensen data meer als 'kapitaal' zien.

Positieve prikkels stimuleren verantwoord datadelen

Vaccinatie middelen hebben een enorme bijsluiter, met (veel te) veel data en ingewikkelde gegevens. Dit draagt niet bij aan het vertrouwen. Grote winst valt te behalen in een slimme data infrastructuur en tussenpartijen. Er zijn daarbij positieve en negatieve prikkels. Negatieve prikkels zijn de verplichtingen voor organisaties als het gaat om dataopslag en -verspreiding. Bij positieve prikkels gaat het om bereidheid te creëren voor partijen om data te delen. Het levert veel op voor de overheid om de strategie meer te richten op de positieve elementen, dus de bereidheid van mensen om data te delen. Dit levert veel meer op dan uitsluitend sturen op de verplichtingen.

Het investeren in radicaal nieuwe businessmodellen kan met name in het MKB veel opleveren, benadrukken de deelnemers als het gaat om de potentie van dit onderwerp. De liquiditeit staat in deze sector al jaren onder druk en men vernieuwt mede daardoor incrementeel en vooral gericht op wat er nog wel kan binnen de grenzen. Radicaal nieuwe aanpakken en opbrengstmodellen zouden kunnen helpen dit te doorbreken. Toegepast op de retail ontstond zo een heel nieuw toekomstplaatje, waarin ondernemingen bijvoorbeeld:

- leveringen afstemmen op de koopmomenten van de consument (meer just-in-time);
- meer lokale merken ontwikkelen waardoor meer grip ontstaat op de hele waardeketen en de goederenstroom duurzamer wordt ingericht.
- fysieke winkel(s) en -centra ombouwen naar plekken voor inspiratie, engagement en service, die bijdragen aan de aantrekkelijkheid van de omgeving - in plaats van alleen een 'plek waar je goederen haalt'.
- met omnichannel 3.0 werken zodat consumenten de leveranciers zowel online als offline kunnen bereiken via diverse kanalen: naast een webstore bijvoorbeeld ook een online platform en een fysieke winkel.

Deze denkoefening is ook mogelijk voor andere MKB sectoren. Zeker als je **digitalisering** ten volle slim inzet zijn er radicaal andere manieren te bedenken waarop bedrijven winstgevend kunnen zijn en tegelijk bijdragen aan brede economische welvaart (duurzaamheid, aantrekkelijke leefomgeving,...).

In die toekomst is een regiefunctie op data-uitwisseling wel hard nodig, onderstrepen de deelnemers. Data zijn immers belangrijk kapitaal. Ze zien een toekomst voor zich waarin de waarde van data afstaan en delen helder is bij de verstrekker ervan. Een regiefunctie op het bouwen van een data-uitwisselingsfunctie (Urban Data Platform) is daarbij misschien wel nodig. Dit kan een opbrengstenmodel worden voor wijken en gemeenten (zie bijvoorbeeld Brainport Smart District), onder meer door:

1. Geïntegreerde samenwerkingen (PPS) in plaats van allemaal losse oplossingen in een wijk. Data uitwisselen moet kosten verlagen en capital investment in (deel)oplossingen optimaliseren.
2. 'As a service' modellen voor alle producten en diensten te ontwikkelen in de grote thema's als wonen, mobiliteit, zorg en energie. Dit omvat nu twee derde van de gemiddelde maandelijkse netto bestedingen van burgers.
3. Privacy compliant te werken. 'Zero knowledge proof' is een nieuwe technologie voor 'data delen zonder data te delen'. Allowed data proof is een variant waarbij verstrekkers data afstaan voor specifiek gebruik, een bepaald doel, moment en tegen een specifieke vergoeding om zo een beter, persoonlijker, ofwel een 'op maat' gemaakt, product en/of service te ontvangen en/of een financiële vergoeding.

De grote 'stip aan de horizon' is daarbij gebaat bij een **'van binnenuit' aanpak**. Door klein en lokaal te beginnen creëer je draagvlak en inzicht in wat werkt door middel van feedback.

3. Aan de slag!

Na het verkennen van succesfactoren voor eigenaarschap, respectievelijk voor brede opbrengstmodellen, kwam de groep voor een derde dialoog (**de werkplaats**) bij elkaar, dit keer aangevuld met weer nieuwe partijen die om uiteenlopende redenen wilden instappen op het gesprek. Dit keer stonden actuele vraagstukken op het programma. Men onderzocht met elkaar: hoe kunnen we die verder brengen?

3.1 Eigenaarschap bij innovatie en digitalisering

Bij de start van de werkplaats over 'eigenaarschap' stond ter inspiratie het **Spoorpark in Tilburg** in de zon: een centrale locatie in de stad, aangekocht door de gemeente – die het vervolgens met burgers samen heeft ingericht. Het is Benelux's grootste burgerinitiatief: 82 burgergroepen hebben zich aangemeld. Het eigenaarschap voor de inrichting van het Spoorpark ligt echt bij de inwoners – en die zijn daar trots op. Onderdeel van de aanpak was een regiegroep die zich in de verkenningsfase richtte op de vraag: "welke plannen leveren het meest op?" Hoewel tijdens de uitvoering van de innovatie relatief weinig gebruik is gemaakt van digitalisering, is het wel een mooi voorbeeld van een burgerinitiatief waarbij eigenaarschap echt bij de inwoners ligt.

De deelnemers aan de tafel gingen, geïnspireerd door dit verhaal, na welke initiatieven uit hun eigen praktijk zij graag verder willen brengen. Daaruit kwamen drie cases naar voren, die in kleine groepen verder zijn onderzocht en waar tips en adviezen zijn uitgewisseld – gebruik makend van de inzichten uit de voorgaande bijeenkomst.

- **Brainport Smart District:** in de Helmondse wijk Brandevoort wordt de slimste wijk ter wereld ontwikkeld, Brainport Smart District (BSD). De nieuwste inzichten en technieken op het gebied van participatie, gezondheid, data, mobiliteit, energie en circulariteit worden hier ingezet om een duurzame en mooie woonomgeving te creëren. BSD wordt een slimme- woon en werkwijk waarin bewoners zelf een centrale rol spelen bij de ontwikkeling van hun eigen leefomgeving. Het is een co-creatieproces tussen bewoners, professionals en andere stakeholders. En een 'living lab' voor de ontwikkeling en het testen van nieuwe producten, diensten en systemen. BSD streeft naar een nieuwe slimme wijk die duurzaamheid vooropstelt en technologische

betekenis toevoegt aan het leven van de mensen die er gaan wonen of de wijk gaan gebruiken. Wat het initiatief bijzonder maakt, is dat het geen optelsom is van 'losse' smart city-onderdelen, maar dat de omgeving vanaf het begin is ontworpen in samenhang met nieuwe inzichten en technologie op het gebied van vervoer, gezondheid, energieopwekking- en opslag, participatie, data, infrastructuur en circulair bouwen. De vraag die op tafel lag is: hoe kan data de zorg in deze wijk versterken, vertrekkend vanuit het brede begrip van 'gezondheid en gezonde leefstijl'? Deelnemers dachten hierover mee.

- **Versterken van digitale intelligentie door Alliander.** De CEO van Alliander heeft als visie om de digitale intelligentie binnen Nederland te verbeteren. Daarbij wordt gekeken naar drie groepen: digital citizens, digital co-creators en digital competitors (ondernemers). De vraag die op tafel lag, was: hoe kun je deze visie verwezenlijken? DQinstitute.org kwam als voorbeeld voorbij. Dit is een non-profit uit Singapore die zich richt op digitale intelligentie en zich bezighoudt met privacy en persoonlijke data, maar ook met vragen als: 'hoe val je niet ten prooi aan dingen zoals fake news, en hoe houd je de rol van technologie in je leven gezond?' De groep heeft gekeken waar dit voorbeeld inspiratie biedt voor het Alliander-idee.
- **Het structureel steunen van burgerinitiatieven was de derde 'casus'.** Meerdere deelnemers hebben de ambitie om dit te doen. Het zorgt voor lokaal eigenaarschap, dat ook direct helpt om maatschappelijke vraagstukken beter, en in gezamenlijkheid, op te lossen. Daarom heeft men van een aantal initiatieven gekeken: hoe zou je die nog meer, en structureel, kunnen versterken? De werkende principes uit de verdiepingssessie werden daarbij concreet toegepast. Vragen die voorbij kwamen, waren onder meer: hoe kan je investeren in het organisatietalent en het leiderschap (ook van vrijwilligers) dat nodig is om initiatieven succesvol te doen zijn? Hoe bouw je aan een volwassen relatie overheid-burger? Het is belangrijk dat de overheid de vrijheid geeft aan bewoners om zelf dingen te doen, want het 'doodknuffelen' of 'platregelen' kan ten koste gaan van het succes. Aan andere kant is het ook van belang dat burgers accepteren dat de gekozen gemeente of overheid uiteindelijk de beslissing neemt. Al met al is het dus belangrijk te investeren in relationele smeerolie tussen overheid en bewoners. Hoe doe je dat? Hoe combineer je fysiek en digitaal, zodat ook burgers die minder digitaal bekwaam zijn ook kunnen meedoen? En hoe faciliteer je initiatieven voorbij de 'kiem', zodat ze kunnen rijpen en volwassen worden? Helpt het om een 'pool van kwartiermakers' te hebben, bijvoorbeeld? Hierover ontstond een geanimeerde kennisuitwisseling.

Een van de rode draden die uit de bespreking van deze casussen naar voren kwam is de vraag of je wel van 'eigenaarschap' moet spreken, of dat 'co-creatie' als term meer helpend is. Omdat er uiteindelijk altijd sprake is van gezamenlijkheid – ook in eigenaarschap.

3.2 Nieuwe opbrengstmodellen (en opnieuw: de rol van data)

De werkplaats rond 'nieuwe opbrengstmodellen' startte met het voorbeeld van SmartWayz. Dit is een mobiliteitsinitiatief in Noord-Brabant en Limburg, waarbij vervoerders data delen om zo krachten te bundelen en innovatie te versterken. Hierdoor kunnen burgers nu bijvoorbeeld sneller met de e-bike van Den Bosch naar Tilburg. Dit is voor de gebruikers fijn (zij hebben immers een kortere reistijd) en het draagt bij aan duurzaamheid. Zo komen verschillende belangen hier slim samen. Ook een voorbeeld van Shell kwam aan de orde: zij ondersteunen burgers om zelf software te ontwikkelen (citizen development) door data ter beschikking te stellen.

De deelnemers wilden, geïnspireerd door deze voorbeelden, graag doorpraten over twee concrete ideeën:

- **Hoe kunnen we moonshots en prikkels inzetten om innovatie echt te bevorderen?** Een 'moonshot' is een ambitieus plan, project of idee dat bijna onmogelijk is om te halen, maar helpt om verder te kijken dan vanuit de bestaande kaders. Prikkels helpen vervolgens om in de gewenste richting te ontwikkelen. De deelnemers stelden zich als moonshot voor 'het oplossen van alle woon- en mobiliteitsproblemen'. Thuiswerken stimuleren heeft op dat gebied veel potentieel. Om dat te stimuleren zouden er prikkels ingezet kunnen worden zoals een "digitale verhuiskostenvergoeding" om mensen te stimuleren naar gebieden met ontvolgingsproblemen te verhuizen. Een tweede moonshot is 'het drastisch verminderen van de zorgkosten'. Zorgverzekeraars kunnen bijvoorbeeld burgers prikkelen om data te delen, door bijvoorbeeld korting te geven op de premie. Maar ze kunnen ook zorginstellingen die vooroplopen met het gebruik van data en data deling de voorkeur geven boven instellingen die dat niet doen. Het is hierbij wel van belang om het eigenaarschap van data bij de burger te leggen zodat deze regio blijft houden. De deelnemers werden enthousiast van het denken in termen van moonshots en prikkels: dat heeft een enorm potentieel als het gaat om echte vernieuwing aanjagen. Ze zien een rol voor de overheid weggelegd om voor een paar van de grote transitie-opgaven moonshots te formuleren, vanuit een centrale regierol.

- **Hoe zou het zijn als we data zouden loskoppelen en apart 'bewaren' zodat ze meer vrijelijk beschikbaar zijn voor innovatie?** De data zouden eigendom van de burger blijven, maar wel ontkoppeld van alle systemen waar zij gebruik van maken. Andere partijen (bijv. retail, overheid) kunnen deze dan makkelijk opvragen door middel van een API en benutten als driver voor vernieuwing. Je deelt dan met elkaar het kapitaal dat de data vertegenwoordigen – en kan het benutten voor vernieuwing. Zeker als het om innovatie draait die de samenleving dient, en op een brede manier aan welvaart bijdraagt, kan dat de moeite waard zijn. Estland is een voorbeeld van een land dat op innovatieve wijze experimenteert met datadeling en digitalisering.

Deelnemers waren afkomstig uit de volgende organisaties:

Albert Heijn, Arlande, ASML, AstraZeneca, Baan Software/ Vanenburg Software, Bureau de Bedoeling, Buurkracht, Commissie Digitaal Openbare Bibliotheken, Driessengroep, Gemeente Amsterdam, Generation Digital, Hiemstra & de Vries, Jack's Company, jonge ondernemer, KennisLand, Kirkman Company, KPN, Landelijke Huisartsenvereniging, Ministerie van Binnenlandse Zaken, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, MVRDV, Next Nature, NUOVO Scholengroep, OECD Health Care Quality Indicator Programme, Partou, Provincie Noord-Brabant, Provincie Zuid-Holland, Radboud UMC, Rathenau instituut, Ravenkop Urban Strategies, Rumified, SER, Sociaal Kernteam Westland, TanteLouise, TechTegenCorona, The Hague Security Delta, TNO, Topsector Life Sciences & Health, Van Abbema, Verbond van Verzekeraars, VIG, We Share Talent, ZonMW.

4. Verder met het vraagstuk van innovatie & digitalisering

Om na corona relatief snel te kunnen komen tot meer innovatie en digitalisering, met actieve inbreng van betrokken burgers, de overheid, bedrijven en andere partijen, is het gewenst daar gerichte actieve processen voor op te zetten. In deze reeks dialogen onderzochten we hoe die eruit kunnen zien. Een aantal rode draden zijn de volgende.

Eigenaarschap van burgers en middenveld voor innovatie en digitalisering versterken kan bijvoorbeeld door:

- Burgerparticipatie en de burger centraal te stellen bij bijvoorbeeld probleemdefinitie en procesontwerp.
- Cross-over samenwerking vorm te geven op alle niveaus (ook internationaal), om zo te voorkomen dat er in silo's gewerkt wordt. Vraagstukken uit de leefomgeving houden zich immers niet aan beleidsterreinen.
- Versterking van bestaande burgerinitiatieven, bijvoorbeeld door ze juridisch/organisatorisch beter in te bedden, of ze in de zon te zetten.
- Leren van wat er al is en hoe het werkt, door met elkaar in netwerken kennis uit te wisselen.

Daarnaast is het belangrijk goed na te denken over **opbrengstmodellen**: wat levert innovatie op? Voor wie? Het soort vernieuwing dat nu nodig is, gaat over de grotere maatschappelijke opgaven, zoals duurzaamheid, wonen, zorg... Hoe stimuleer je dat vernieuwing juist op die gebieden loont (en dan niet alleen financieel)? Dat dit ook in beeld komt? En dat ook burgers die mee-ontwikkelen die winst ervaren?

Data spelen in dergelijke innovatie een hoofdrol - dat is belangrijk kapitaal. Of het nou gaat om een vervoersbedrijf dat duurzame manieren om van A naar B te komen wil ontwikkelen, of een kledingzaak die zijn klanten op een nieuwe manier wil bedienen.... Data zijn daarbij goud waard. De manier waarop we landelijk met data omgaan verdient een uitgekende visie en regie. Veel burgers, maar ook veel (kleinere) bedrijven hebben nog weinig kennis op dit gebied – die zit vooral bij de multinationals. Het is belangrijk om komende jaren ook voor 'data-intelligentie' te zorgen in bijvoorbeeld het MKB en bij burgers zelf. En ook na te denken over hoe het dataverkeer wordt geregeld.

Daarnaast helpt het om 'groot' te denken: wat zijn de 'moonshots' waar we naartoe willen werken in dit land? En welke prikkels gaan helpen die kant op te bewegen (dat is een andere manier van denken dan hele concrete meetbare doelen stellen en evalueren, het gaat om richting uitzetten, samenwerken, experimenteren.... Van klein naar groot).

Wie is aan zet?

De deelnemers zien bij innovatie en digitalisering een belangrijke rol voor bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers weggelegd, en zien ook de overheid als belangrijke speler. Het advies aan de overheid komt neer op:

- Geef burgers de ruimte en neem een faciliterende/regievoerende rol (zeker bij grotere initiatieven is het laatste belangrijk). Waarbij je telkens ervoor waakt dat het eigenaarschap bij de burgers blijft. Geef burgers het gevoel dat initiatieven "met hen en voor hen" zijn.
- Motiveer burgers om data te delen: Data kunnen dienen als een nutsfunctie. Het is belangrijk voor burgers om dit nut in te zien, dan zijn ze gemotiveerder om bij te dragen aan het delen van data.
- Behoud vertrouwen door open en eerlijk te handelen. Het is belangrijk om open te zijn in welke data nodig is en met welke reden. Bovendien moeten ook de "spelregels" zoals bijv. privacywetgeving niet uit het oog worden verloren.
- Ontwikkel moonshots (grote, schijnbaar onhaalbare doelen die richting geven) en nodig partijen uit om prikkels te verzinnen. Zet bijvoorbeeld thuiswerken op de kaart, of drastisch lage zorgkosten.
- Regisseer en reguleer het dataverkeer. De overheid zou een 'digitaal wegennet' (structuur waarin data gedeeld kunnen worden, zoals bij SmartWayZ) en een set "spelregels" kunnen opzetten. Het is belangrijk dat de overheid sturing geeft aan hoe die data gedeeld moeten worden. Eigenaarschap van data is een ingewikkeld vraagstuk alleen al omdat verschillende partijen andere definities hebben van eigenaarschap. Een overheid die spelregels maakt en kaders schept zou bevorderend zijn voor de data uitwisseling.

5. Reacties van de deelnemers

Aan het eind van de laatste bijeenkomst is mensen gevraagd om een korte reflectie. Het eerste dat daaruit naar voren kwam was enthousiasme om met andere (verrassende) mensen over deze thema's van gedachten te wisselen. Dat levert nieuwe kennis op en inspiratie.

- **'Het was leuk om met mensen kennis te maken die ik voorheen nog niet kende.'**
- **'Een fijne uitwisseling van ideeën en netwerk'**
- **'Ik ben na deze sessie erg verrast over hoeveel dingen die er zo al lopen!'**

Mensen kunnen ook zelf verder met hun plannen en ideeën:

- **'Het onderwerp van data in de gezondheid was erg interessant, heb mooie nieuwe reflectie op mijn casus.'**
- **'Heel interessante discussie. Conclusies met data zijn mooie handvatten om nieuwe verdienmodellen te kunnen introduceren.'**
- **'Mooi om van ideeën naar praktische oplossingen te gaan.'**

Daarnaast kwam uit deze tafels een sterke oproep aan de overheid om iets met de uitkomsten te doen. Dat is waarschijnlijk deels een reflectie van het gegeven dat de overheid aan deze middenveldialog door praktische omstandigheden niet altijd heel sterk vertegenwoordigd was. Maar het kan zeker ook gezien worden een indicator van hoe belangrijk de rol van de overheid op dit thema is. Bedrijven, maatschappelijke organisaties en de samenleving kunnen veel, maar hebben de overheid ook echt nodig:

- **'Goede sessie en tegelijkertijd is voor mij de belangrijkste vraag: wat gebeurt er met de zaken die we hier hebben besproken?'**
- **'Aan overheid de volgende oproep: je hebt nu van een aantal ondernemers gratis advies gekregen. Heb lef om hier iets mee te doen. Door onze innovatiekracht in Nederland staan we nog steeds voorop.'**
- **'Ik vond het leuk om mee te denken. In Nederland kunnen we veel meer met digitalisering en data. Ik hoop dat deze gesprekken helpen om hier de vruchten van te plukken.'**

De aanpak van de middenvelddialogen

De **vier thema's** voor de middenvelddialogen waren in januari 2021 door de programma DG Samenleving en Covid 19 geformuleerd, op basis van een analyse van rapporten over de impact van corona van diverse planbureaus en kennisinstututen, alsmede eigen verkennende gesprekken in de departementen. Het zijn alle vier onderwerpen die een ander onderdeel van het middenveld in Nederland aanspreken en bij elk thema zijn meerdere departementen betrokken. Bovendien zijn het onderwerpen waar kansen liggen voor na corona, of waar herstel nodig is. Het doel was om met het maatschappelijk middenveld en het bedrijfsleven een activerend gesprek op te starten om op die manier (a) te verkennen hoe samenwerking op dat gebied gestalte kan krijgen en welke rol de overheid daarin zou kunnen vervullen en (b) die samenwerking en de betrokken partijen meteen een aanmoedigende impuls te geven. Vanwege die ambitie is een aanpak ontworpen gebaseerd op de principes van 'Appreciative Inquiry', een participatieve manier van werken waarbij betrokkenen een vraagstuk op een zodanige manier onderzoeken dat er ideeën en energie voor actie vrij komt.

We nodigden **vier hosts** uit, voor de verschillende thema's, met een neutrale positie in het veld en een grote betrokkenheid op het onderwerp: een commissaris van de Koning en drie provinciesecretarissen. Met een aantal betrokken ambtenaren van diverse departementen en die gastheer/vrouw is allereerst gekeken naar: wie is belangrijk om **uit te nodigen** bij dit gesprek? Bij wie weten of vermoeden we engagement en/of belangrijke kennis en inzichten? Hierbij was aandacht voor het betrekken van mensen uit verschillende onderdelen van de maatschappij (bijvoorbeeld zowel bedrijfsleven als gemeentes als kennisinstututen als....) ('the whole system in the room'-principe).

Met die betrokkenen is een '**focustafel**' georganiseerd. De centrale vraag aan die tafel was: wat is er op dit thema ontkiemd en wat is er in de knel gekomen? Deelnemers wisselden rond die vraag persoonlijke ervaringen uit. Om vervolgens te kijken: welke vraag zou je dus centraal willen stellen voor het vervolg? We zochten naar een 'generatieve vraag': oftewel een vraag die energie, ideeën en nieuwsgierigheid oproept – waar mensen mee aan de slag willen. Bijvoorbeeld omdat er een probleem onder ligt, of een grote kans. Om elke vraag een handelingsperspectief mee te geven begon hij met: 'Hoe kunnen we....?' Deze vraag gaf de richting voor het onderzoekend gesprek aan de volgende tafels.

Het tweede gesprek, de **verdiepingstafel**, stond in het teken van het onderzoeken van eerdere successen... Goede voorbeelden zijn door de deelnemers onder de loep gelegd en uitgeplozen op werkzame bestanddelen. Wat maakte dat het werkte? Wat leren we hiervan? Op basis van die inzichten zijn mensen ook vooruit gaan kijken: hoe zou het eruit zien als we een oplossing of aanpak vinden die deze elementen in zich draagt? Zo ontwikkelden ze een beeld van de gewenste toekomst. Bij deze verdiepingstafel zijn ook telkens weer nieuwe mensen uitgenodigd, deels vanuit de organisatie en de host, deels ook door de deelnemers zelf (zwaan-kleef-aan). Hier ontstonden telkens nieuwe en soms onverwachte verbindingen tussen organisatie die elkaar normaal gesproken niet aan tafel treffen.

Tijdens een derde gesprek, dat een **werkplaats**-karakter had, zijn de deelnemers aan de slag gegaan met concrete voorbeelden: waar speelt het grote vraagstuk nu al concreet? Ze hielpen elkaar verder met tips en ideeën, gebaseerd op de inzichten uit de verdiepingstafel. Zo is er zowel op 'algemeen' als op 'concreet' niveau antwoord op de 'hoe kunnen we' vraag gegeven...

Rijksoverheid

Verslag middenvelddialogen over 'Kwalitatieve leefomgeving'

Rustige wandelpaden, levendige straten: hoe zorgen we daar samen voor?

In het kader van het project 'Nederland na de crisis' zijn rond vier thema's middenvelddialogen georganiseerd. Het idee erachter was om te onderzoeken op welke manier overheid, bedrijfsleven, non-profitorganisaties en de samenleving samen kunnen optrekken in enkele belangrijke herstel- en vernieuwingsopgaven na corona:

- Samen leven: cohesie en vertrouwen in de maatschappij
- Innovatie en digitalisering
- Brede economische en maatschappelijke welvaart
- Kwalitatieve leefomgeving

Op het thema 'kwalitatieve leefomgeving' zijn drie dialogen georganiseerd in de maanden maart en april. De provinciesecretaris van Drenthe, Henk Brinkman, fungeerde als gastheer. En er deden in totaal zo'n 34 mensen van 32 verschillende organisaties mee. Een groot deel van hen was bij alle drie de tafels aanwezig, maar er waren ook mensen die alleen in het begin erbij konden zijn of juist later in het proces aansloten.

Dit verslag bevat een weergave van de gesprekken op hoofdlijnen.

- Rond welke thema's vonden mensen van de verschillende organisaties elkaar? Wat verdient wat hen betreft aandacht na corona?
- Welke ervaring en kennis deelden ze over hoe je op die onderwerpen aan de slag kunt?
- Welke concrete eigen initiatieven bespraken ze onderling – met als oogmerk om die een stap verder te brengen?
- Hoe kijken ze naar hun eigen rol in de toekomst, en wat verwachten ze van anderen, zoals de overheid?

De aanpak van deze en andere middenvelddialogen staat uitgelegd in een tekstkader aan het eind. Ook is een overzicht van deelnemende organisaties opgenomen.

1. Centrale focus: hoe betrekken we burgers en andere partijen actief bij de leefomgeving?

Door corona blijven mensen dicht bij huis. Ze lopen ommetjes in de wijk, sporten in het park en trekken er in het weekend op uit, naar een bos in de buurt. En dit is iets dat mensen en instellingen graag willen vasthouden, straks. Buiten wandelen houdt mensen immers fit en vermindert stress. En het is een plek om anderen te ontmoeten, zeker in de stad.

Door het toegenomen gebruik van de buitenruimte wordt het echter soms wel erg druk in de bossen en parken. Met negatieve gevolgen, zoals dikke rijen geparkeerde auto's, vertrapping van planten en verstoring van het wild. Ook is het nog maar de vraag of de winkelstraten en terrassen straks weer net zo gezellig zijn als voorheen: wat als er bijvoorbeeld veel lege winkel- en horecapanden bijkomen? Hoe maak je de binnenstad dan toch (weer) een fijne plek om bijvoorbeeld te winkelen en anderen te ontmoeten?

Tijdens de eerste bijeenkomst rond het thema 'kwalitatieve leefomgeving' (de focustafel) besloten de deelnemers van deze dialoog dit onderwerp beet te pakken. Voor hen was dit de meest 'generatieve vraag', ofwel een vraag waar energie op zit:

'Hoe kunnen we straks, na corona, zorgen dat de directe leefomgeving van mensen – zowel in de natuur als in de stad - prettig is om in te vertoeven? En hoe betrekken we daar verschillende partijen op een actieve manier bij: jong, oud, ondernemers, gemeentes, bosbeheer,....?'

Dat laatste onderdeel van de vraag is belangrijk. De deelnemers aan de middenveldialog vinden de toegenomen interesse van mensen voor de leefomgeving in de stad en de natuur namelijk een 'kiem' – iets om op door te bouwen. Men proeft dat zowel bedrijven, maatschappelijke organisaties als burgers mee willen doen in het zorgen voor de omgeving om hen heen. Daarvan zijn concrete voorbeelden genoeg in het land. Aan het NK Tegelwippen, waarin stoeptegels worden vervangen door plantjes, deden bijvoorbeeld nog niet eerder zoveel mensen mee als in het voorjaar van 2021.

Natuurmonumenten kreeg er in de coronaperiode meer nieuwe leden bij dan ooit. Het aantal 'zwerfafval-rapers' neemt toe. En in diverse steden zijn, op een initiatief van een reclamebureau, horeca-ondernemers, supermarkten en een reclamebureau spontaan samen in actie gekomen: café's maken in hun etalage ruimte voor advertenties van de supermarkten, die goed draaien, en zo vullen ze hun inkomsten aan. Zodat hun terrassen er ook na de coronaperiode nog zijn.

2. Hoe kunnen we dit aanpakken?

Bij de tweede dialoog (de verdiepingstafel) waren daarom mensen van verschillende organisaties bij elkaar om zich hier verder in te verdiepen: boerenorganisaties, landschapsbeheerders, studenten, de vereniging werkende ouders, mensen van ministeries en gemeenten... Onder voorzitterschap van Wim Brenkman, secretaris van de Provincie Drenthe, deelden ze kennis en ervaring uit hun eigen goede voorbeelden. Op basis van die goede voorbeelden destilleerden ze belangrijke principes en uitgangspunten: wat werkt als je mensen wilt betrekken bij een ruimte-vraagstuk en op korte termijn samen slagen wilt maken? In onderstaand kader staan de belangrijkste samengevat.

Werk vanuit behoeftes in plaats van vanuit een probleem

In plaats van het hebben over het probleem, helpt het juist te inventariseren wat de behoefte is vanuit de omgeving. Verdiep je in de behoefte/vraag achter het probleem. Een parkeerprobleem bij een school gaat eigenlijk over de behoefte van ouders om hun kinderen met de auto af te zetten en de wens van iedereen om dat veilig te doen. De vraag hoe je dat mogelijk maakt activeert, maakt ruimte voor het bestaan van meer belangen en perspectieven tegelijk en verbindt. Het is dan makkelijker om een groep burgers die zich wil inzetten te verbinden, met ondersteuning van de instanties. De basiskracht ligt in de samenwerking tussen en het verbinden van burgers rondom (positief geformuleerde) vraagstukken. >

Haal iedereen aan tafel: ga echt samen aan de slag ('whole system in the room')

- Hoe meer het hele systeem vertegenwoordigd is in het proces, hoe beter de kwaliteit van het gedeeld eigenaarschap kan zijn. Dus betrek de verschillende partijen die de verschillende belangen hen kennis hebben actief, en doe het echt samen. Dat is essentieel om als samenleving tot oplossingen te komen voor de complexe opgaven van nu en de toekomst.
- Werk daarbij ook echt in co-creatie: als je een diverse groep mensen betreft, maar telkens 'na elkaar', en voor een stukje van het proces, gaat een deel van de kennis en onderlinge relatie verloren. Het werkt goed om vanaf het begin tot het eind regelmatig alle stemmen om tafel te verzamelen. Een ecoloog die een gebiedsanalyse doet, wil je ook bij het eindbesluit aan tafel hebben. Idem voor andere partijen.

Verbind visie op lange termijn met actie op korte termijn

- Het werkt om actie op korte termijn wel altijd ook te verbinden met visie op lange termijn. Makkelijker gezegd dan gedaan... de overheidscontext lokt uit tot kort-cyclische planning. Maar het loont de moeite om de focus op lange termijn er ook in te verwerken. Niet alleen ontwerpen voor morgen of de komende vier jaar, maar voor over 30 tot 40 jaar.
- Voorbeelden van manieren om dit te doen:
 - iemand vrijspelen in het bestuur die specifiek bezig gaat met de lange termijn focus en het bestuur daarop uitdaagt.
 - starten met een gebiedsanalyse in plaats van een gebiedsvisie. Wat speelt er allemaal? En wie is daarbij betrokken?
 - door de optiek van de jeugd mee te nemen en ze een belangrijke stem aan tafel te geven, zowel in ontwikkeling en als besluitvorming kijk je automatisch verder vooruit.
- Tegelijkertijd loont het de moeite snel in actie te komen en te beginnen, soms voor dat je 'klaar' bent. 'Elke lange reis begint met een eerste stap'. Door achter de tekentafel vandaan te komen en aan de slag te gaan kun je vanuit de praktijk leren, afstemmen en bijsturen, en voortgang boeken. >

Een voorbeeld dat voorbij kwam: in een multiculturele wijk zijn kinderen betrokken om het straatvuil op te ruimen door het ontwerpen van een prullenbak – à la holle bolle Gijs in de Efteling – die in allerlei verschillende talen bedankt! riep op het moment dat er vuil in de prullenbak werd gegooid. Kinderen vonden dit fantastisch om te doen, met als gevolg dat de hele straat werd opgeruimd.

Zorg voor gedeelde taal en beelden (dan kan je 'vanuit het midden' beginnen)

Taal en begrip van waar je het met elkaar over hebt is essentieel voor een effectieve samenwerking tussen verschillende partijen. Dat vraagt gezamenlijk betekenis geven aan woorden die je gebruikt. Als je containerbegrippen zoals natuurlijke leefomgeving, groen of 'natuurinclusieve landbouw' niet samen 'laadt', dan heeft ieder hier zijn eigen fantasie over. Omgekeerd: als je wel samen duiding geeft, en bijvoorbeeld beelden en verhalen deelt, kun je samen 'vanuit het midden' beginnen.

Om een beeld te krijgen van hoe dit er in de praktijk uit zou kunnen zien, werkten de deelnemers twee scenario's uit voor 'na corona'. Hoe zou het eruit kunnen zien als we, met toepassing van deze principes, aan de slag zouden gaan met betrokkenen om de leefomgeving te verbeteren?

Het ene scenario ging over de stad, het ander over een natuurgebied. De ideeën waren talrijk: laat kinderen, of jongeren, rondlopen met camera's op straat zodat ze kunnen laten zien wat zij zien... Zorg voor een gastheer in een bos, die geen bonnen schrijft in de zin van 'boetes', maar tickets waarmee je gratis koffie krijgt als je je auto op een bepaalde plek parkeert. Het pannenkoekenrestaurant kan meehelpen en meteen nieuwe klanten werven. Nodig de mountainbikevereniging uit om te helpen de fietspaden op te ruimen. Haal alle inwoners en ondernemers bij elkaar en ontwikkel samen beelden van hoe je het zou willen - in plaats van dat je te lang over de problemen praat. Dan komt de creativiteit los. En: kom in actie, ga snel van 'praten' naar 'doen'. Het bleek dat er in de groep al veel kennis en ervaring was op het gebied van het actief betrekken van burgers en andere partijen. En ook in het realiseren van vernieuwingen in de leefomgeving op een relatief snelle manier.

Deelnemers waren afkomstig uit de volgende organisaties:

Albert Heijn, BoerenNatuur, CNV Jongeren, Detailhandel Nederland, Gemeente Emmen, Gemeente Haarlemmermeer, Greenport West-Holland, INretail, Land- en Tuinbouworganisatie Nederland Noord, Landelijke Kamer van (Studenten)Verenigingen, Landschappen NL, Leisurelands, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat, Ministerie Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Nationaal Programma Regionale Energiestrategie, NLGreenlabel, OV Bureau Groningen Drenthe, Platform 31, Provincie Drenthe, Rijkswaterstaat, RIVM, Ruimtevolk, Staatsbosbeheer, Stadswerk, Stichting voor Werkende Ouders, Vereniging Bouwend Nederland, Saba, Wageningen University & Research, Waterschap Zuiderzeeland, WUR, Young Advisory Group.

Wat deze partijen gemeen hebben is dat ze allemaal op een bepaalde manier met de kwaliteit van de leefomgeving in de brede zin van het woord bezig zijn: als agrariër of tuinder, als onderzoeker, als consumentenorganisatie, als landschapsbeheerder of als 'gebruiker' bijvoorbeeld.

3. Aan de slag!

Hierna kwam de groep voor een derde dialoog (*de werkplaats*) bij elkaar, dit keer aangevuld met weer nieuwe partijen die om uiteenlopende redenen wilden instappen op het gesprek.

Aan de hand van drie actuele casussen waar herstel en vernieuwing van de leefomgeving na corona aan de orde is en men dit willen oppakken met actieve inbreng van burgers, bedrijven, overheid en maatschappelijke organisaties gezamenlijk, ging men aan de slag om de inzichten uit de voorgaande bijeenkomst toe te passen. Het ging om de volgende vraagstukken:

- **Winkelgebied met leegstand weer aantrekkelijk maken**
Branche-vereniging INretail legde een casus voor over een winkelgebied in een Nederlandse binnenstad. De ambitie is helder: men wil een dynamisch centrum met een compleet winkel- en gevarieerd voorzieningenaanbod, een onderscheidend kleinschalig profiel gericht op inwoners, bezoekers uit de regio en toerisme. De leegstand is echter fors met tientallen leegstaande panden in het centrum. Er zijn wel ideeën, maar de gemeente heeft weinig middelen en tijd voor de uitvoering van de visie, de vastgoedpartijen zijn erg versnipperd en niet georganiseerd, en de ondernemersvoorzitter zit nog niet voldoende in positie.... Hoe kan hier beweging ontstaan, en hoe kunnen ondernemers en inwoners in een actieve rol worden uitgenodigd? Daarover wisselden de deelnemers ervaringstips uit.
- **Groene Metropool verder brengen**
Staatsbosbeheer is sinds 6 jaar geleden, getriggerd door stevige bezuinigingen, anders gaan kijken naar natuur. Daar is dossier Groene Metropool uit voortgekomen. In plaats van te denken aan natuur als een bestemmingsgebied waar je met de auto naar toe gaat, wordt er geredeneerd vanuit natuur als iets dat dat bij de voordeur van mensen begint. En waar een netwerk van partijen bij betrokken is. De laatste jaren is daarom met een veel breder palet aan organisaties contact gelegd: bouwers, ontwikkelaars, verschillende departementen, stedenbouwkundigen, klimaatexperts en meer. Het omkeren van het denken, van aanbod- naar vraag gericht, is belangrijk geweest. Het denken in termen van een netwerk ook. De vraag is: hoe kan je dit nog verder brengen, zonder te denken aan overheidsgeld of – regelgeving? Welke handelingsperspectieven, coalities zijn er dan mogelijk? De deelnemers dachten hierin mee.

- **Wandelen op het eiland Saba**

Het derde vraagstuk dat werd ingebracht speelt zich af in Caribisch Nederland: op het eiland Saba. Saba is een tropisch eiland met ongeveer 1800 inwoners, ook wel Sabanen genoemd. Van de autochtone bevolking is een aanzienlijk deel een nakomeling van Zeeuwse kolonisten, Schotse en Ierse zeevaarders en Afrikaanse slaven. De economie op het tropische eiland draait voornamelijk op inkomsten gegenereerd door toerisme, visserij en studenten. De coronacrisis heeft wereldwijd het belang van een goede gezondheid zichtbaarder gemaakt, ook op Saba. Door de lockdown zijn inwoners meer gaan wandelen, maar dit neemt nu weer af doordat 90% van de inwoners gevaccineerd is en het 'normale leven' langzaam terugkeert. Saba heeft prachtige wandelpaden verspreid over het hele eiland, maar de paden zijn steil en watervoorzieningen of restaurants onderweg ontbreken. En hoewel veel bezoekers onder de indruk zijn van de schoonheid van het eiland, zijn veel inwoners zich niet (meer) zo bewust daarvan. Bovendien is het lastig om projecten met een lange termijn focus op te zetten omdat de mensen die echt een verschil willen en kunnen maken zich vaak maar kort op het eiland settelen. Hoe kan Saba de lokale bevolking uitnodigen om meer te wandelen en hierbij ook het bedrijfsleven betrekken? En hoe kan men de liefde voor de lokale natuur en verbinding met het eiland meer aanwakkeren? Al pratend ontstonden veel nieuwe ideeën hiervoor.

De inzichten uit de voorgaande bijeenkomsten kwamen hier terug in de vorm van concrete adviezen aan en ideeën voor de casuseigenaren. Ook ontstonden er dwarsverbanden van mensen en partijen die elkaar willen ondersteunen. Het leverde een energiek gesprek op met veel onderlinge inspiratie (ook voor degenen die geen casus inbrachten).

4. Verder met het vraagstuk van de kwalitatieve leefomgeving

De opbrengst van deze dialogen is tweeledig. Enerzijds is er de vraag die deze groep op de agenda heeft gezet: vanuit het besef dat de leefomgeving in coronatijd op verschillende manieren en op verschillende plekken onder druk is komen te staan (drukte in de groengebieden, dreigende leegstand in winkelstraten en terrassen) en het tegelijkertijd belangrijker is dan ooit is voor mensen om zich in hun directe omgeving te kunnen ontspannen en anderen te kunnen ontmoeten is het belangrijk om na corona relatief snel te kunnen komen tot herstel en vernieuwing van de leefomgeving waar dat nodig is. Hoe kun je dat doen met actieve inbreng van betrokken burgers, bedrijven en andere partijen?

De tweede opbrengst is het inzicht dat er partijen zijn met energie om hier graag aan mee te doen, en dat er (ervarings)kennis beschikbaar is op verschillende plekken over hoe je zo'n proces dan het best inricht. Die ervaringskennis bleek gemakkelijk te mobiliseren.

Om in de nabije toekomst na corona meer werk te maken hiervan geven de deelnemers nog de volgende gedachten mee aan verschillende partijen:

- **Rijksoverheid:** 'Kijk of je het momentum kan benutten om op een andere manier met de leefomgeving om te gaan. Het gegeven dat meer mensen wandelen en meer mensen fietsen: kun je dat vasthouden? Benutten voor een omslag? Ga niet zonder meer weer investeren in nieuwe wegen... er zijn kansen om anders om te gaan met de ruimte.'
- **(Rijks)ambtenaren en professionals:** 'ga als mens het gesprek aan in plaats van als institutie. De succesvolle gesprekken, zoals ook die van vandaag, ontstaan omdat er mensen in gesprek zijn die bereid zijn over vraagstukken te denken die groter zijn dan zijn of haar instituut. Dit brengt voortgang in de wereld. Als instituties met elkaar praten kom je nooit verder dan een uitwisseling van standpunten. Waar inspirerende mensen met visie elkaar ontmoeten: daar ontstaat de creativiteit en energie die nodig is. Durf zelf ook zo'n inspirerende figuur te zijn. Er is een momentum voor veel mensen in de samenleving: die willen echt instappen en helpen verschil te maken. Door daar zelf mee te beginnen en uit te nodigen mobiliseer je die energie.'

- **Provincies:** 'Wat kunnen jullie doen om ervoor te zorgen dat burgers en middenveldpartijen worden uitgedaagd om hier zelf het initiatief voor te nemen? De uitdagingen gaan verder dan wat gemeentes aankunnen of wat het Rijk kan oppakken: als provincie kun je een belangrijke rol spelen.'
- **Koepelorganisaties, brancheverenigingen, kennisinstellingen en dergelijke:** 'Neem initiatief om met creatieve ideeën en samenwerkingen aan een kwalitatieve leefomgeving te werken. Jullie bijdrage is belangrijk – kijk breed!'
- **Nederlandse burgers:** 'Laat je horen, neem het initiatief om de provincie en gemeenten te bewegen om samen zorg te dragen voor een kwalitatieve leefomgeving voor jezelf en anderen.'

5. Reacties van de deelnemers

Aan het eind van de laatste dialoog zijn op verzoek van de deelnemers alle mailadressen gedeeld, zodat mensen met elkaar nog contact konden leggen. Dat is een reflectie van een van de opbrengsten, zoals verwoord door de groep. Iedereen is nodig, dus het was goed om met een brede groep aan tafel te zitten:

- **'Verrassende verbindingen!'**
- **'Veel partijen hebben elkaar nodig'**
- **'We moeten over de grenzen van de eigen organisatie en doelen blijven kijken.'**

Mensen vonden het leerzaam om met een gevarieerde groep aan de slag te zijn:

- **'Inzichten van mensen werkzaam in andere sectoren was waardevol: nieuwe invalshoeken, verfrissende vergezichten.'**
- **'Ik neem ideeën, (mogelijke) samenwerkingen en andere inspiratie mee voor mijn programma.'**
- **'De brede visie op de vraagstukken en vooral ook de kansen daarvan (en natuurlijk de uitdaging van eigenaarschap) is waardevol. Werd ook geïnspireerd door de andere casussen.'**

En op een soort diepere laag gaf het ook *energie*:

- **'Optimisme, neem ik mee.'**
- **'Covid geeft ook kansen, laten we die nemen en voortborduren op de bewegingen die nu al gaande zijn.'**

De aanpak van de middenveldialogen

De **vier thema's** voor de middenveldialogen waren in januari 2021 door de programma DG Samenleving en Covid 19 geformuleerd, op basis van een analyse van rapporten over de impact van corona van diverse planbureaus en kennisinstituten, alsmede eigen verkennende gesprekken in de departementen. Het zijn alle vier onderwerpen die een ander onderdeel van het middenveld in Nederland aanspreken en bij elk thema zijn meerdere departementen betrokken. Bovendien zijn het onderwerpen waar kansen liggen voor na corona, of waar herstel nodig is. Het doel was om met het maatschappelijk middenveld en het bedrijfsleven een activerend gesprek op te starten om op die manier (a) te verkennen hoe samenwerking op dat gebied gestalte kan krijgen en welke rol de overheid daarin zou kunnen vervullen en (b) die samenwerking en de betrokken partijen meteen een aanmoedigende impuls te geven. Vanwege die ambitie is een aanpak ontworpen gebaseerd op de principes van 'Appreciative Inquiry', een participatieve manier van werken waarbij betrokkenen een vraagstuk op een zodanige manier onderzoeken dat er ideeën en energie voor actie vrij komt.

We nodigden **vier hosts** uit, voor de verschillende thema's, met een neutrale positie in het veld en een grote betrokkenheid op het onderwerp: een commissaris van de Koning en drie provinciesecretarissen. Met een aantal betrokken ambtenaren van diverse departementen en die gastheer/vrouw is allereerst gekeken naar: wie is belangrijk om **uit te nodigen** bij dit gesprek? Bij wie weten of vermoeden we engagement en/of belangrijke kennis en inzichten? Hierbij was aandacht voor het betrekken van mensen uit verschillende onderdelen van de maatschappij (bijvoorbeeld zowel bedrijfsleven als gemeentes als kennisinstituten als....) ('the whole system in the room'-principe).

Met die betrokkenen is een '**focustafel**' georganiseerd. De centrale vraag aan die tafel was: wat is er op dit thema ontkiemd en wat is er in de knel gekomen? Deelnemers wisselden rond die vraag persoonlijke ervaringen uit. Om vervolgens te kijken: welke vraag zou je dus centraal willen stellen voor het vervolg? We zochten naar een 'generatieve vraag': oftewel een vraag die energie, ideeën en nieuwsgierigheid oproept – waar mensen mee aan de slag willen. Bijvoorbeeld omdat er een probleem onder ligt, of een grote kans. Om elke vraag een handelingsperspectief mee te geven begon hij met: 'Hoe kunnen we....?' Deze vraag gaf de richting voor het onderzoekend gesprek aan de volgende tafels.

Het tweede gesprek, de **verdiepingstafel**, stond in het teken van het onderzoeken van eerdere successen... Goede voorbeelden zijn door de deelnemers onder de loep gelegd en uitgeplozen op werkzame bestanddelen. Wat maakte dat het werkte? Wat leren we hiervan? Op basis van die inzichten zijn mensen ook vooruit gaan kijken: hoe zou het eruit zien als we een oplossing of aanpak vinden die deze elementen in zich draagt? Zo ontwikkelden ze een beeld van de gewenste toekomst. Bij deze verdiepingstafel zijn ook telkens weer nieuwe mensen uitgenodigd, deels vanuit de organisatie en de host, deels ook door de deelnemers zelf (zwaan-kleef-aan). Hier ontstonden telkens nieuwe en soms onverwachte verbindingen tussen organisatie die elkaar normaal gesproken niet aan tafel treffen.

Tijdens een derde gesprek, dat een **werkplaats**-karakter had, zijn de deelnemers aan de slag gegaan met concrete voorbeelden: waar speelt het grote vraagstuk nu al concreet? Ze hielpen elkaar verder met tips en ideeën, gebaseerd op de inzichten uit de verdiepingstafel. Zo is er zowel op 'algemeen' als op 'concreet' niveau antwoord op de 'hoe kunnen we' vraag gegeven...

Rijksoverheid

Verslag middenvelddialogen over 'Samen leven'

Hoe versterken we redzaamheid en ontmoetingen over 'bubbels' heen?

In het kader van het project 'Nederland na de crisis zijn rond vier thema's middenvelddialogen georganiseerd. Het idee erachter was om te onderzoeken op welke manier overheid, bedrijfsleven, non-profitorganisaties en de samenleving samen kunnen optrekken in enkele belangrijke herstel- en vernieuwingsopgaven na corona:

- Samen leven: cohesie en vertrouwen in de maatschappij
- Innovatie en digitalisering
- Brede economische en maatschappelijke welvaart
- Kwalitatieve leefomgeving

Op het thema 'samen leven' zijn vijf dialogen georganiseerd in de maanden maart, april en mei. De commissaris van de Koning Zuid Holland, Jaap Smit, trad op als gastheer bij de startbijeenkomst. Er deden in totaal zo'n 55 mensen van 47 verschillende organisaties mee. Een groot deel van hen was bij alle drie de tafels aanwezig, maar er waren ook mensen die alleen in het begin erbij konden zijn of juist later in het proces aansloten.

Dit verslag bevat een weergave van de gesprekken op hoofdlijnen.

- Rond welke thema's vonden mensen van de verschillende organisaties elkaar? Wat verdient wat hen betreft aandacht na corona?
- Welke ervaring en kennis deelden ze over hoe je op die onderwerpen aan de slag kunt?
- Welke concrete eigen initiatieven bespraken ze onderling – met als oogmerk om die een stap verder te brengen?
- Hoe kijken ze naar hun eigen rol in de toekomst, en wat verwachten ze van anderen, zoals de overheid?

De aanpak van deze en andere middenvelddialogen staat uitgelegd in een tekstkader aan het eind. Ook is een overzicht van deelnemende organisaties opgenomen.

1. Centrale focus: ontmoetingen en redzaamheid

Corona heeft een ongekende impact op de samenleving. Tijdens de crisis werd duidelijk dat de basis niet overall sterk genoeg is en op sommige plekken zwakker is geworden. Kwetsbaren werden nog kwetsbaarder en verschillen tussen groepen werden nog groter. Corona roept de vraag op of de solidariteit in de samenleving groot genoeg is om zo'n grote crisis te dragen. Door de maatregelen zijn de 'zwakke verbindingen' in de maatschappij onder druk komen te staan: de contacten in de bubbels zijn sterker geworden, maar over groepen heen spreken mensen elkaar minder. Dat leidt tot afstand en verzwakt het sociale weefsel.

Tegelijkertijd werden in de crisis ook positieve krachten zichtbaar, zoals onderlinge solidariteit en (zelf)redzaamheid. Zeker op lokaal niveau ontstonden veel effectieve en spontane initiatieven om mensen te helpen die het moeilijk hadden. Op sommige plekken werd zelfs meer hulp aangeboden dan men kon gebruiken.

Tijdens de eerste bijeenkomst (*de focustafel*) onder voorzitterschap van commissaris van de Koning Zuid Holland Jaap Smit, bogen deelnemers zich over de vraag hoe na de crisis het fundament van de samenleving versterkt kan worden. Hoe bouwen we voort op datgene wat is ontkiemd, en herstellen we wat nodig is? De deelnemers formuleerden 'generatieve vragen', ofwel de vragen waar bij hen energie op zit, om verder te onderzoeken. De thema's die kwamen bovendrijven waren:

1. Het **aanbod en de infrastructuur** voor ondersteuning en voor het luisteren naar de samenleving: worden mensen voldoende gehoord, kunnen ze ook voldoende gehoord worden, gegeven de vormen die we daar nu voor hebben ingericht met elkaar?
2. Ontmoetingen: is het mogelijk om de verbindingen over bubbels heen weer te versterken? Hoe kan dat effectief zijn? En in hoeverre moet dat gefaciliteerd worden, of juist spontaan ontstaan?
3. De kracht van de samenleving zelf: hoe zorgen we dat burgers zich niet 'klant' maar 'eigenaar' voelen van de samenleving? Hoe kun je redzaamheid stimuleren zonder het teveel te formaliseren?

De rode draad in deze drie thema's is het uitgangspunt dat deelnemers formuleerden als: 'onderschat niet waartoe de samenleving zelf in staat is, maar ga er ook niet vanuit dat het vanzelf gebeurt'.

Als het gaat om het herstellen van verbindingen over bubbels heen, en zelfs het creëren van nieuwe verbindingen, zijn mensen optimistisch. Het vermoeden is wel dat er een 'kickstarter' nodig is: iets dat helpt om ontmoetingen over groepen heen (weer) op gang te brengen. Iets vergelijkbaars geldt voor redzaamheid. Met dit woord bedoelen de deelnemers zowel het vermogen van mensen om het zonder hulp te kunnen (zelfredzaamheid) als het zelf te kunnen met behulp van hun eigen netwerk (samenredzaamheid). Deelnemers hebben de ervaring dat er meer mensen zijn die steun willen bieden dan die het nodig hebben, maar het vraagt wel om ondersteuning. Denk bijvoorbeeld aan het signaleren waar iets nodig is: wie ziet het 'gat' in de maatschappij? Zowel bij het thema 'ontmoeten' als dat van 'redzaamheid' keert dus de vraag van de infrastructuur terug. Wie brengt vraag en aanbod bij elkaar? Hoe kan je die ondersteuning zo organiseren dat je het niet 'teveel' formaliseert of zelfs 'overneemt' – hoe laat je het initiatief echt bij de samenleving zelf, zodat die sterker wordt? Dat is de uitdaging.

We zijn daarom verdergegaan met twee centrale vragen:

1. Hoe kunnen we vormen van ontmoetingen organiseren en/of laten ontstaan die bubbels overstijgen, waarin we een nieuw 'wij' kunnen vormen?
2. Hoe activeren we de redzaamheid in de samenleving, door gebruik te maken van de (regie) kracht van de samenleving zelf?

2. Hoe kunnen we dit aanpakken?

Bij de tweede ronde dialogen (de verdiepingstafels) kwamen deelnemers van de focustafel en nieuwe deelnemers bij elkaar om zich verder in een van de twee vragen te verdiepen. Ze deelden goede voorbeelden uit hun eigen ervaring met het organiseren van krachtige ontmoetingen en het stimuleren van redzaamheid. Op basis van die verhalen destilleerden ze belangrijke principes en uitgangspunten: wat werkt als het gaat om deze thema's? En wat is het potentieel als we hier nog meer op inzetten?

2.1 Verdiepingstafel rond het thema 'ontmoeten'

De uitwisseling en de analyse van voorbeelden van krachtige ontmoetingen 'over bubbels heen' leidde tot het volgende overzicht van werkzame 'ingrediënten':

Het gaat niet vanzelf

Ontmoetingen buiten de bubbel komen zelden spontaan tot stand, ze moeten worden georganiseerd - op een manier die past bij de doelgroep. Het is ook een kwestie van volhouden en doorzetten.

Een open houding

Een nieuwsgierige houding is een sleutel – het werkt als zowel de deelnemers als de organisator zich bewust zijn van (eigen) vooroordelen en open staan voor nieuwe ideeën.

Gelijkwaardigheid

Gelijkwaardigheid in contact is belangrijk, bijvoorbeeld niet denken of praten in termen van hulpverlener-hulpbehoevende. Bij een gelijkwaardige ontmoeting staat de aandacht van mensen over en weer centraal. Iedereen heeft een vraag of een belang. >

Combineer bestaande structuren

Ook helpt het om gebruik te maken van ongewone combinaties van bestaande structuren of gemeenschappen. Er zijn vaak al wel 'infrastructuren': hoe kan je die net op een andere manier benutten? Denk bijvoorbeeld aan het uitdelen van sportvouchers bij een voedselbank, zodat mensen gestimuleerd worden om naar de lokale sportclub te gaan. Of de combinatie van kunstenaars met een welzijnsorganisatie.

Klein beginnen

Het helpt om het laagdrempelig te houden. Kerken houden bijvoorbeeld op dit moment een aantal uren per week hun deuren open, wie wil, mag binnenlopen. Letterlijk de deuren openzetten werkt. Maaltijden organiseren ook. Hoe informeler, hoe beter, lijkt soms wel.

De relatie centraal stellen

In ontmoetingen buiten de bubbel staat het menselijk contact voorop. Eerst bouwen aan een relatie op basis van gelijkwaardigheid en echt contact... daarna volgt de rest.

De kracht van diversiteit benutten

Er zit veel rijkdom in diversiteit en multidisciplinariteit. Van tevoren kun je niet bedenken wat die rijkdom is, die ontstaat in de ontmoeting. Door verschillende groepen aan elkaar te koppelen vergroot je die kans. Denk bijvoorbeeld aan het verbinden van mensen over generaties heen, of van verschillende culturele achtergronden, studenten direct een rol geven in de maatschappij, kunstenaars verbinden aan initiatieven...

Vertrekken vanuit mogelijkheden

Niet in beperkingen denken of vanuit negativiteit redeneren, maar starten vanuit enthousiasme en positiviteit loont. De ontmoeting zelf staat voorop. Dat kan zelfs zonder concrete aanleiding.

Het creëren van ontmoetingen over bubbels heen kan helpen in de fase na corona omdat menselijke gesprekken leiden tot meer vertrouwen, tot het overbruggen van tegenstellingen, versterken van inclusiviteit en tegengaan van de polarisatie in de maatschappij. Maar het kan ook bijdragen aan andere thema's die van belang zijn voor na corona, zoals bewegen: samen sporten bijvoorbeeld. De deelnemers zien dat zowel de samenleving als geheel als individuele mensen echt weer toe zijn aan ontmoetingen met anderen – tegelijk zal er ook nog angst heersen voor grote groepen. Een samenleving heeft tijd nodig om hier weer aan te wennen. Inzetten op kleinschalig ontmoeten waarbij mensen de inspiratie en verbinding kan voelen kan hierbij helpen.

Hierbij wijzen de deelnemers ook op het belang van ruimte voor verwerking en rouw. Corona heeft ook voor veel spanningen gezorgd. Het is belangrijk niet te snel in het 'optimisme' te stappen – maar ook oog te hebben voor waar verzoening moet plaatsvinden. Of waar rouw en verwerking nodig is. Er zijn mensen bij wie de crisis enorme gaten geslagen heeft (overlijden, baan verloren, etc.). Er is tijd nodig, aandacht en erkenning nodig voor de verwerking van deze hele periode.

Er zijn verschillende snelheden, per groep kan de 'schade' verschillen. Praten met groepen over wat zij nodig hebben is daarom belangrijk. Dat werkt op zich al 'helend' omdat het de ruimte geeft om te reflecteren op wat er is gebeurd en wat je hebt meegemaakt.

2.2 Verdiepingstafel rond het thema redzaamheid

Ook rond het thema redzaamheid is een verdiepingstafel georganiseerd waarin men op zoek is gegaan naar werkende principes. Wat werkt als het gaat om het stimuleren en mobiliseren van de eigen regie en met name de collectieve kracht van de samenleving? Het gaat om het vermogen van de samenleving om ervoor te zorgen dat mensen elkaar helpen. Hoe mobiliseer je dat?

De belangrijkste inzichten staan in onderstaand kader.

Aansluiten bij bestaande netwerken:

- samen met andere partners een samenwerking aangaan en inhaken op een netwerk dat er al is.
- werken vanuit relaties.
- redzaamheid versterken gaat niet vanzelf.

Van klein naar groot werken

Met praktische interventies beginnen, in plaats van met het grote thema's, werkt. Zo is de protestantse kerk gestart met een landelijke telefoonlijn om enkele praktische vragen op te pakken, bijvoorbeeld rond computers. Daardoor ontstond er een relatie waarin het mogelijk werd om eventuele grotere behoeftes van mensen, bijvoorbeeld op het vlak van eenzaamheid, op te pakken. Een ander voorbeeld ging over een buurtbewoner die in zijn voortuin een box heeft neergezet met vuilprikkers en vuilniszakken - na verloop van tijd gingen kinderen uit de buurt uit zichzelf elke dag een half uur afvalprikken.

Integrale benadering

Het is belangrijk om redzaamheid integraal en compleet te benaderen en niet als een enkele interventie. Dat helpt ook erg bij het 'van klein naar groot' werken. Vraagstukken van mensen zijn verknoopt en bestrijken meerdere levensgebieden...

Uitgaan van het positieve:

- Niet de kwetsbaarheid benadrukken maar kijken vanuit wat iemand wel kan.
- Het taboe op hulpvragen wegnemen.
- Praten over wat je wilt bereiken.

Experimenteren

Het is een kwestie van zoeken en uitproberen. Een experimenterende aanpak kiezen loont daarom. Denk aan het organiseren van 'living labs', bijvoorbeeld, om nieuwe manieren te ontdekken.

Het begrip redzaamheid raakt aan het thema grip op je leven, en het gegeven dat mensen zich momenteel soms overweldigd voelen door de grote problematiek en spanningen in de samenleving. Door juist lokaal met elkaar te bespreken hoe mensen het in het hier en nu, op die plek graag zouden willen en hier zelf de regie op te pakken, ontstaat weer geloof in eigen kunnen. Het doorbreekt verlamming of angst en er ontstaat een positieve spiraal. Waardoor een klein initiatief groter kan groeien. En het gevoel van eigen regie ook.

De deelnemers zien op twee niveaus potentie in het investeren en versterken van redzaamheid in de samenleving. Ten eerste kan hierdoor meer solidariteit en verbinding ontstaan binnen en tussen verschillende gemeenschappen. Waardoor mensen elkaar meer gaan ondersteunen, zaken oplossen en meer regie ervaren. Daarnaast biedt het volgens hen de kans om te bouwen aan een veranderende houding tussen (lokale) overheid en burgers: waarbij mensen uit de samenleving gehoord worden en ook kunnen meedenken en doen in beleid. Door samen te experimenteren en te onderzoeken wat er nodig is en hoe dat kan worden ingevuld - met living labs of actieonderzoek rondom concrete vraagstukken bijvoorbeeld - ontstaan oplossingen voor taaie problemen in de praktijk, en verandert ook de relatie tussen burger en (gemeentelijke) overheid.

De deelnemers voelen op beide punten momentum... Mensen willen helpen en meedoen. Door daar nu op in te spelen wordt herstel niet alleen 'terug naar het oude' maar ontstaat er vernieuwing en versterking van de maatschappij.

Deelnemers waren afkomstig uit de volgende organisaties:

Access, ANBO, Brede Raad 010, Buurtgezinnen, CodArts, Dona Daria, Herstelbemiddeling, Het Rode Kruis, Humanity Hub, JOB MBO, Kerk 2030, Maatschappij Nu, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW), Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW), Missie Nederland, Moviera, Nationale Nederlanden, Nationale Ombudsman, Navigators Studentenvereniging Amsterdam, Nederland Zorgt voor Elkaar, New Bees, Pioniersfabriek, Plan 4, Postcodeloterij, Protestantse Kerk, Raad van Cultuur, ROC Midden-Nederland, Rooms-Katholieke Kerk Nederland, Slachtofferhulp Nederland, SPIOR, Stadsmarinier Rotterdam, Stichting 'Gedeeld verleden, Gezamenlijke toekomst', Stichting School en Veiligheid, Stichting Verre Bergen, Stichting Voice of All Women, Stichting Voorlichters Gezondheid, Theologische universiteit, Unicef, United Nigeria Platform, Verweij Jonker Instituut, Voor de Kunst.

3. Aan de slag!

Rond beide onderwerpen kwamen de groepen nog een keer bijeen voor een derde dialoog (de werkplaats), ook nu weer aangevuld met nieuwe partijen die om uiteenlopende redenen wilden instappen op het gesprek. Dit keer gingen ze concreet aan de slag met vraagstukken van de deelnemers die nu al spelen, om die een stap verder te brengen, gebruik makend van de kennis die in de voorgaande bijeenkomst was verzameld.

3.1 Werkplaats 'ontmoeten'

Er zijn natuurlijk al veel manieren en plekken waarop betrokken partijen op creatieve, snelle, manieren samen aan de slag zijn rondom het thema 'ontmoeten'. Twee daarvan kregen een plek 'in de zon', om van te leren en ze ter plekke nog een stap verder te brengen.

1. Organiseren van een maatschappelijke dialoog rondom mensenrechten en vrede op alle niveaus in de Haagse wijken. In Den Haag leeft al heel lang een wens vanuit verschillende hoeken (overheid, burgers, instituties en denktanks) om een maatschappelijke dialoog te voeren rondom mensenrechten en vrede, op lokaal niveau. Dit zijn natuurlijk thema's waar Den Haag groot in is, maar hoe komt dat terug in de eigen stad? Het idee van de casusaandragers is om hiermee aan de slag te gaan in de wijk. Wat hebben mensen nodig om een vreedzamere wereld in hun eigen wijk te hebben? Hoe kunnen we vanuit de burger dialoog voeren en ook gebruik blijven maken van kennis en inzichten van organisaties? De vorige wens van de casusaandragers om dat gesprek op gang te brengen heeft al meerdere aanlopen gehad maar nog geen vleugels gekregen. Door de toenemende polarisatie is de wens alleen maar groter geworden. Hoe krijg je dit van de grond, met weinig middelen? En wie kan de initiatiefnemer zijn? Welke rol pak je als professional en waar komt de wijk zelf in beeld? Dat zijn vragen waarover de deelnemers hebben meegedacht.
2. Op een laagdrempelige manier ontmoetingen organiseren zonder 'functioneel' doel. De droom van de tweede casusaandragers is dat maatschappelijke organisaties actief mensen uitnodigen om samen te eten in de buurt en mensen hierdoor met elkaar in contact brengen en laten luisteren naar elkaars verhaal. Met elkaar in gesprek zonder 'doel' anders dan het echte contact tussen mensen met allerlei verschillende achtergronden, opleidingsniveaus en leeftijden. Dat legt namelijk een bodem voor andere gesprekken over inhoudelijke kwesties, later... Je start dus met het bouwen van een relatie. Non functioneel en 'zonder doel' samenkomen is wat anders dan 'niet georganiseerd', of 'doelloos'. Volledige vrijblijvendheid gaat geen ontmoeting creëren. De deur openzetten nodigt nog niet direct uit. Hoe zou je dit kunnen organiseren, zonder dat het enorme pro-activiteit van deelnemers vraagt (want dan komen alleen de mensen die makkelijk erop afstappen). Dat is de vraag waarover men heeft meegedacht.

3.2 Werkplaats 'redzaamheid'

Ook op het gebied van redzaamheid versterken zijn natuurlijk al veel mooie initiatieven. Twee daarvan kregen een plek in de werkplaats, om van elkaar te leren en met elkaar mee te denken.

1. Project 'gezonde geest in een gezond lichaam' helpt mensen met een kleiner budget toch gezond te leven door middel van workshops, voedselpakketten, het koppelen van maatjes en meer. Het project vliegt verschillende thema's (armoede, onderwijs en sport) integraal aan en werkt nauw samen met vrijwilligers en andere maatschappelijke organisaties. De doelgroep is voornamelijk traditionele migrantengroepen en asielzoekers. Het effect is community building – het leggen van verbindingen op kleine schaal. Doordat men letterlijk de straat op gaat, weten de hulpverleners goed wat er zich binnen de gemeenschap afspeelt en waar vraag naar is, zij zijn als het ware de antennes. En door integraal te werken en klein te beginnen groeit de impact... Bij de eerste bijeenkomsten komen bijvoorbeeld vaak voornamelijk moeders en vaders maar gaande de rit (het programma kent 12 bijeenkomsten) sluit vaak het hele gezin inclusief kinderen aan. Ook burens worden aangestoken. Een mooi voorbeeld is een verdieping in een flatgebouw waar mensen met verschillende achtergronden wonen en elkaar helpen; een bejaarde vrouw waarvoor gekookt helpt anderen vervolgens weer bij het lezen van brieven en documenten. Hoe ontwikkel je dit verder door? Daarover ging de uitwisseling.
2. Kinderen laten kennismaken met de Sustainable Development Goals. In een project in Maastricht gaan verschillende vrijwilligers (boswachters, docenten, stadswerk) de klassen rond om iets te vertellen over de SDG's. Hiermee zijn inmiddels 2500 kinderen bereikt. Met kinderen nadenken over wat zij, klein, lokaal, kunnen doen, versterkt de zelfregie. De casuseigenaar wil dit heel graag groter maken en vroeg dus de anderen mee te denken over: Hoe krijgen we in heel Nederland SDG-vrijwilligers voor de klassen? Hoe kunnen we scholen overtuigen om hier ruimte voor te maken? En hoe kunnen we dit borgen voor de toekomst?

4. Verder met het versterken van de samenleving

Als het gaat over het versterken van de samenleving zijn zowel in het thema 'ontmoeten' als 'redzaamheid' een aantal parallelle inzichten:

- Er is al veel, bouw daarop door. Sluit aan bij bestaande structuren.
- Begin niet bij het probleem, maar start met een positief doel. Waar wil je heen werken? Ook of juist als er een probleem is, is het belangrijk om een aantrekkelijk toekomstperspectief te formuleren: waar bouw je aan? Mensen stappen makkelijker in op een positieve beweging.
- Wees in alles inclusief... in uitnodiging, plek, taal.... En werk vanuit gelijkwaardigheid, empathie en nieuwsgierigheid.
- Start klein en lokaal. Maak gebruik van lokale kracht.

Wie is aan zet?

De betrokken maatschappelijke organisaties en bedrijven zijn enthousiast en gedreven om zelf veel op te pakken. Dat is ook een rode draad uit de gesprekken: maak mensen en organisaties bewust van hun bijdrage aan het herstel en vernieuwing (zoals in deze dialogen ook gebeurde). Iedere speler in het maatschappelijke middenveld kan, zeker in ongewone combinaties, bijdragen.

Deelnemers zien in de kern ook drie mogelijke bijdragen van de overheid op de thema's redzaamheid en ontmoeten:

1. Focus op verbinden en losmaken van energie. Dat vraagt dat je bereid bent organisaties te verenigen rond een abstract maar zeer relevant thema en meedoet in het praktisch maken daarvan. Als de overheid te abstract blijft dan ontstaat er geen maatschappelijke impact. Te concreet (smart doelen) werkt ook niet...
2. Verbind je aan het wat, niet het hoe. Maak als overheid thema's belangrijk, maar schrijf de manier waarop niet voor.
3. Maak de doelmatigheid en de verantwoording niet te eng. Als de overheid middelen beschikbaar stelt vanuit een maatschappelijk doel, beknel je integrale aanpakken.

5. Reacties van de deelnemers

De dialogen hebben een aantal effecten op de deelnemers, blijkt uit de reacties. Zo is het onderlinge netwerk verbreed en versterkt:

- **'We zijn bezig om bij intermediaire organisaties signalen op te halen over groepen burgers die ons niet goed weten te vinden. Voor mij opent dit weer de ogen voor nieuwe intermediaire organisaties.'**
- **'Hoe kunnen we het netwerk wat we nu hebben ook in stand houden – gebruik makend van de mensen aan deze tafel?'**

Ook zijn mensen aangemoedigd of gesterkt in hun eigen initiatieven:

- **'Personally, confirms that we all need to look closer to home to what we can do, and not only what government or others can do.'**
- **'Inspiratie om in mijn eigen buurt meer lokaal actief te zijn en zin om de schouders eronder te zetten om dat ook vanuit werk nog meer te stimuleren.'**
- **'Fijn om mee te denken over hoe wij het beter kunnen maken voor mensen die het minder goed hebben.'**

En er ging inspiratie uit van de gesprekken, met name ook doordat mensen anderen buiten hun 'bubbel' hoorden, omdat er ongewone combinaties aan tafel zaten:

- **'Leuk om over heel Nederland heen met elkaar in gesprek te zijn hoe je er toe kunt doen om Nederland wat mooier te maken (of op plekken iets minder lelijk).'**
- **'Overview van wat lokale actie voor impact kan maken op de samenleving vanuit diverse perspectieven.'**
- **'Boeiend om vanuit andere werkvelden naar een onderwerp te kijken. Verfrissend. Netwerk, feedback, innoverende projecten.'**
- **'Goed om in iemand anders schoenen te staan. Waardevol om buiten je bubbel over je probleem na te denken.'**

De aanpak van de middenvelddialogen

De **vier thema's** voor de middenvelddialogen waren in januari 2021 door de programma DG Samenleving en Covid 19 geformuleerd, op basis van een analyse van rapporten over de impact van corona van diverse planbureaus en kennisinstituten, alsmede eigen verkennende gesprekken in de departementen. Het zijn alle vier onderwerpen die een ander onderdeel van het middenveld in Nederland aanspreken en bij elk thema zijn meerdere departementen betrokken. Bovendien zijn het onderwerpen waar kansen liggen voor na corona, of waar herstel nodig is. Het doel was om met het maatschappelijk middenveld en het bedrijfsleven een activerend gesprek op te starten om op die manier (a) te verkennen hoe samenwerking op dat gebied gestalte kan krijgen en welke rol de overheid daarin zou kunnen vervullen en (b) die samenwerking en de betrokken partijen meteen een aanmoedigende impuls te geven. Vanwege die ambitie is een aanpak ontworpen gebaseerd op de principes van 'Appreciative Inquiry', een participatieve manier van werken waarbij betrokkenen een vraagstuk op een zodanige manier onderzoeken dat er ideeën en energie voor actie vrij komt.

We nodigden **vier hosts** uit, voor de verschillende thema's, met een neutrale positie in het veld en een grote betrokkenheid op het onderwerp: een commissaris van de Koning en drie provinciesecretarissen. Met een aantal betrokken ambtenaren van diverse departementen en die gastheer/vrouw is allereerst gekeken naar: wie is belangrijk om **uit te nodigen** bij dit gesprek? Bij wie weten of vermoeden we engagement en/of belangrijke kennis en inzichten? Hierbij was aandacht voor het betrekken van mensen uit verschillende onderdelen van de maatschappij (bijvoorbeeld zowel bedrijfsleven als gemeentes als kennisinstituten als....) ('the whole system in the room'-principe).

Met die betrokkenen is een '**focustafel**' georganiseerd. De centrale vraag aan die tafel was: wat is er op dit thema ontkiemd en wat is er in de knel gekomen? Deelnemers wisselden rond die vraag persoonlijke ervaringen uit. Om vervolgens te kijken: welke vraag zou je dus centraal willen stellen voor het vervolg? We zochten naar een 'generatieve vraag': oftewel een vraag die energie, ideeën en nieuwsgierigheid oproept – waar mensen mee aan de slag willen. Bijvoorbeeld omdat er een probleem onder ligt, of een grote kans. Om elke vraag een handelingsperspectief mee te geven begon hij met: 'Hoe kunnen we....?' Deze vraag gaf de richting voor het onderzoekend gesprek aan de volgende tafels.

Het tweede gesprek, de **verdiepingstafel**, stond in het teken van het onderzoeken van eerdere successen... Goede voorbeelden zijn door de deelnemers onder de loep gelegd en uitgeplozen op werkzame bestanddelen. Wat maakte dat het werkte? Wat leren we hiervan? Op basis van die inzichten zijn mensen ook vooruit gaan kijken: hoe zou het eruit zien als we een oplossing of aanpak vinden die deze elementen in zich draagt? Zo ontwikkelden ze een beeld van de gewenste toekomst. Bij deze verdiepingstafel zijn ook telkens weer nieuwe mensen uitgenodigd, deels vanuit de organisatie en de host, deels ook door de deelnemers zelf (zwaan-kleef-aan). Hier ontstonden telkens nieuwe en soms onverwachte verbindingen tussen organisatie die elkaar normaal gesproken niet aan tafel treffen.

Tijdens een derde gesprek, dat een **werkplaats**-karakter had, zijn de deelnemers aan de slag gegaan met concrete voorbeelden: waar speelt het grote vraagstuk nu al concreet? Ze hielpen elkaar verder met tips en ideeën, gebaseerd op de inzichten uit de verdiepingstafel. Zo is er zowel op 'algemeen' als op 'concreet' niveau antwoord op de 'hoe kunnen we' vraag gegeven...

Rijksoverheid

Wetenschapsdialogen

Inhoudsopgave

wat is
jouw
idee.nl

Rijksoverheid

13 april
2021

Samenvatting wetenschapsdialoog ‘Bestuurlijke veerkracht’

In het kader van het project ‘Nederland na de crisis: perspectief en dialoog’ zijn 6 wetenschaps/denkersdialogen gehouden. In elke dialoog stond één specifiek thema centraal. Hiervoor is afgestemd met de Chief Science Officers van de overheid en een aantal van de planbureaus: wat zijn belangrijke onderwerpen die departement overstijgend zijn, die niet mogen ontbreken in het herstel- en vernieuwingsperspectief en die een verdiepend, multidisciplinair gesprek vragen?

Dit is het verslag van de dialoog rond het thema **‘bestuurlijke veerkracht’**. De crisis stelde de manier waarop Nederland is ingericht en bestuurd voor enorme uitdagingen. Ineens kantelde de verhouding tussen wat decentraal en centraal gebeurde. Er was een crisisorganisatie nodig, met nieuwe samenwerkingsverbanden. En crisisleiderschap. We gingen in gesprek over drie vragen:

- Wat is er, vanuit ieders vakmatige perspectief, tijdens corona in de knel gekomen rond dit thema?
- Wat is er aan positieve ontwikkelingen ontkiemd?
- Op welke ideeën en adviezen voor de toekomst brengt ons dit? Wat verdient op het gebied van bestuur aandacht in de fase na de crisis?

Ter voorbereiding schreven alle deelnemers een ‘position paper’ over deze vragen, dat ook onderling gedeeld is, zodat tijdens het gesprek direct de verdieping kon worden opgezocht.

Aan tafel zaten de volgende inhoudelijk experts:

- Prof. dr. Albert Meijer (Universiteit Utrecht): publieke innovatie
- Prof. dr. Albertjan Tollenaar (Rijksuniversiteit Groningen): staatsrecht
- Prof. dr. ir. Gerda van Dijk (Vrije Universiteit Amsterdam): publiek leiderschap
- Prof. dr. Liesbeth van de Grift (Universiteit Utrecht): geschiedenis van de relatie tussen overheden, experts, NGO’s en burgers
- Prof. dr. Maarten Prak (Universiteit Utrecht): geschiedenis: de Nederlandse samenleving vanaf de gouden eeuw
- Prof. dr. Martijn Groenleer (Tilburg University): regionaal recht en bestuur
- Drs. Nikol Hopman (Universiteit Leiden): publiek leiderschap, burgemeesters
- MSc. Oscar Donck (Zijlstra Center): politicologie, governance, samenwerking tussen instellingen
- Dr. Sanneke Kuipers (Universiteit Leiden): crisisbestuur en nafase

Vanuit de overheid namen deel:

- Marja Esveld (BuZa)
- Patricia Faasse (VNG)

Gespreksbegeleiding en verslag: Martijn van Ooijen

1. Wat is in de knel gekomen en verdient herstel?

Er komt een breed scala aan knelpunten naar voren in het gesprek.

De eerste hebben te maken met de impact van het beleid op verschillende groepen in de samenleving:

- Het thema **inclusiviteit**. Er is een vorm van crisismanagement ontstaan die concentratie van macht betekent. Daarbij is er een leiderschapsstijl naar voren gekomen die weinig inclusief is. Daardoor zijn risico's en lasten onevenredig verdeeld in de samenleving. Enkele voorbeelden van groepen die extra geraakt werden: vrouwen die veel zorgtaken dragen, lager-geschoold personeel en kleine ondernemers.
- In de manier waarop besluiten zijn genomen is er vooral gekeken naar wat **doelmatig en doeltreffend** is en dit heeft vervolgens als verantwoording gediend voor besluiten. Er is eigenlijk niet gekeken naar **de onbedoelde en onverwachte effecten voor bepaalde groepen** om het beleid goed te kunnen evalueren. Het coronabeleid is in Nederland tot nu toe steeds op de doelen gericht geweest. **De bedoeling** is steeds uit het beleid gehaald. Met als gevolg dat in het coronabeleid het proces aan alle kanten deugt, maar iedereen voelt dat er met de uitkomsten iets fundamenteel aan het misgaan is.

Een tweede thema in de knelpunten heeft te maken met besluitvorming en participatie:

- **Wie mag er meepraten in besluitvormingsprocessen en wie niet?** We zien dat Nederland wel een poldermodel kent, maar dat is een behoorlijk gesloten model. Er is sprake van behoudende reflex waardoor er bij degenen die al aan tafel zitten een soort afhankelijkheid ontstaat. De vraag is dus: wie maken de afwegingen, wie zitten er aan tafel en wie zijn georganiseerd (en bij al die punten dus ook: wie niet)?
- **Participatie staat op spanning.** Hoe kun je constructieve tegenspraak organiseren en burgers nu aan boord krijgen? De sociale media, die een ingebakken belang hebben bij negatieve energie in het publieke domein, helpen daar niet bij. Hoe kun je de mensen die zich buitengesloten voelen van het systeem bereiken?

Covid, en de bestrijding ervan bracht spanningen met zich mee in de verhouding lokaal en landelijk bestuur:

- **Continu op- en neer pendelen tussen bestuurlijke niveaus: centraal, lokaal, regionaal.** In de eerste fase kregen de veiligheidsregio's in het zuiden bijzondere regionale bevoegdheden en later is dat uitgerold over heel Nederland. Tijdens het op en neer pendelen zijn zorgvuldigheidsproblemen en rechtvaardigheidsproblemen ontstaan. Wat is het beste schaalniveau is een relevante vraag? Denk daarbij niet alleen aan corona, maar ook aan de regionale energiestrategie en vraagstukken in het sociaal domein. De vraag is hoe je daar grip op krijgt als burger/raadslid/volksvertegenwoordiger en hoe het beter zou moeten.
- **De positie van de burgemeester** die aan de ene kant burgervader/moeder is van de lokale gemeenschap die een pandemie doormaakt en aan de andere kant handhaver is die centrale regels moet implementeren. Dat is een spagaat. In de huidige structuur zijn er competentie-problemen. De bevoegdheden van de veiligheidsregio en de bevoegdheden van de burgemeester hebben en gaan soms over dezelfde dingen - wat problematisch kan zijn.

En dan is er nog de kwestie van de inhoudelijke voeding van het beleid:

- Er is een soort **kramp tussen politiek en wetenschap**, waarbij aan de ene kant de politiek zich beroept op wetenschappelijke kennis en we aan de andere kant zien dat wetenschappers graag laten zien hoe belangrijk de wetenschap is en welke rol de wetenschap gaat spelen bij het oplossen van problemen. Er is bovendien impliciet een sterke nadruk op het positivistische perspectief op wetenschap: keiharde feiten op tafel brengen over de waarheid en hoe er gehandeld moet worden. Dat is in feite een heel specifieke invalshoek. Je ziet in het debat allerlei andere geluiden naar boven komen, die leiden echter tot een constructief debat omdat het positivistische perspectief en de 'grote broek' die de wetenschap aantrekt en waar de politiek zich achter kan verschuilen, dominant is.
- Ook het **centraal stellen van de publieke waarden** binnen de overheid zelf is hier van belang om te noemen. Binnen ministeries is een duidelijke ontwikkeling zichtbaar dat het niet meer gaat om het vak van ambtenaar als inhoudelijke deskundige, maar om constant reageren op wat de politiek eigenlijk vraagt. Daarmee is de politiek in de ambtelijke organisatie gekropen. Op politiek niveau vindt de waardenafweging niet plaats, maar eigenlijk ook niet binnen het ontwikkelen van beleid, waarna het dan ook nog procesmatig doorgegeven wordt aan de uitvoeringsorganisaties. Dan komt uiteindelijk de waardenafweging de facto bij individuele medewerkers te liggen.

2. Wat is ontkiemd?

Er is een **ontwikkeling van een kleinschalig besturingsmodel** te zien waarin bestuurders in gesprek gaan met burgers. En waarbij een waarde als solidariteit belangrijk zou kunnen zijn, maar ook een gedeelde verantwoordelijkheid. Dat is het positieve van corona: we zagen hoe maatschappelijke organisaties - maar ook bedrijven - erin slaagden om de boel op een andere manier in te richten. Nadat er een ander beroep op ze werd gedaan konden ze heel snel die omslag maken, zonder dat er echt dwang op zat.

Ook het thema van **noodzaak van kennis in brede zin** is iets dat is opgekomen de afgelopen tijd. Kennis wordt als begrip vaak platgeslagen: experts moeten goed advies geven zodat de overheid juiste keuzes kan maken. Maar we zitten eigenlijk in een situatie waarin kennis een veel rijker en divers begrip is - en daar ligt een uitdaging. Het gaat daarbij niet om de enkelvoudige kennis als een expert die advies geeft in de vorm van een oplossing. Maar bijvoorbeeld om kennis die aanwezig is bij professionals die betrokken zijn bij het onderwijs, en hoe die uiteindelijk gekoppeld wordt aan de besluitvorming over scholen en universiteiten. Of denk aan kennis die burgers hebben over hun eigen situatie, en hoe die benut wordt.

3. Wat is er nu nodig en waarom?

Er ontstaan drie denklijnen in het gesprek, die naast elkaar passen.

Meer onderzoek naar het dilemma van meer structuur versus meer differentiëren

Op de vraag naar wat helpt om het bestuurlijk vraagstuk op te lossen, lopen de beelden uiteen. Daar waar de een pleit voor meer vaste structuren pleit een ander voor juist meer differentiatie. Daarbij speelt de vraag in hoeverre je hier radicaal aan wilt sleutelen, want dat kost veel geld en moeite. De meeste bestuurskundigen zeggen: 'we modderen weer verder' en dat is ook een strategie.

- Corona triggert echter wel de gedachte aan meer radicale veranderingen en vernieuwingen, of op zijn minst een **reflectie** daarop.

Ideeën om het geschetste vraagstuk te verdiepen zijn:

- **Reflectie vanuit blik op het buitenland.** Een idee dat opkomt is om de komende tijd eens actief over de grenzen heen te kijken en zien hoe ze bestuur in het buitenland organiseren. Het lijkt in Nederland druk in de bestuurlijke structuren, met veel procedures maar eigenlijk niemand die verantwoordelijk is of verantwoordelijkheid neemt. Een voorbeeld van een land dat meer differentiatie hanteert is Zwitserland: interessant om daarvan te leren?
- **Reflectie vanuit blik op de historie.** Een ander idee is om geschiedenis bij de reflectie op het dilemma van differentiatie/structuur te betrekken en terug te kijken waar we vandaan komen. Vanuit een historisch perspectief is differentiatie belangrijk: omdat de dingen lokaal ongelijk zijn, moet er ook ruimte zijn voor ongelijkheid in de oplossing. Die moet dan echter niet alleen in de rechten maar ook in de plichten zitten. Dit zou je verder kunnen uitpluizen: hoe zijn bepaalde structuren gegroeid?

Meer participatie in Nederlands bestuur, vanuit duidelijke principes

Het is belangrijk om als overheid, landelijk en lokaal, niet alleen participatie te organiseren maar ook een aantal principes leidend te maken; zoals solidariteit en gedeelde verantwoordelijkheid. En dan niet alleen lokale solidariteit (in Nederland of binnen het eigen dorp of gemeente) maar ook op internationaal niveau - we zijn immers afhankelijk van Europa en de wereld. De suggestie is om na te denken hoe we dit soort ideeën zowel lokaal als globaal kunnen organiseren, want problemen houden niet op bij de (gemeente)grens. Het gesprek moet dan niet te abstract worden en wel blijven gaan over de samenleving we met elkaar willen, nu en in de toekomst.

Andere ideeën die opkomen in het kader van meer inclusie, participatie en lokale betrokkenheid:

- **Een overheid die participatie stimuleert.** Je kunt op verschillende manieren participatieprocessen organiseren en als overheid hier zelf sterk de hand in houden. Als je maar in je achterhoofd houdt dat kleine ondernemingen een minder sterke lobby hebben: Hebben we iedereen aan tafel van wie we de belangen serieus willen nemen? Het continu evalueren van beleid is gericht op het nog beter maken en leren en niet constant benoemen wat er fout is en wiens schuld dat dan is. De schuldvraag is absoluut niet interessant.
- **Eerdere lessen met betrekking tot participatie.** Burgerparticipatie gaat over diversiteit in geslacht en etnische afkomst in het gesprek, maar ook over mensen die anders denken. Het gesprek tussen verschillende groepen op gang krijgen is de uitdaging. Lokale betrokkenheid is daarbij van belang, maar ook het thema luisteren naar mensen die je onredelijk vindt. Een succesvoorbeeld

is het in gesprek gaan met omwonenden van AZC's. Rondom deze centra is het goed gelukt om in gesprek te raken. Wat leren we daarvan? Wat ook werkt is de vraagstelling zodanig formuleren dat die uitnodigt tot deelname. De vraagstelling is goed (want aantrekkelijk) als deze gericht is op probleemoplossing of andere manieren om iets te **bereiken** op een vraagstuk.

- **Lokale participatie.** Het is belangrijk om brede kennis niet alleen te centraliseren en nationaal te **organiseren**, maar ook meer op lokaal niveau te beleggen, zodat het de basis kan vormen voor wat daar gebeurt in het vervolg na de crisis. De VNG en verschillende gemeenten kunnen op zoek gaan naar hoe ze die kennispositie kunnen oppakken. Over de organisatie van zo'n soort rijk kennisproces bestaat kennis (onder meer bij de deelnemers van dit gesprek). De waarschuwing is dat de Rijksoverheid niet de veilige positivistische weg inslaat maar echt de 'zachtere', impliciete vorm van (ervarings)kennis een plek durft te geven.
- **Andere rol burgemeesters.** Wat betreft burgemeesters zou het wenselijk zijn om hen na de crisis meer in de rol te brengen van 'hoeders van de lokale gemeenschap' in plaats van 'de sheriff'. Dat zou ook betekenen dat zij meer het luisterend oor zouden moeten worden en horen wat er in de gemeenschap leeft. De burgemeester kan alleen maar effectief zijn in relatie tot gemeentelijk bestuur, VNG, maar ook vooral de eigen gemeenschap.

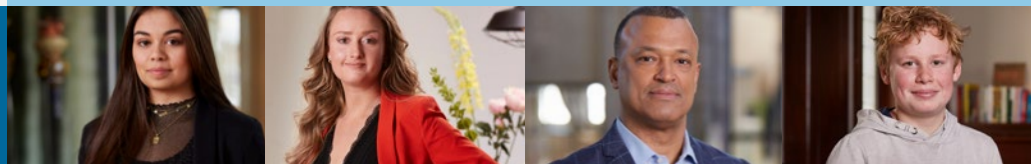
Ander samenspel overheid en burgers

- Bovenstaande vraagt om een ander **samenspel tussen overheid en burgers dat de publieke waarden centraal** stelt. Belangrijke aanbevelingen voor verschillende actoren daarbij zijn:
- **Geëngageerde tweede Kamerleden** die gewoon door blijven vragen en een Tweede Kamer die in lijn met het idee van Klaas Dijkhoff meer ruimte neemt om met elkaar een paar grote onderwerpen te bespreken.
- Er ligt veel ruimte bij de **uitvoeringsorganisaties** en dat begint aan de top. Het is belangrijk dat zij zichzelf niet alleen maar zien als een opdrachtnemer van opdrachten voor de uitvoering maar dat zij verantwoordelijk zijn voor de uitvoering: geef ze ruimte om zelf na te denken hoe ze dat het beste kunnen doen.
- **Meer internationaal bewustzijn** creëren op allerlei plekken. Bijvoorbeeld de Gezondheidsraad.
- **De rol van wetenschappers** is het stimuleren van kritische geluiden en als universiteiten meer openstaan voor de kritische geluiden van bijvoorbeeld jonge academici - en tegelijk meer bescherming bieden daarvoor.
- En in de samenleving is meer **burgerschapsonderwijs nodig**: zo krijgen we op alle niveaus mensen die meer en meer de kritische vragen blijven stellen.

Slotronde: essenties van dit gesprek 'in een zin'

Aan het eind vroegen we de deelnemers wat ze nog willen meegeven in een zin:

- Nikol Hopman: **"Investeer in vertrouwen, luisteren en echt verbinden want leiderschap is een relatie en in crisistijd is het belangrijk om iedereen binnenboord te hebben en te houden."**
- Gerda van Dijk: **"Breng het terug naar de essentie, maak het gewoon en blijf uit de vage taal. Laat je niet misleiden door alle mist in de stelsels."**
- Albert Meijer: **"We moeten durven minder stoer en juist wat zachter te zijn. Maak ruimte voor die zachtheid en niet alleen voor 'sterk leiderschap'. Daarnaast, de overheid bleek de afgelopen periode toch wel sterk afhankelijk van commerciële partijen zoals Google en Apple bij het inrichten van informatiesystemen zoals de corona-app. Het is belangrijk om na te denken over een publieke informatie-infrastructuur."**
- Oscar Donck: **"Cultuur als begin en als eind van de problematiek en oplossing. Het woord cultuur is niet direct gevallen maar zit overal ook wel duidelijk in."**
- Maarten Prak: **"Meer doel en minder proces."**
- Albertjan Tollenaar: **"Ik zou juist zeggen meer proces en minder doel. Heldere procedures."**
- Liesbeth van de Grift: **"Meer politiek en dat betekent niet meer polarisering: alles is politiek (in de zin van: belangenstrijd), maak die belangenafweging ook zichtbaar en leg er verantwoording voor af."**
- Marja Esveld: **"Breng publieke waarde terug in ieder debat. We moeten zoeken naar de gezamenlijkheid in plaats van de tegenstelling."**

Rijksoverheid

15 april
2021

Samenvatting wetenschapsdialoog 'Economisch herstel en brede welvaart voor iedereen'

In het kader van het project 'Nederland na de crisis: perspectief en dialoog' zijn zes wetenschaps-/ denkersdialogen gehouden, in elke dialoog stond één specifiek thema centraal. Hiervoor is afgestemd met de Chief Science Officers van de overheid en een aantal van de planbureaus: wat zijn belangrijke onderwerpen die departement overstijgend zijn, die niet mogen ontbreken in het herstel- en vernieuwingsperspectief en die een verdiepend, multidisciplinair gesprek vragen?

Dit is het verslag van de dialoog rond het thema '**Economisch herstel en brede welvaart voor iedereen**'. De bestrijding van het coronavirus heeft op veel fronten economische impact, er ontstaan grote verschillen in de samenleving op het gebied van economie en welvaart. Dit roept in de samenleving vragen op over welke economie wenselijk is en welke balans we willen tussen welvaart en welzijn. We gingen in gesprek over drie vragen:

- Wat is er vanuit ieders vakmatige perspectief tijdens corona in de knel gekomen rond dit thema?
- Wat is er aan positieve ontwikkelingen ontkiemd?
- Op welke ideeën en adviezen voor de toekomst brengt ons dit? Wat verdient aandacht in de fase na de crisis?

Ter voorbereiding schreven alle deelnemers een 'position paper' over deze vragen, dat onderling gedeeld is zodat tijdens het gesprek direct de verdieping kon worden opgezocht.

Aan tafel zaten de volgende inhoudelijk experts:

- Dr. Bo Poulle (Universiteit van Amsterdam), cultureel socioloog, kansengelijkheid in het onderwijs
- Prof. dr. Carsten de Dreu (Universiteit Leiden), sociale psychologie, innovatie, coöperatie en conflict in groepen
- Prof. dr. Esther-Mirjam Sent (Radboud Universiteit), economische theorie en beleid, emotie en gender in economie
- Dr. Nicky Pouw (Universiteit van Amsterdam), maatschappij- en gedragswetenschappen, economics of wellbeing
- Prof. dr. Ruud Muffels (Tilburg University), arbeidsmarktsociologie, welbevinden, geluk en armoede
- Drs. Floor Milikowski (journalist, publicist), sociale geografie, planologie, ongelijkheid tussen dorpen en steden in Nederland

Vanuit de overheid namen deel:

- Sandra Pellegrom (BuZa)
- Harry Oldersma (BuZa)
- Maaïke Stoel (EZK)

Gespreksbegeleiding en verslag: Cees Sprenger

wat is
jouw
idee.nl

1. Wat is er in de knel gekomen en verdient herstel?

De wijze waarop de samenleving is ingericht lijkt redelijk te werken in tijden van voorspoed maar in crisis of neergang lijken er toch scheuren te zitten. De **crisis maakt kwetsbaarheden zichtbaar**; kwetsbaarheden op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, in de zorg en wonen. Duurzaamheid waar te weinig voortgang in wordt geboekt. De wijze waarop collectieve publiekvoorzieningen functioneren blijkt onvoldoende. Dit maakt de overheid onvoorspelbaar voor de samenleving. Het is te zien als een spanningsveld tussen terugtrekken versus bemoeien.

De **kloof tussen 'have's and have not's'** is toegenomen. Mensen die zelfvoorzienend zijn kunnen voor zichzelf de problemen van deze tijd wel oplossen, anderen niet. We kunnen in plaats van 'have's and have not's' wellicht beter termen van Kim Putters gebruiken: 'can's and can not's'. Dit is waar te nemen op zowel het niveau van individuele en groepen burgers, als tussen regio's, zoals de stedelijke gebieden versus buitengebieden.

Kort samengevat is er een negatieve spiraal ontstaan de afgelopen jaren in de kwaliteit van publieke voorzieningen en het aanzien van de publieke sector, evenals de diversiteit in getoonde ambities en uitgevoerde taken in diverse publieke sectoren. Hierdoor schieten publieke voorzieningen (gezondheidszorg, onderwijs, etc.) te kort en ontstaat er een kwaliteitsprobleem.

Een ander probleem van de publieke sector dat wij signaleren is het **ontstaan van een cultuur van toezicht en verantwoording**. Mensen moeten verantwoording afleggen en hun zaakjes op orde hebben i.p.v. het werk doen waar ze voor staan. De overheid ziet toe in plaats van te ondersteunen. Dat zien we in de coronacrisis bijvoorbeeld in de uitrol van het vaccinatiebeleid; niemand weet precies wat er mag en kan en wat gewenst is. Dat kan tot stilstand leiden en een verdere verschraling van de publieke sector.

2. Wat is ontkiemd en verdient het om groter gemaakt te worden?

De overheid heeft de geldkraan opengezet en is meer regisseur geworden van (delen van) de economie. Dat geeft burgers de hoop dat we samen uit deze crisis kunnen komen. De hulp is echter gericht op maar één deel van de economie (welvaart), we zouden daarin een veel breder perspectief kunnen hanteren (ook welzijn). Hierbij kun je denken aan een sociaal fonds; een sociaal pact met veel meer aandacht voor preventie en vertrouwen.

Er zijn heel wat experimenten gestart in coronatijd die veelbelovend zijn en richting zouden kunnen geven aan de herstelperiode 'na corona', zoals:

- Het initiatief van jongeren die in de knel gekomen ondernemers hebben geholpen om een digitaliseringsslag te maken.
- De wijk met veel ouderen die in sociaal isolement zijn beland waar men een bibliotheek is begonnen die als sociale ontmoetingsplek is gaan fungeren. Daar zijn weer meerdere sociale functies en initiatieven uit ontstaan waar mensen in de wijk baat bij hadden.
- Vertrouwensexperimenten die zijn gestart in een aantal gemeenten door mensen te begeleiden naar werk, participatie. Dat gaat vanuit vertrouwen met beloning in plaats van bestraffing. Dat initiatief is voor de coronacrisis ontwikkeld en is in elf gemeenten in Nederland uitgevoerd. Conclusies waren gemengd wat betreft uitkomsten naar werk. Wel was de uitkomst op deeltijdwerk positief. Iedereen was enthousiast over mensen meer vraaggericht en coachend te begeleiden. Het vervolg hierop was het oprichten van een community of practice, waarin wetenschappers en beleidsvormers gaan kijken hoe je beleid op een andere manier kunt inrichten. En hoe experimenten en wetenschap hierbij kunnen ondersteunen.
- Almere Oosterwold waar de gemeenschap een lap grond krijgt en alles zelf regelt. Extreme zelfbouw, tot straatverlichting en wegen aan toe. Dat loopt nu een aantal jaar en je ziet dat er een grens is bereikt aan wat mensen zelf voor elkaar kunnen krijgen, daarom gaat de gemeente nu bijspringen. De overheid pakt een rol op daar waar de eigen regie tekortkomt.
- Amsterdam Zuid Oost. Er is daar nu een project over het benutten en versterken van de kracht van sociaal zwakkere groepen bij het ontwikkelen van de buurt. Men wil voorkomen dat 'bottom up' een elite speeltje wordt: het gaat om het versterken van de bestaande gemeenschappen.

Er wordt gericht gezocht naar de dragers in de buurt, naar de netwerken, naar die 'rijkdom'. Op basis daarvan gaan ze ontwikkelen en vindt er geen verdringing plaats maar een stedelijke ontwikkeling. Almere Oosterwold is misschien meer een 'luxe speeltje' maar de in dit initiatief ontwikkelde kennis kunnen we wel degelijk gebruiken om in de sociaal zwakkere groepen gebiedsontwikkeling op deze manier te starten.

Er bestaan ook internationale voorbeelden op het gebied van welzijnseconomie: Nieuw-Zeeland, IJsland en Finland. We vragen ons af: is dat vooral framing of is het een begin van mogelijk meer?

3. Wat is er nu nodig en waarom?

Het gaat samengevat om drie punten: visie, indicatoren en andere manieren van werken.

Iedereen lijkt te benadrukken dat we in een **hernieuwde visie op economie** een verbinding met het sociaal fundament moeten blijven zien. We zien dit als voorwaarde voor het goed functioneren van onze economie. Het gaat daarbij om een andere manier van werken zoals beschreven in de voorbeelden. Daar zijn bredere indicatoren geformuleerd die de prioriteiten van mensen weergeven, over wat ze bijvoorbeeld willen aan ontwikkeling in de buurt.

We merken dat er een andere visie op economie nodig is. Vanuit de ongelijkheid die we waarnemen en die met name in deze crisis sterk naar boven komt. We sturen op gemiddelden terwijl verschillen steeds groter worden. Het is nodig om mensen meer de ruimte geven om het naar eigen inzicht te regelen met elkaar. We bespraken hoe je experimenten kunt gebruiken om dit beleid te versterken. Wat is de meerwaarde van experimenten om beleid te versterken? Ze geven inzicht in de behoefte en ervaring van burgers en laat de overheid zien waar ze op moet focussen. Het is namelijk ook nodig om de zelfvoorzienigheid te reguleren.

Je hebt tegelijkertijd ook **kennis en sturing nodig van centraal niveau**. Je kunt niet van burgers verwachten dat ze helemaal weten hoe je een experiment goed inricht en hoe je hier bijvoorbeeld wetenschappelijke kennis bij inzet. De overheid heeft ook een rol bij het opschalen van experimenten als de (positieve) resultaten 'evidence based' zijn. Voor opschaling zijn tijd, geld en middelen nodig vanuit de centrale overheid. Hier moet meer de samenwerking gezocht worden met de wetenschap. Bij het formuleren van de principes voor beleid is het belangrijk om een koppeling te maken met criteria die representatief zijn voor kansarmen. Zo kunnen we voortgang monitoren over langere periodes. Dit moet onderdeel worden van het beleidsinstrumentarium.

We moeten Europees beleid vormen en dan vanuit lange termijnvisie kijken welke uitdagingen nu op korte termijn na corona op ons af komen en hoe we daar nationaal maar wel in samenhang met andere landen invulling aan kunnen geven. Monitoren kan met indicatoren zoals geluk, welzijn en andere brede welvaartsindicatoren.

Een **sociaal innovatiefonds kan experimenten financieren** zoals bijvoorbeeld het eerder genoemde bouwproject in Almere Oosterwold, dit kan zelfs op Europees niveau. Europa heeft een herstellfonds van 700 miljard gelanceerd, daarin kunnen dit soort initiatieven een rol krijgen. Een mooie vraag is: hoe kunnen we op nationaal niveau met gebruik van de Europese middelen een nieuw sociaal beleid vormen?

Maar hoe voorkomen we dat we in Nederland elke vier jaar een andere kant op gaan en verankeren we deze lange termijnvisie in ons land? Je kunt je beschermen voor de waan van de dag en het ritme van verkiezingen door met de juiste mensen gezamenlijk een collectief leerproces te doorlopen. Door te zeggen: we gaan voor goed beleid, evidence based en we gaan er de komende tien à vijftien jaar mee aan de slag om te leren wat werkt. In een experiment mag het niet gaan om politieke belangen, het gaat om het leerproces. Het kan wel zo zijn dat de afhankelijke variabele in het experiment een politieke keuze is.

Slotronde: essenties van dit gesprek 'in een zin'

Aan het eind van de dialoog pakten de deelnemers ter afronding een essentie vast in een zin:

- Nicky Pouw: **"Economie zou meer over welzijn dan over geld moet gaan. Economische groei is een middel om welzijn te bereiken, geen doel op zich."**
- Ruud Muffels: **"Om mensen gelijke kansen te geven moet je ze soms ongelijk behandelen, om hun ongelijke startpositie te compenseren."**
- Carsten de Dreu: **"Laten we imperfectie nastreven. Laten we accepteren dat er altijd iets mis zal gaan en daar wat toleranter over zijn."**
- Esther-Mirjam Sent: **"Een toekomstbestendige economie vraagt om wendbaarheid en weerbaarheid. Daarmee vergroten we de veerkracht in de confrontatie met toekomstige uitdagingen."**
- Bowen Paulle: **"Ik hoop dat het breed ervaren gevoel van urgentie over toenemende ongelijkheid, wat naar voren is gekomen tijdens de coronacrisis, ertoe kan leiden dat we oprecht en serieus de condities scheppen voor evidence based policy making."**
- Sandra Pellegrom: **"We moeten in alles wat we doen met beleid veel meer uitgaan van een toekomstbestendige samenleving. Toekomstbestendig beleid is een verantwoordelijkheid die we allemaal hebben."**
- Harry Oldersma: **"Geef de ambtenaren meer ruimte om het beleid in te vullen."**

Rijksoverheid

13 april
2021

Samenvatting wetenschapsdialoog 'Vitaliteit & gezondheid in de samenleving vanuit een breed perspectief' ⁽¹⁾

In het kader van het project 'Nederland na de crisis: perspectief en dialoog' zijn zes wetenschaps-/ denkersdialogen gehouden, in elke dialoog stond één specifiek thema centraal. Hiervoor is afgestemd met de Chief Science Officers van de overheid en een aantal van de planbureaus: wat zijn belangrijke onderwerpen die departement overstijgend zijn, die niet mogen ontbreken in het herstel- en vernieuwingsperspectief en die een verdiepend, multidisciplinair gesprek vragen?

Dit is het verslag van de dialoog rond het thema '**Vitaliteit & gezondheid in de samenleving vanuit een breed perspectief**'. De coronacrisis en de maatregelen die nodig waren om het virus te bestrijden, hebben impact gehad op de saamhorigheid, de verbinding en het vertrouwen van mensen in elkaar en in de overheid. We gingen in gesprek over drie vragen:

- Wat is er vanuit ieders vakmatige perspectief tijdens corona in de knel gekomen rond dit thema?
- Wat is er aan positieve ontwikkelingen ontkiemd?
- Op welke ideeën en adviezen voor de toekomst brengt ons dit? Wat verdient aandacht in de fase na de crisis?

Ter voorbereiding schreven alle deelnemers een 'position paper' over deze vragen, dat ook onderling gedeeld is zodat tijdens het gesprek direct de verdieping kon worden opgezocht.

Aan tafel zaten de volgende inhoudelijk experts:

- Prof. Dr. Andrea Evers (Universiteit Leiden), gezondheidspsychologie, 'healthy society'
- Dr. mr. Christiaan Vinkers (Amsterdam UMC), psychiatrie, kwetsbaarheid en veerkracht van het brein
- Prof. Dr. Karien Stronks (Amsterdam UMC), sociale geneeskunde, Public Health
- Dr. Klaske Veth (Hanze University of Applied Sciences Groningen), duurzaam HRM en leiderschap
- Prof. Dr. Lenneke Alink (Universiteit Leiden), forensische gezinspedagogiek
- Prof. Dr. Manon Hillegers (Erasmus Medisch Centrum), psychopathologie bij hoogrisicopopulaties
- Drs. Richard de Leth (OERsterk), preventie geneeskunde
- Ariaan Pereboom (NHL Stenden Hogeschool), BA student Vaktherapie Beeldend Vormen

Vanuit de overheid namen deel:

- Luc Hagens (VWS)

Gespreksbegeleiding en verslag: Marcel Kuhlmann

1. Wat is in de knel gekomen?

Corona als vergrootglas

Corona is niet de oorzaak van veel problemen maar eigenlijk meer een vergrootglas van veel problemen die al langer bestaan. Ongelikheden waren er al evenals dingen waarin al lang geïnvesteerd had moeten worden. Een belangrijke vraag die meer op de voorgrond is gekomen is de vraag hoe we omgaan met de meest kwetsbaren, dat zijn de mensen die het meest te lijden hebben tijdens deze crisis. Hoe gaan we daar op lange termijn mee om en welke nazorg hebben we daarvoor? Bijvoorbeeld de jongere die eenzaam is en de oudere die zijn baan heeft verloren en geen toekomstperspectief meer heeft of de toenemende psychische stoornissen zoals eetstoornis en drugsverslaving. Hoe vangen we dat op in onze maatschappij? Wat kunnen we als beleid maken om de kwetsbaren te ondersteunen en ook de lange termijneffecten waar kwetsbaren mee te maken hebben, minimaliseren? Kinderen en jongeren hebben hierin weinig stem terwijl veel problemen al hun oorsprong hebben in de vroege jeugd. Überhaupt is het verstandig om alle gezondheidsproblematiek (waaronder nadrukkelijk ook mentale gezondheid) preventief aan te pakken bij volwassenen en ouderen, maar zeker bij kinderen en jongeren. Uiteindelijk is een goede start het halve werk.

Beter wetenschappelijke kennis benutten

Alle wetenschappelijke informatie en kennis ligt er, er gebeurt echter te weinig in het beleid en in het veranderen van de maatschappelijke leefomgeving. Een belangrijke vraag is hier hoe we die vertaalslag kunnen maken van wetenschappelijke kennis vertalen en doorvoeren in beleid. Je ziet dat de moderne mens steeds dikker, zwakker en zieker wordt. Dat weten we. Hoe kunnen we dan met z'n allen, alle domeinen, gaan samenwerken om er voor te zorgen dat de metabole gezondheid radicaal gaat toenemen, dat mensen meer kwaliteit van leven ervaren wat zich uitdrukt in gezondheid en geluk? Er wordt veel onderzoek gedaan maar hoe breng je de onderzoeken bij elkaar en op een hoger plan? Hoe kunnen we beter weten wie kwetsbaar is en wat er op individueel niveau voor nodig is om de gezondheid in de breedste zin te bevorderen? We weten dat iedereen beter moet eten en meer bewegen maar dit zijn geen generieke oplossingen en die zetten niet veel zoden aan de dijk. Hoe kunnen we beter herkennen wie er echt kwetsbaar is en daar op tijd interveniëren?

Het belang van preventie

Het is niet voor niets is dat er nu relatief weinig aandacht is voor preventie en het bevorderen van gezond gedrag en gezond leven. Er is wel aandacht in die zin dat er veel over gesproken wordt maar de feitelijke uitvoering, de vertaling en de middelen zijn te beperkt. Daarbij is het van belang om niet enkel naar de amplitieve kant te kijken, niet alleen de kwetsbare mensen maar juist iedereen te betrekken wanneer het gaat om herstelbeleid en gezondheidsbevordering.

Dat de feitelijke maatregelen en uitvoering achterblijven heeft te maken met bijvoorbeeld de wetgeving en een niet goed gedefinieerde verantwoordelijkheidstoedeling. Wie welke rol heeft en welk budget er naar bijvoorbeeld gezondheidsbevordering zou moeten gaan. Er zijn veel bureaucratische schotten. Zeker in vergelijking met de curatieve zorg. Er zit daarbij ook politieke dimensie aan dit soort maatregelen. Een voorbeeld is de suikertaks, iets wat besloten moet worden door het kabinet en daarmee direct een afweging van verschillende belangen en politieke issues die maken dat het uiteindelijke beleid niet altijd in het voordeel van de gezondheid uitvalt.

Complexiteit van de vraagstukken

Gezondheidsbevordering en preventie is een heel complex probleem. We kunnen niet op één of ander knopje drukken en dan verwachten dat het allemaal opgelost is. Het is een interactie tussen mens, omgeving, bedrijven en allerlei andere partijen in de samenleving die uiteindelijk als uitkomst hebben dat mensen niet gezond leven. Bovendien is het een levenslang probleem, dat vaak al in de kindertijd en het gezin van herkomst begint. We kunnen daarbij niet verwachten dat we dat hele systeem met al zijn interacties en relaties kunnen omdraaien. Dat is nu eenmaal een kwestie van wat bestuurskundigen dan *'muddling through'* noemen: doormodderen. Het is zoeken naar mogelijkheden waar je verandering kan inbrengen: *'Window of opportunities'*. De overheid dient hier wel een grote en belangrijke rol in te pakken. Het vraagstuk over het versterken van vitaliteit en gezondheid is echter een te groot vraagstuk voor de overheid om alleen op te lossen. Dat moeten we met elkaar doen.

Design based Intervention

Wat helpt is een soort preventie infrastructuur ontwikkelen, dus veel meer uitdenken van wie waar verantwoordelijk voor is op lokaal niveau. Wat voor budget moet daaraan gehangen worden? Misschien komt het neer op een soort blauwdruk maken van waaruit incrementeel beleidsvoortgang plaatsvindt. Het lijkt er op dat er nu vooral gefocust wordt op een blauwdruk maken. Het goed nadenken over hoe het er uit moet zien, wie, welke verantwoordelijkheid heeft, welk pot geld en dat verankeren in de wetgeving kan zeker helpen. Terwijl het in de praktijk misschien ook aankomt op dingen uitproberen: **'Design based intervention'**, dat je kleine dingen probeert en als het werkt dat je het vervolgens gaat opschalen. Dat is een andere manier van denken en handelen dan eerst een infrastructuur ontwerpen en het dan als blauwdruk ergens neer te leggen.

Gezondheidsbevordering is echter geen kostenpost in de rijksbegrotingsystematiek. We pleiten voor iets heel anders dan de huidige zorgverzekeringswet waar standaard bepaalde middelen naar toe moeten. Gezondheidsbevordering is daarmee ook een boekhoudkundig probleem wat maakt dat politici te weinig geld kunnen uitgeven aan gezondheidsbevordering. Doordat het echter zo vaag gedefinieerd is wordt dit belang niet goed over het voetlicht gebracht. Het is dus eerder een kwestie van én een blauwdruk én dingen uitproberen. Juist meer een infrastructuur neerleggen zodat er daarbinnen regionale plannen kunnen ontstaan.

Integraliteit

Ook de mentale en fysieke gezondheid komen nog niet voldoende tot elkaar. We hebben in Nederland minimaal drie ministeries die zich bezighouden met dingen die echt integraal zijn. Alleen al kijkend naar onderwijs en VWS en binnen VWS mentale en fysieke gezondheid. Die thema's en vraagstukken zijn integraal, hangen sterk met elkaar samen. Het moet uiteindelijk daar in de gemeenschappelijke aanpak van gezondheid ontschot worden. Want als je weinig middelen hebt moet je die middelen bij elkaar brengen om uiteindelijk veel dezelfde onderliggende problemen op te lossen. Ten aanzien van de bijdrage van de wetenschap is het van belang niet eerst te weinig te investeren in die wetenschap en kennis en dan vervolgens verwachten dat er veel oplossingen komen. Wat je zaait ga je oogsten. Er is niet zoveel gezaaid dus kun je ook weinig oogsten.

2. Wat is ontkiemd en verdient het om groter gemaakt te worden?

Balans en veerkracht

Door corona zijn we meer gaan genieten van het gezin, we zijn meer thuis en besteden minder tijd aan werk, er zijn minder files. Daar is men tevreden over. Er is meer autonomie. Aan de andere kant zijn we diepste sociale wezens en missen we de fysieke sociale nabijheid. Hoe kunnen we dat groter maken gedurende de hele loopbaan van mensen. Minder woon-werk verkeer. We fietsen meer, zitten minder in de auto.

We weten dat veerkracht voor een groot deel zit in sociale contacten, vriendschappen en relaties. We weten ook dat de mensen die het zwaarst getroffen zijn en de meest kwetsbare mensen een minder goed sociaal netwerk hebben, minder gebruik kunnen maken van hulpbronnen en minder in staat zijn om vriendschappen aan te gaan. Het vergroten van hulpbronnen voor deze groepen is van belang.

Het is duidelijk geworden dat mensen niet allemaal hetzelfde perspectief hebben op gezondheid en de middelen die je nodig hebt om gezond te leven. De externaliteiten (bijvoorbeeld de economisch kosten) van ongezond gedrag zijn ook heel helder in beeld gekomen. We zien dat als er een gezondere bevolking was geweest dan was de crisis ook wel iets dragelijker geweest en hadden we minder lockdowns nodig gehad. Dat hebben we geleerd van deze crisis.

Investeren in samenwerking

Er is juist tijdens deze coronacrisis veel meer integrale samenwerking mogelijk gemaakt. Vanuit het idee dat onder deze druk er veel meer sneller met elkaar werd samengewerkt en dat er ook weer nieuwe samenwerkingen ontstonden. Met bedrijven, lokale overheid en allerlei onderzoekers met verschillende expertise. Deze crisistijd leidt tot snellere besluitvorming en minder bureaucratische processen. Corona is ook een snelkookpan om gezondheidsbevordering eindelijk eens voor elkaar te krijgen. Er wordt al erg lang over gepraat binnen ministeries, werkgroepen en allerlei overleggen.

Wat alleen nog ontbreekt is iemand die een knoop doorhakt en boter bij de vis doet. Alleen een zak met geld is een tamelijk leeg iets want met een zak geld alleen krijg je geen integrale oplossing. Je moet niet alleen geld investeren maar ook in de juiste mensen en in de wetenschap, in dwarsverbanden. Juist investeren in verschillende disciplines en combinaties, die we hier vandaag bijeen hebben, die de kennis bij elkaar brengen en zo de fragmentatie tegengaan en echt de innovatie bevorderen. De mensen zijn er, de oplossingen zijn er, alleen moet je op een andere manier het geld investeren dan via de reguliere kanalen anders komt het altijd bij dezelfde mensen terecht.

3. Wat is er nu nodig en waarom?

Op tijd interveniëren

Het is belangrijk om juist nu die kennis van verschillende disciplines bij elkaar te brengen en samen te werken om tot innovatieve interventies en beleid te kunnen komen. Je moet dus zorgen dat de versnippering die er nu is op alle vlakken door samenwerking minder wordt, dat de kennis geïntegreerd wordt. Als we ons gaan richten op de risicofactoren die we al kennen en daarop groepen identificeren maar tegelijkertijd ook kijken waar nu juist de veerkracht zit en je die kunt aanzwengelen, dan verlies je zo weinig mogelijk tijd.

We moeten kijken wat er al is en dat samenbrengen. Integraliteit en oog hebben voor verschillen is daarbij belangrijk. Er is natuurlijk best wat kennis, het samenbrengen van kennis en toepassen van die kennis in de praktijk. Het heeft echt met bureaucratische schotten te maken die daar op veel gebieden zijn. Een valkuil is dat er weer geld bij het onderwijs/jeugd of allerlei initiatieven wordt neergelegd en dat er dan iets nieuws wordt ontwikkeld waar je jaren mee aan het ploeteren bent. Daarmee momentum verliest om de dingen die misschien al wel zijn ontwikkeld in te gaan zetten.

Investeer in samenwerking

Het is belangrijk om wat er is beter te benutten en in te zetten voor de vraagstukken waar we nu mee zitten. Die vraagstukken zijn complex, hebben meerdere facetten en dit vraagt om maatwerk. Je kunt dat dus ook niet compartimenteren of in stukjes hakken en hebt dat integraal te benaderen.

Je moet dan de financiering geven aan de geïntegreerde gehelen maar ook aan bijvoorbeeld mensen/wetenschappers die met elkaar samenwerken op verschillende gebieden. Dus bijvoorbeeld zowel de groep ervaringsdeskundigen, de pedagogiek en de psychiatrie. Dit vraagt ook een verandering in het denken.

Er zijn bedrijven die zeggen: we willen wat met de mentale gezondheid van onze medewerkers. Vervolgens laten ze medewerkers hierover zelf meebeslissen. Op alle verschillende niveaus, individueel, teamniveau en organisatieniveau. Niet dat mensen dan direct mentaal gezond zijn, wel dat mensen er meer energie van krijgen. Mensen houden wel stress maar dat wordt beter gecompenseerd omdat ze datgene wat al wordt aangeboden aan mentale gezondheid ervaren als positief. Het is interveniëren op een wat kleiner niveau maar als je dit groter zou kunnen maken en ergens zou kunnen integreren in regionale overheid en misschien landelijke overheid maar als die omgeving niet verandert en het systeem ook niet dan valt diegene weer om of een ander eraast. Ga het dus groter en integraler aanpakken.

Complexiteit herkennen

Het herkennen van de complexiteit is een belangrijke eerste stap in public health. Het is pas iets van de laatste jaren dat men naar andere methoden zoekt en andere wetenschapsgebieden om beter om te kunnen gaan met die complexiteit. Bijvoorbeeld de samenwerking met de gemeente Amsterdam en programma *Amsterdamse aanpak gezond gewicht* gericht op kinderen zijn we bezig om met een aantal instrumenten uit 'complexity science' zoals 'group model building'. Hierbij proberen we die complexiteit in kaart te brengen en iedere actor die daaraan meedoet te laten zien in welk onderdeel van het systeem hij en zij zit en van daaruit dingen kan veranderen.

We zien vooruitgang door juist die complexiteit aan te gaan, er zijn wel degelijk goede voorbeelden. Bijvoorbeeld het terugdringen van roken is ook een heel complex probleem geweest met de industrie die bevochten moest worden en de sociale norm die omgedraaid moest worden. In de gehele bevolking is het percentage rokers ongelofelijk gedaald ten opzichte van de jaren 70 en 80. We hebben grote stappen weten te maken en moeten ook dit soort successen naar voren halen.

Slotronde: essenties van dit gesprek 'in een zin'

Aan het eind van de dialoog pakten de deelnemers ter afronding een essentie vast in een zin:

- Lenneke Alink: *"Integraal werken vind ik belangrijk. Dat we echt problemen integraal moeten benaderen en niet binnen elke zuil/compartimenten. En de focus op kinderen en jongeren moet vele malen worden vergroot. Daar ligt de toekomst en daar liggen de meeste mogelijkheden voor preventie."*
- Karien Stronks: *"Deze crisis moet je wel ten volle benutten om de ongelijkheden die duidelijk zijn geworden, waar de crisis als vergrootglas heeft gewerkt, aan te pakken."*
- Klaske Veth: *"Integraliteit. Iglo model. En naast dat muddling through toch ook wel met kleinere pilots kijken waar we successen kunnen halen en het op te schalen."*
- Ariaan Pereboom: *"We moeten de ongelijkheden aanpakken en inzichten benutten, ik onderstreep Karien nog een keer."*
- Luc Hagenaars: *"Enerzijds het idee dat je met de crisis echt een ander paradigma over dit onderwerp bereikt wat ook zou uitmonden in een ander beleid. Informele institutionele verhoudingen zijn namelijk zeer bepalend in beleidsontwikkeling. Ander punt is dat we niet te simpel over beleidsoplossingen moeten denken. Vind dat dit wel te vaak gebeurt, dit is kwetsbaar omdat mensen dan alleen nog maar meer teleurgesteld raken in de overheid. Het feit dat iets een politieke keuze is, wil niet zeggen dat de keuze simpel gemaakt wordt. Hele proces wat aan deze keuze voorafgaat is ook heel complex. En laten we ook niet net doen alsof de uitvoering van die politieke keuze voor integraal beleid simpel is. Je wil eigenlijk zowel het agenderen als het uitvoeren van preventiebeleid beter begrijpen zodat het het beleid ten goede komt."*
- Karien Stronks: *"Dat zag je ook in het advies RVS over het vergroten van gelijkheid in gezondheid. Zou je eigenlijk als beleid voor een jaar of 15 vastleggen en wettelijke verankering krijgen om te voorkomen dat er weer door een ander kabinet weer andere doelstellingen komen."*
- Christiaan Vinkers: *"Corona laat vooral het belang van een goede geestelijke gezondheid zien, en het belang daar structureel in te investeren. Dat gaat zowel over de praktijk, (bijvoorbeeld de lange wachtlijsten, zorg op maat maar ook het afsluiten van lange behandelingen) maar ook in de wetenschap er achter (betere en gerichtere diagnostiek en zorg). Doe je dat niet, dan blijf je kwetsbaar zoals nu al blijkt. Toekomstige gebeurtenissen kunnen het systeem dan nog verder uit balans brengen."*
- Richard de Leth: *"Investeer in lokale en regionale pilots, vooral op het gebied van een gezonde leefstijl waarin de evolutionaire geneeskunde leidend is. Zo draagt de overheid ook bij aan de revolutie van onderaf."*

Rijksoverheid

15 april
2021

Samenvatting wetenschapsdialoog 'Vitaliteit & gezondheid in de samenleving vanuit een breed perspectief' (II)

In het kader van het project 'Nederland na de crisis: perspectief en dialoog' zijn zes wetenschaps-/ denkersdialogen gehouden, in elke dialoog stond één specifiek thema centraal. Hiervoor is afgestemd met de Chief Science Officers van de overheid en een aantal van de planbureaus: wat zijn belangrijke onderwerpen die departement overstijgend zijn, die niet mogen ontbreken in het herstel- en vernieuwingsperspectief en die een verdiepend, multidisciplinair gesprek vragen?

Dit is het verslag van de dialoog rond het thema '**Vitaliteit & gezondheid in de samenleving vanuit een breed perspectief**'. De coronacrisis en de maatregelen die nodig waren om het virus te bestrijden, hebben impact gehad op de saamhorigheid, de verbinding en het vertrouwen van mensen in elkaar en in de overheid. We gingen in gesprek over drie vragen:

- Wat is er vanuit ieders vakmatige perspectief tijdens corona in de knel gekomen rond dit thema?
- Wat is er aan positieve ontwikkelingen ontkiemd?
- Op welke ideeën en adviezen voor de toekomst brengt ons dit? Wat verdient aandacht in de fase na de crisis?

Ter voorbereiding schreven alle deelnemers een 'position paper' over deze vragen, dat ook onderling gedeeld is zodat tijdens het gesprek direct de verdieping kon worden opgezocht.

Aan tafel zaten de volgende inhoudelijk experts:

- Prof. Dr. Anita Hardon (Universiteit van Amsterdam), antropologie van zorg en gezondheid, gezondheidsverschillen
- Dr. Artur Jaschke (Artez Hogeschool), klinische neuromusicologie, muziek en vitaliteit
- Prof. Dr. Liesbeth van Rossum (Erasmus MC), leefstijlgeneseekunde/preventie, rol van hormonen
- Prof. Dr. Meike Bartels (Vrije Universiteit Amsterdam), biologisch psycholoog, genen en geluk
- Prof. Dr. René Veenstra (Rijks Universiteit Groningen), sociologie, jongeren
- Dr. Renske Gilissen (113), gedragsbioloog, suïcidepreventie
- Moàra Lieuw-Hie (Zilveren Kruis Achmea), Adviseur Gezond Ondernemen
- Merijn Schakelaar (Rijks Universiteit Groningen), BSc student Bedrijfskunde, technology manager

Vanuit de overheid namen deel:

- Max Pepels (VWS)
- Paul Bekkers (BZ)
- Saskia Tjeerdsma (VWS)

Gespreksbegeleiding en verslag: Marcel Kuhlmann

1. Wat is in de knel gekomen?

Wetenschap is traag

De wetenschap zou parallel kunnen lopen aan dingen die we proberen zodat we niet telkens hoeven te wachten op onderzoek. Die traagheid komt met name omdat we niet genoeg handen hebben om data te analyseren en te gebruiken. We hebben zeeën aan data maar we zijn vaak meer bezig met bedelen om een paar handjes om onderzoeken daadwerkelijk uit te kunnen voeren. Daarin is geld een essentiële factor. Zelfs 113 (zelfmoordpreventie) moet zich telkens verantwoorden waarom ze bestaan. Het geeft heel veel druk dat je telkens tijd moet besteden aan het opschrijven waarom je ondersteund zou moeten worden als je zulk belangrijk werk doet.

Communicatie

De communicatie van de overheid is essentieel en gaat tegelijkertijd vaak mis. Zelfs bij dit project, wij zijn geïnteresseerde burgers maar hadden de website van dit project nog niet gezien. Hoe moet je communiceren naar iedereen? Dit hoorde je ook terug in Amsterdam bij het communiceren van de maatregelen in het begin van de crisis. Hele groepen in Amsterdam werden niet bereikt omdat de maatregelen en informatie niet in alle talen beschikbaar werd gesteld. Dat is voor een ontwikkeld land als Nederland natuurlijk schokkend. Een goed voorbeeld daarbij is ook het laatste plan dat deze week gepresenteerd werd over hoe we uit de crisis komen. Begin met het bevragen van de doelgroep. Vraag mensen wat ze willen weten.

2. Wat is ontkiemd en verdient het om groter gemaakt te worden?

Saamhorigheid

Wat er is ontkiemd is de saamhorigheid maar hoe houd je die erin als we weer teruggaan naar een samenleving waarin individualisme al jaren heeft gezegevierd? Een mooi voorbeeld van deze saamhorigheid is een burgerinitiatief in Frankrijk. De burgerraad adviseert daar vluchten korter dan 600 km. te schrappen, de overheid is veel behoudender en brengt dit advies in wetgeving vervolgens terug naar vluchten korter dan 350 km.

Communicatie

Als er iets is wat we nu kunnen leren is het 't ontdekken welke kanalen werken om communicatie over corona te versterken. Op stedelijk- en buurtniveau zie je dat er ontzettend snel spontaan communicatiekanalen ontstaan. Bijvoorbeeld een lokale vlogger die mensen bij elkaar zet om de laatste Rutte informatie te bespreken in de taal die de mensen spreken. Het is heel belangrijk dat deze informatiepunten worden gesteund zodat we die kanalen in de toekomst ook hebben. Je moet dit soort burgerinitiatieven herkennen en zien als overheid, ze de ruimte geven en juist versterken. Als je dit niet doet krijgen juist de initiatieven die veel angst en wantrouwen veroorzaken (online) de ruimte.

Verschillende manieren van onderzoek doen

Een knelpunt (en tegelijkertijd een potentiële oplossing) zijn de verschillen tussen vakgebieden. In de gezondheidszorg zien we bijvoorbeeld de klassieke manier van onderzoek doen, waarin middel A wordt vergeleken met middel B volgens een klassieke RCT. Dat kost veel tijd en de uitkomst is dan 'ja effectief' of 'nee niet effectief'. Tussentijds deel je geen resultaten en iets is dan 'proven' of 'not proven'. Dit idee heerst ook in onderzoeken waar veel sociale factoren van invloed zijn en het bijvoorbeeld gaat over iemands leefomgeving. Bij onderzoeken met veel sociale factoren moeten we af van dat pure aantonen of iets werkt. Er is een andere manier van onderzoek doen: implementatieonderzoek. Daarin ga je het toepassen en doen, bijvoorbeeld een nieuwe vorm van leefstijl en dan zie je dat sommige elementen werken en anderen niet. Dat ga je al doende verbeteren terwijl er al mensen worden behandeld.

Van 'proving' naar 'improving'

Van 'proving' naar 'improving' is een paradigmaverschuiving in de wetenschap. We willen niet vijf jaar wachten en na een RCT bepalen of je een specifieke interventie gaat doen of niet. Kijk bijvoorbeeld naar onderzoek over voedsel, dat is eigenlijk een ander type onderzoek. Voedsel in combinatie met leefomgeving, gedrag, en meer van dat soort aspecten. Dat is veel te complex, daarin kun je geen A met B vergelijken dus: implementeren en doen, en dan 'on the go' verbeteren. Wat daarbij belangrijk is dat we moeten gaan naar tussentijdse resultaten, gebruik maken van learning communities en gaandeweg 'improving'. En accepteren dat dingen niet altijd perfect bewezen hoeven te zijn om er iets mee te kunnen want dat is nu één van de belemmeringen waarom we het nog te vaak op de 'proving' manier aanpakken.

Dit vraagt ook een andere houding van ons als wetenschappers. Niet gelijk kritiek leveren maar dit zien als een andere manier van onderzoek doen. NWO kan hier een belangrijke rol in spelen door implementatieonderzoek calls uit te schrijven. We zijn echt doorgedraaid in een 'evidence based' situatie. We moeten gewoon gaan doen maar tegelijkertijd ook niet bang zijn om voortijdig te stoppen. Dat we niet doorgaan als we zien dat iets wat we implementeerden niet werkt. De EOC heeft het 'proof of concept' dat je kunt aanvragen waarin je aangeeft, ik heb iets onderzocht en dit komt eruit, ik ga het nu eens implementeren. Mislukt het, dan is dat zo maar dan heb je het in ieder geval gedaan. Bij suïcidepreventie weten ze door implementatieonderzoek steeds meer kennis te vergaren.

Betrekken van wetenschappers en friskijkers

Het is wel duidelijk dat wij overloaded zijn als wetenschappers. We willen heel veel maar we kunnen niet alles. Iets zoals bij deze dialoog zijn dat vinden we wel superbelangrijk. Eigenlijk is nu alleen het OMT er al heel lang en er is een gedragsunit bij het RIVM. Gebruik eens meer van wat je al hebt aan betrokken wetenschappers en friskijkers. En dan is het ook fijn als de mensen die worden uitgenodigd weer een jong iemand meenemen (dit gebeurt bijvoorbeeld bij de avond van de wetenschap). Er zijn zo veel leuke en aantrekkelijke manieren om mensen te betrekken. Het organiseren van het interdisciplinaire gesprek helpt.

Het nieuwe erkennen en waarderen systeem van KNAW is een voorbeeld van het op een andere manier betrekken van wetenschappers. Hierbij wordt onderzoek op een ander niveau, maatschappelijk relevant, ook erkend en gewaardeerd. Je kunt er ook punten voor krijgen dan. Hierdoor telt niet alleen jouw nature paper mee in de academische wereld, waardoor mensen ook soms tijd kunnen alloceren. Het is een beetje de klassieke manier van oordelen zoals het vroeger alleen maar ging en nu ook nog wel. Maar er komen steeds meer zijstromingen.

Burgerinitiatieven en wetenschap

De koppeling van burgerinitiatieven en wetenschap is iets positiefs dat uit de coronapandemie is gekomen. Het is wel een complex thema. Daarbij wordt er vooral geïnvesteerd als er grote effecten verwacht worden terwijl het juist kleine initiatieven en effecten zijn, met kleine groepjes, die een onverwachte impact en daardoor misschien wel langduriger effect hebben.

Er is meer aandacht voor bottom up initiatieven nodig. Het proberen en doen daarin samen laten gaan door parallel onderzoek uit te voeren en ook al iets te implementeren. De vraag is, gaat de

overheid investeren in kleine groepen met kleine effecten? Als er grote effecten zouden zijn in grote groepen van wat dan ook, dan hadden we het al geweten en ook al toegepast.

Start-ups en scale-ups, bijvoorbeeld, zijn erg gericht op klein beginnen en proberen of iets werkt. En als het niet lukt teruggaan naar wat we hebben geleerd en ons afvragen hoe we het kunnen verbeteren. Dat is weer een hele andere manier van onderzoek doen, misschien niet een manier van wetenschappelijk onderzoek maar dat is wel wat je veel ziet in de praktijk. Daar zit ook het mooie raakvlak tussen het innoverend denken wat vaak in bedrijven gebeurt en het wetenschappelijk onderzoek doen.

3. Wat is er nu nodig en waarom?

Stel de vraag

Wat nodig is, is: veel meer bottom up uitvragen hoe mensen het willen als het land weer opstart na de crisis. We zien een duidelijke afwezigheid van het nemen van verantwoordelijkheid. De jeugdzorg is gedecentraliseerd en dat gaat niet goed. Daar is een rapport over verschenen en dat eindigt met de conclusie dat het niet goed gaat vanwege deze decentralisatie maar er zit geen vervolg op deze conclusie. Er moet iemand opstaan die zegt: 'oké, dit gaan we veranderen'. Het gebrek hieraan zien we enerzijds als knelpunt maar het is ook een mogelijkheid om dat juist nu te veranderen. Iemand moet verantwoordelijkheid nemen en anders moet die worden aangewezen.

Dit valt of staat met geld. Dat is voor de jeugdzorg belangrijk maar ook voor de wetenschap in het algemeen. We willen veel in verschillende sectoren die echter door de jaren heen ook zijn uitgekleed dus uiteindelijk gaat het ook heel plat om geld naar de goede dingen brengen. Mensen kosten namelijk ook geld. Wetenschappers staan open om bij te dragen maar tegelijkertijd is er een gebrek aan tijd om dit te doen. Het is heel belangrijk dat er nu tijdelijk meer geld gaat naar het onderwijs, niet eenmalig maar structureel en dat wetenschap wordt ondersteund door investeringen.

Wat wij hopen is dat mensen met een initiatief bij elkaar worden gezet waardoor de verbinding wordt gelegd met het wetenschappelijk onderzoeksveld. Een voorbeeld hiervan is een stichting in Amsterdam West die wetenschappers koppelt aan mensen die als ambassadeur een initiatief uitrollen op basis van uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek. Het faciliteren van dat soort

bijeenkomsten of connecties moet veel centraler aangestuurd worden. We zijn als wetenschappers zeer bereid om hierin te helpen en mensen te adviseren wat ze zelf kunnen doen. Alleen worden we slecht gevonden en dat ligt tegenwoordig echt niet meer alleen aan de wetenschap. Het faciliteren van deze interdisciplinaire bijeenkomsten: daar is veel te winnen. De overheid zou eigenlijk met een database moeten werken en kijken 'ik heb een probleem, wie heeft hier bewezen kennis over' en die nodigen ze dan uit. En dan is het wel fijn als het mensen zijn die daar uiteindelijk ook echt iets mee kunnen. Het is wel duidelijk dat wij 'overloaded' zijn als wetenschappers.

Het scorebord

Dankzij internet is voor iedereen kennis voorradig. Maar dat betekent niet dat we expert zijn. Dankzij internet kunnen we ook alles waar we zin in hebben publiceren maar dat betekent nog niet dat dit ook zin heeft. Over veel grote vraagstukken zijn experts het met elkaar eens, dat zie je op veel grote thema's zoals de coronapandemie, klimaatverandering en mentaal welzijn. Het zou mooi zijn om vanuit de overheid een paar grote programma's te lanceren waarin we met een scorebord bijhouden of we ook echt vorderingen boeken. Verbeteren we in het tegengaan van de klimaatverandering of ons mentaal welzijn?

Dit zou goed kunnen via rechtstreekse calls vanuit NWO maar ook vanuit ministeries waarbij mensen vanwege bewezen expertise gevraagd worden om in te schrijven. Dat zou kunnen in competitievorm, waarbij je bijvoorbeeld maar twee concurrenten hebt. Dat je ook een behoorlijke kans hebt dat je het binnenhaalt want je hebt al naam gemaakt.

Dat onderzoek zou onderzoek kunnen zijn naar maatregelen van de overheid. Neem bijvoorbeeld de Vogelaarwijken. Daar is veel geld tegenaan gesmeten maar er is niets van geleerd omdat het niet is geëvalueerd. De angst is dat dit in de toekomst vaker gaat gebeuren. Er moet dus ook echt geld zijn voor evaluatie en dat zou heel vaak kunnen via rechtstreekse calls vanuit de ministeries. Dat doet WODC ook al op deze manier.

Kortom, we zouden veel meer dagelijks de scores bij moeten houden over hoe het gaat met bijvoorbeeld het mentaal welzijn in Nederland of hoe het gaat met het klimaat, zoals we dit nu eigenlijk ook steeds doen met de coronapandemie. Dit leidt tot veel aandacht. Dit zie je bijvoorbeeld bij de besmettingscijfers rondom corona. Dat is waarschijnlijk een van de meest bekeken pagina's op teletekst of in de krant. Dat zou je op veel meer terreinen willen hebben. Die streefcijfers zouden we net zo goed ook bij mentaal welzijn kunnen doen.

Zorg gerelateerde preventie

Je ziet dat mensen die al ziek zijn veel medicatie (voorgeschreven) krijgen. We spraken over een pilot bij het Erasmus MC waar een loket werd geopend waar preventie juist onderdeel was van de behandeling. Hierbij loop je tegen een aantal knelpunten aan. In de tweede en derde lijn van de zorg weten artsen niet waar ze terecht kunnen voor leefstijlinterventies. Het tweede punt is dat het huidige DBC-systeem ook tegenwerkt. De financiële prikkel is er niet. Als er een ton wordt bespaard d.m.v. preventie, dan wordt dit niet vergoed in het huidige DBC-systeem. Op zo'n moment zie je dat het ziekenhuis een ton aan vergoeding mist. Artsen hebben op die manier niet de prikkel om preventie op te nemen in hun behandeling.

We bedachten een oplossing: een project of implementatieonderzoek doen samen met verzekeraars, het Erasmus MC en wellicht vanuit VWS (we wisselden al informatie met elkaar uit), om te kijken of we hier iets aan kunnen doen. Daarbij is het belangrijk dat er echt een projectleider is, iemand die dit organiseert en hier tijd voor heeft om alle partijen samen te brengen.

Als dokters stapelen we maar medicatie omdat we preventie geen onderdeel maken van de behandeling. Voor de tweede- en derdelijns ziekenhuizen is dat gewoon te ver weg. We weten het niet te vinden. Daarom was de oplossing gewoon een loket in het ziekenhuis zelf, daar kun je iedereen makkelijk naartoe leiden en kijken of iemand naar de nulde of eerste lijn moet. Of bijvoorbeeld een GLI (gecombineerde leefstijl interventie) of een buurtsportcoach. Of is het iemand die in het ziekenhuis een bepaalde leefstijlinterventie moet hebben (bijvoorbeeld een dieet vanwege een nierafwijking). Dus daar waar het kan in de nulde of eerste lijn en daar waar het moet in de tweede en derde lijn. Maar in ieder geval leefstijl onderdeel maken van de behandeling, waardoor iemand niet 26 pillen nodig heeft maar misschien maar 10 en waar leefstijl die andere 16 pillen opvangt.

We zijn allemaal pillen aan het geven, maar dat werkt niet goed en als je leefstijl onderdeel maakt van de behandeling, dan heb je het over zorg gerelateerde preventie. Het is niet meer 'genezen van' maar 'voorkomen van'. Dat systeem zit nog niet in het denken van de dokter omdat het systeem er niet op is ingericht. De DBC prikkelt niet en het is te ver weg.

In Amerika bestaat dit dus zo, onder andere bij Avera Health Care, dat is een verzekeringsmaatschappij en ziekenhuis in één. Die hebben het hele systeem omgegooid en verdienen dus nu aan preventie. Ik weet niet of het succesvol is, ik weet alleen dat het bestaat omdat

we samenwerken met hun lab. Ik vond het een fantastisch model. Ze verdienen geld als mensen uiteindelijk niet in hun ziekenhuis terecht komen.

Dit voorbeeld hebben we in Nederland gehad met anderhalvelijnszorg, met een dergelijk instituut, waarbij leefstijl in de eerste lijn werd ingebouwd, waarbij het lokale ziekenhuis op een gegeven moment ging klagen dat het niet oké was omdat ze geen patiënten meer doorverwezen kregen en dat was niet goed voor hun productie. Dat is het zorgstelsel waar we natuurlijk vanaf willen, dat moet anders. Dat voelt niet langer goed, het is niet langer ethisch.

Slotronde: essenties van dit gesprek 'in een zin'

Aan het eind van de dialoog pakten de deelnemers ter afronding een essentie vast in een zin:

- Merijn Schakelaar: **"Zie COVID als gewoon 'een' verouderingsziekte. Zie veroudering zelf als de hoofdzieke, het probleem van de 21ste eeuw."**
- Arthur Jaschke: **"Transparantie als middel voor gelijkwaardigheid en startmotor voor samenwerking van Wetenschap en Maatschappij."**
- Saskia Tjeerdsmma: **"Versterk de link tussen beleid en wetenschap, o.a. door tussentijdse resultaatdeling tijdens onderzoeken en het vaker organiseren van dialoog, zoals vandaag."**
- René Veenstra: **"Gebruik een scorebord niet alleen om coronacijfers weer te geven, maar ook voor het thema vitaliteit en gezondheid en geef een managementteam van wetenschappers enkele jaren de tijd om middels interventies Nederland vitaler en gezonder te maken."**
- Renske Gilissen: **"De Coronacrisis heeft niet voor iedereen negatieve effecten. Veel mensen zijn veerkrachtig en de crisis heeft ook geresulteerd in een toename in saamhorigheid. Het is nu de taak om dit vast te houden en waar mogelijk te vergroten. Meer aandacht om de veerkracht en verbondenheid te versterken, contact blijven houden met elkaar en vragen naar hoe het echt met iemand gaat. Dit is iets wat iedereen kan doen en dit kan maken dat mensen in een vroeg stadium over hun problemen durven vertellen."**
- Anita Hardon: **"We zullen ons kennissysteem aan moeten passen aan een wereld met steeds veranderende complexe problemen (de corona pandemie, obesitas, klimaat, ongelijkheid): dit vereist iteratief innoveren en leren uit de praktijk."**
- Meike Bartels: **"Vergeet vooral niet de mensen met wie het goed, of zelfs beter, is gegaan, tijdens de pandemie! Daar kunnen we heel veel van leren om degenen die het moeilijker hebben te helpen."**
- Moära Liew-Hie: **"Creëer ruimte voor investeren in preventie door experimenten toe te staan en vereenvoudig de verantwoordingseisen. Dit betekent ook met een integrale blik kijken naar de kosten en baten van preventie en de samenhang bewaken met overheidsbeleid op het terrein van veilig en gezond werken en een gezonde leefomgeving."**
- Liesbeth van Rossum: **"Als we meer reeds beschikbare wetenschappelijke kennis willen implementeren, moeten we een switch maken van alleen onderzoek dat zich richt op "proofing" naar meer onderzoek dat zich richt op "improving". Dus al bestaande kennis direct inzetten en al doende verder onderzoeken, leren en verbeteren."**

14 april
2021

Samenvatting wetenschapsdialoog ‘Samen leven: cohesie en vertrouwen’

In het kader van het project ‘Nederland na de crisis: perspectief en dialoog’ zijn 6 wetenschaps/denkersdialogen gehouden. In elke dialoog stond één specifiek thema centraal. Hiervoor is afgestemd met de Chief Science Officers van de overheid en een aantal van de planbureaus: wat zijn belangrijke onderwerpen die departement overstijgend zijn, die niet mogen ontbreken in het herstel- en vernieuwingsperspectief en die een verdiepend, multidisciplinair gesprek vragen?

Dit is het verslag van de dialoog rond het thema ‘**samenleving: cohesie en vertrouwen**’. De coronacrisis, en de maatregelen die nodig waren om het virus te bestrijden, hebben impact gehad op de saamhorigheid, de verbinding en het vertrouwen van mensen in elkaar en in de overheid. We gingen in gesprek over drie vragen:

- Wat is er, vanuit ieders vakmatige perspectief, tijdens corona in de knel gekomen rond dit thema?
- Wat is er aan positieve ontwikkelingen ontkiemd?
- Op welke ideeën en adviezen voor de toekomst brengt ons dit? Wat verdient, als het gaat om de samenleving, aandacht in de fase na de crisis?

Ter voorbereiding schreven alle deelnemers een ‘position paper’ over deze vragen, dat ook onderling gedeeld is, zodat tijdens het gesprek direct de verdieping kon worden opgezocht.

Aan tafel zaten de volgende inhoudelijk experts:

- Prof. dr. Beate Volker (Universiteit Utrecht): stadsgeografie, sociologie
- Prof. dr. Geert Smid (Universiteit voor Humanistiek): psychotrauma, verlies en rouw na rampen en geweld
- Dr. Kees Biekart (ISS - Erasmus Universiteit Rotterdam): politicologie, multistakeholder society
- Dr. Kees Boersma (Vrije Universiteit Amsterdam): burgerparticipatie in crisistijd
- Prof. dr. Lotte Jensen (Radboud Universiteit): cultuurwetenschappen, geschiedenis van rampen in Nederland
- Dr. Marten van der Meulen (Protestantse Theologische Universiteit): religie en sociologie, geloofsgemeenschappen
- Dr. Peter Klerks (Openbaar Ministerie, Politieacademie): politicoloog en socioloog, nepnieuws en desinformatie
- Drs. Shervin Nekuee (zelfstandig programmamaker, publicist, socioloog): multiculturele samenleving, diversiteit
- Jort Kamphuis (Radboud Universiteit Nijmegen) MSc student Publiek Management

Vanuit de overheid namen deel:

- Hadewych van Kempen (CSO)
- Luc Mutsaers (DGSC-19)
- Renet van der Waals (BuZa)

Gespreksbegeleiding en verslag: Saskia Tjepkema

1. Wat is in de knel gekomen?

Crisismanagement is een wereld van command and control, van dashboards en getallen. **Verhalen en rituelen** die verbinding kunnen brengen tussen mensen en kunnen helpen betekenis te geven zijn hierbij naar de achtergrond gedrongen. Er is weinig ruimte geweest voor **gezamenlijke** beleving van de crisis. Terwijl dit een zeer indringende ervaring (psychisch, maar ook lijfelijk) is voor iedereen in de maatschappij.

Ook is de **menselijke maat** en de **compassie** in de knel gekomen. Het beleid van de afgelopen tijd was vooral gericht op het in toom krijgen van het virus en in tweede instantie op economische aspecten – waarbij de belangen van bepaalde delen van de samenleving wel aan bod kwamen, maar die van veel andere niet. Er zijn veel groepen die zich niet gezien en gehoord voelen in wat zij nodig hebben, en die wel hard geraakt zijn door de maatregelen. Met als gevolg dat ze (mentale) problemen ontwikkelen, vastlopen, zich terugtrekken of juist in opstand komen. Neem de jongeren die de straat op gingen toen de avondklok werd afgekondigd. Zij kwamen letterlijk in de knel, maar voelden niet dat er geluisterd werd. De afstand tussen de regering en deze groepen in de maatschappij is (ver)groot.

De aandacht die uitgaat naar het managen van de crisis drukte bovendien **grotere en zeer urgente thema's, zoals klimaat, van de agenda**. Het debat focust zich nu bijvoorbeeld op het openstellen van terrassen, maar er is een groter gesprek te voeren. De coronacrisis noopt tot een bezinning op hoe we leven, we zitten metaforisch gesproken 'in de buik van de walvis' en zouden op zoek moeten gaan naar hoe we echt verder willen. We komen als samenleving echter nog niet toe aan dat grotere debat. En dus steunen we bijvoorbeeld de KLM terwijl we ergens ook voelen dat dit symbool staat voor een manier van leven die niet vol te houden is.

De kans is bovendien groot dat dit soort grotere **debatten moeilijker te voeren** zijn omdat corona bestaande bubbels heeft versterkt. Mensen hadden minder ontmoetingen buiten hun eigen groep, en spraken juist meer mensen met gelijkaardige meningen en ervaringen. Dat biedt een voedingsbodem voor bijvoorbeeld samenzweringstheorieën: die worden immers niet uitgedaagd. En als de meningen van verschillende groepen over bijvoorbeeld het klimaat verder uit elkaar groeien en zich onafhankelijk van elkaar ontwikkelen, waar vind je dan nog weer de aanknopingspunten voor een goed gesprek?

Overigens zijn deze knelpunten niet allemaal pas ontstaan in de coronatijd. Een deel was er al, maar is meer naar de oppervlakte gekomen en versterkt.

2. Wat is ontkiemd en verdient het om groter gemaakt te worden?

Er zijn veel lokale- en buurt initiatieven en acties tot bloei gekomen. Waar de verbinding **tussen** groepen misschien in de knel kwam, was de ondersteuning en het omkijken naar elkaar **binnen** groepen op veel plaatsen groot. Dat is een patroon dat bekend is bij crises. Rebecca Solnit beschrijft het bijvoorbeeld in haar boek 'A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster'. Zeker in onderdelen van de samenleving waar men voelde op zichzelf te zijn aangewezen was de lokale zorgzaamheid sterk, soms leunend tegen activisme: 'wij verstrekken wel gratis maaltijden, dat komt niet van de overheid.' Het is belangrijk om te kijken hoe we als samenleving die energie ook kunnen mobiliseren en ondersteunen als de crisis niet meer acuut is. Dat zal wel wat vragen van de 'gevestigde orde', want het verleden leert dat het systeem en de kaders die initiatieven onbedoeld snel kunnen smoren. Hoe kunnen we ze juist in stand houden en versterken?

3. Wat is er nu nodig en waarom?

Er ontstaan in het gesprek twee sporen, die naast elkaar kunnen bestaan.

Rituelen en ontmoetingen voor verwerking, herstel, verbinding

Het is van belang om te verwerken wat er is gebeurd. Mensen hebben familie of vrienden verloren, er zijn bedrijven en mensen failliet gegaan, er is psychische nood, eenzaamheid en depressie ontstaan, jongeren hebben tijd verloren die ze niet meer kunnen inhalen, we hebben angst gekend en boosheid... En de veelgeroemde veerkracht en het harde werken heeft ook energie gekost. Bovendien zijn we op afstand van elkaar komen te staan.

Dus het is nodig om te helen en herstellen, en (opnieuw) te verbinden. Daarvoor zijn rituelen en ontmoetingen nodig: festivals, conversation dinners^A, een 'do-over'-introductieweek voor studenten, verhalen, rouwmomenten, muziek,....

Bij het vormgeven daarvan zouden we de kunst en cultuur ruim baan moeten geven. Kunstenaars kunnen verbeelden, ervaringen creëren, taal vinden om uit te drukken wat onder de oppervlakte ligt, die bovendien verbindend werkt over groepen heen. We hebben ze nodig - om met Ramsey Nasr te

spreken: zij zijn geen ornament, maar fundament. Zeker in de periode waarin we moeten verwerken, (her)verbinden en op zoek moeten naar een nieuw verhaal als samenleving. Door hen daarin een grote rol te geven kunnen ze hun plek in de samenleving weer stevig innemen en krijgen ze bovendien de kans om financieel weer op de benen te komen.

Hierbij gaat het niet om een eenmalige 'actie'. Het is passender om te denken in termen van een exit- en adaptatiestrategie. Een proces waarin we als samenleving gaande de rit kunnen herstellen, helen en nieuwe perspectieven kunnen ontwikkelen. 'Ritualiseren' in plaats van een ritueel. Zoals de Deltawerken het symbool zijn van de wederopbouw na de watersnoodramp in 1953, zo zouden we een groot proces kunnen vormgeven dat ons weer sterker maakt. Alleen wordt het dan geen dijk die tegen een gevaar beschermt, en is het vraagstuk nu lastiger omdat er niet een gedeelde ervaring was: het land is nu veel meer versplinterd in hoe men de crisis beleefd heeft en hoe die voor iedereen heeft uitgepakt. De rituelen zullen echt moeten helpen die verbinding weer te maken. En we willen ook niet dat het proces zo 'van de overheid' wordt als de Deltawerken waren. Waar we de metafoor van de Deltawerken vooral passend vinden is dat het **geen afsluiting was, maar een nieuw begin**. Het gaf een indringende gebeurtenis plek in ons collectieve geheugen en markeerde de start van werkelijk nadenken over de dreiging van water voor ons land en hoe we ons land daarop fysiek moeten inrichten (programma's als Ruimte voor de Rivier kwamen eruit voort).

Het zou goed zijn om opnieuw zo'n proces in gang zetten, dat eerst ruimte biedt voor heling en verwerking omdat het bijvoorbeeld taal geeft aan wat we hebben meegemaakt, en daarna leidt tot gesprekken en nieuwe aanpakken voor hoe we ons land bestuurlijk inrichten en hoe we samen willen leven. Het gaat misschien wel nooit 'af' zijn. Dat hoeft ook niet.

Eigenlijk vraagt dit om de inrichting van een sociaal-cultureel Outbreak Management Team. Met kunstenaars, musici, creatievelingen, ...

Gezamenlijk aan de slag met de vraag: 'hoe willen we verder met het land'?

De coronacrisis roept fundamentele vragen op waar we als samenleving eigenlijk niet omheen kunnen. Bijvoorbeeld: hoe willen we onze samenleving inrichten en structureren? We komen nu uit een crisisfase met veel top-down sturing, hoe doorbreken we dat weer? En de afstand tussen burger en overheid is groter geworden: hoe versterken we het onderlinge vertrouwen en verbinding? Het huidige wantrouwen jegens het politieke systeem is niet per se **anti**-democratisch, maar vooral een roep om verandering. De vraag wat voor democratische orde we willen vormgeven met elkaar

verdient serieus aandacht. Vergelijk het met de vraag waar Rotterdam voor stond direct na de Tweede Wereldoorlog: gaan we de stad weer herbouwen zoals hij was of ontwikkelen we een visie op Rotterdam die past bij de volgende honderd jaar?

Een belangrijk aandachtspunt daarbij is dat we dat gesprek voeren met zoveel mogelijk mensen. Dus ook **de mensen die lijken 'af te haken': hoe halen we die er bij?** Hoe komen we in gesprek over de wens **achter** de boosheid of de complottheorie? In veel samenzweringstheorieën komen de grote thema's als arm en rijk, in- en uitsluiting, fatsoenlijk en eerlijk bestuur, transparantie en invloed terug. Hoe krijgen we die behoeften omtrent de besturing van ons land op tafel?

Zo'n gesprek beginnen we liever niet met grote vergezichten, want dan kan het snel verzanden of bij ideeën blijven. Als we willen dat dit gesprek concreet wordt, verbindend werkt en ook echt gaat leiden tot verandering dan is het beter dat we bij **de concrete praktijk** beginnen. De crisis heeft de veerkracht en creativiteit van de samenleving laten zien en aangewakkerd. Die uit zich op veel manieren: in protest, in lokale ondersteuningsinitiatieven, of in gesprek over vernieuwingen (het invoeren van een basisinkomen in een bepaalde gemeente bijvoorbeeld). **Dat** zijn de goede plekken om te starten, en van daaruit kan je dan gaan kijken naar de grotere patronen, waarden en thema's als in- en exclusie, diversiteit, solidariteit, participatie...

We kunnen bijvoorbeeld mooie voorbeelden, zoals 'Samen Vooruit'⁸ In Amsterdam of de manier waarop informele werkers en migranten die hun baan verloren elkaar hielpen, onderzoeken. De verhalen optekenen, delen en kijken wat ervan te leren valt: wat zeggen deze over wat mensen belangrijk vinden? En over hoe het werkt? En ook: hoe maken we deze praktijken groter? De 'grassroots power' is er in dit land, die moeten we alleen veel meer zichtbaar maken. Zodat hij ook aanstekelijk kan werken.

Bottom-up beginnen en de samenleving activeren om naar nieuwe oplossingen te zoeken, betekent niet dat de overheid **niets** hoeft te doen. Het is belangrijk dat het niet 'van de overheid is', maar de overheid doet er wel in mee. De uitnodiging is om uit te zoeken hoe precies: welke rol kan de overheid pakken?

Overigens houden we er rekening mee dat er nu een **zomer van 'feesten'** aanbreekt, als een soort tegenreactie... die behoefte is er ook. Naar het voetbal, naar de kroeg,.... Maar laten we daarna en daarnaast wel ook dit goede gesprek opzoeken. 'Vanzelf' zal het niet gaan... dat leert de ervaring. Maar dat het niet terug kan naar het oude is ook duidelijk. Dus het is aan ons, overheid, maatschappelijke organisaties, kerken, academici om daar echt een rol in te pakken. We kunnen dit moment(um) niet laten liggen.

Slotronde: essenties van dit gesprek 'in een zin'

Aan het eind van de dialoog pakten de deelnemers ter afronding een essentie vast in een zin:

- Geert Smid: **"Benader het herstel tijdens de nafase van de crisis als proces met rituele, artistieke markeringen. Ruim baan voor cultuur."**
- Kees Boersma: **"Her- en erken het belang van verhalen en rituelen bij het doormaken van de crisis en houd de lessen daaruit duurzaam vast. Zie een ritueel/herdenking niet als een afsluiting, maar als deel van het denken over nieuwe, veerkrachtige samenlevingsvormen."**
- Peter Klerks: **"Voor covid zagen we de planeet naar de haaien gaan en de samenleving verscheuren. Niemand had tijd, druk-druk in de tredmolen. De tredmolen liep vast, covid bood een unieke kans tot herbezinning en gesprekken over grondslagen. Nu dus Feest, Cultuur en Wezenlijk Debat organiseren!!"**
- Kees Biekart: **"Laat meer dialogen bloeien! Bedankt voor de organisatie van deze."**
- Beate Volker: **"Laten we kijken naar nieuwe wegen en mogelijkheden van herstel. Proberen uit de bubbel te komen, ruimte geven voor initiatieven en dialoog. Plannen ontwikkelen die dit concreet maken: het is tijd voor een sociaal-cultureel OMT."**
- Shervin Nekuee: **"Het is tijd om stil te staan bij, en ruimte te geven aan, de helende behoefte. Laten we de kracht van verbeelding de ruimte geven en omarmen, om zo moed te verzamelen voor de queeste naar de nodige transformatie. Een sociaal-cultureel OMT zou de opdracht kunnen krijgen om dit mogelijk te maken."**
- Lotte Jensen: **"Investeer onderwijs en cultuur, de fundamenten van onze samenlevingen. Zoek de oplossing niet in radicale stelselwijzigingen, maar pleeg herstelwerkzaamheden waar nodig. En schep kansen voor jongeren en studenten, die zoveel hebben moeten missen."**
- Hadewych van Kempen: **"Ik hoop op een nieuwe wereld maar ik zie het somber in - ik zie allerlei monsters en boze heksen om te bestrijden. Een spannend sprookje waarvan ik de afloop niet weet. Maar ik zou graag helden inzetten: jongeren, kunstenaars, intellectuelen, muzikanten. Tegelijk wil ik erg graag behouden wat behoudenswaardig is. Ik ben er gewoon nog niet uit..."**
- Luc Mutsaers: **"Ik hoop dat de crisis uiteindelijk mensen meer bij elkaar heeft gebracht (verbonden door de collectieve ervaring en compassie ook met de mensen die het hardst getroffen zijn door de crisis) dan uit elkaar gedreven. Maar dat er iets nodig is lijkt mij wel duidelijk. Deltawerken vind ik een mooie metafoor en een sociaal-maatschappelijk-economische coronazorgteam zou daarbij kunnen passen."**
- Renet van der Waals: **"Laten we niet vergeten dat wat ons allemaal nu overkomt, de hele wereld overkomt. Daar zit ook een enorme verbindende kracht in, het leidt niet alleen tot polarisatie en verminderde solidariteit. Het is wel aan ons die kracht te helpen gebruiken."**

A <https://www.theguardian.com/cities/2018/sep/03/two-hours-stranger-questions-open-city-vienna>

B <https://samenvooruit.amsterdam/maaltijden/>

Rijksoverheid

14 april
2021

Samenvatting wetenschapsdialoog 'Korte termijnmaatregelen met het oog op lange termijn transitie'

In het kader van het project 'Nederland na de crisis: perspectief en dialoog' zijn zes wetenschaps-/ denkersdialogen gehouden, in elke dialoog stond één specifiek thema centraal. Hiervoor is afgestemd met de Chief Science Officers van de overheid en een aantal van de planbureaus: wat zijn belangrijke onderwerpen die departement overstijgend zijn, die niet mogen ontbreken in het herstel- en vernieuwingsperspectief en die een verdiepend, multidisciplinair gesprek vragen?

Dit is het verslag van de dialoog rond het thema '**Korte termijnmaatregelen met het oog op lange termijn transitie**'. Op allerlei gebieden zijn de samenleving en de overheid noodgedwongen creatief gebleken. De crisis biedt hiermee de kans en mogelijkheid om doorbraken te realiseren op allerlei terreinen: energie, economie, mobiliteit, etc. Tegelijk houdt diezelfde crisis die vernieuwing soms ook tegen. De vraag leeft hoe de overheid samenhangend kan handelen als het gaat om het herstelbeleid met oog voor de lange en korte termijn en vanuit integraal perspectief. We gingen in gesprek over drie vragen:

- Wat is er vanuit ieders vakmatige perspectief tijdens corona in de knel gekomen rond dit thema?
- Wat is er aan positieve ontwikkelingen ontkiemd?
- Op welke ideeën en adviezen voor de toekomst brengt ons dit? Wat verdient aandacht in de fase na de crisis?

Ter voorbereiding schreven alle deelnemers een 'position paper' over deze vragen, dat ook onderling gedeeld is, zodat tijdens het gesprek direct de verdieping kon worden opgezocht.

Aan tafel zaten de volgende inhoudelijk experts:

- Ir. Joop Spijker (Wageningen Universiteit), groene en gezonde leefomgeving, klimaatverandering
- Prof. dr. Karen Maas (Erasmus Universiteit), economie, impact van investeringen: 'accountability and sustainability'
- Prof. dr. Koen Frenken (Universiteit Utrecht), innovatiewetenschap, platformeconomie
- Drs. Piet Sprenger (ASN Bank), duurzaamheidsstrategie en beleid, duurzaam bankieren
- Dr. Reint Jan Renes (Hogeschool van Amsterdam), gedragspsychologie achter duurzaamheid, 'psychologie van de stad'
- Bas van der Schalie (Wageningen Universiteit), MSc student International Land and Water Management, adaptive water management

Vanuit de overheid namen deel:

- Albert Faber (EZK)
- Sandra Pellegrom (BuZa)
- Niels-Ingvar Boer (SZW)
- Petra Bassie (VNG)

Gespreksbegeleiding en verslag: Michael de Bont

De overheid heeft een rol om randvoorwaarden te scheppen en triggers te genereren om in beweging te komen. Maak het daarbij klein en concreet

De rapporten van Brenninkmeijer en Borstlap doen hele structurele en concrete suggesties voor wat er aangepakt kan worden na de coronacrisis. Een belangrijke vraag daarbij is of de overheid haar rol pakt om randvoorwaarden te creëren om die veranderingen mogelijk te maken. Het creëren van voorwaarden is niet iets wat je aan individuele burgers en bedrijven kunt overlaten, er zijn triggers vanuit de overheid nodig om in beweging te komen, te blijven en de veranderingen te borgen. Belangrijk daarbij is dat het niet te groot gemaakt wordt maar juist heel erg concreet zodat mensen het er over kunnen hebben en er iets mee kunnen. Een voorbeeld is het terugbrengen van tegels in de stad om de waterhuishouding te verbeteren.

De overheid moet aan de slag, daarbij moet meer oog zijn voor gedrag en onderliggende waarden. Nu zijn het vaak technologie en structuren die dominant zijn in interventies van de overheid. Waarden zijn heel vaak een sluitpost terwijl er gedragsverandering nodig is en die gaat er pas komen wanneer we daar meer aandacht voor hebben. Zo is mentaal welzijn een belangrijk thema. Dit soort 'zachte waarden' zouden veel centraler mogen staan in het overheidsbeleid. Dat kan wel tot fricties in de maatschappij leiden maar fricties zijn een goed signaal dat er verandering gaande is en dat dat voelbaar is voor mensen. Als er geen frictie is binnen de overheid, tussen overheid en burgers of tussen burgers onderling, blijft iedereen doen wat hij/zij al deed.

'Klein en concreet' is ook het adagium als het gaat om lange termijn doelstellingen vertalen in kleinere doelen voor bijvoorbeeld het komende half jaar. Wat gaat de overheid doen en wat betekent dat voor burgers het komende half jaar? Tenzij we het zo concreet maken, verliest de overheid regie en voelt niemand zich verantwoordelijk. Dan krijg je een 'verantwoordelijkheidscrisis' die momenteel op veel terreinen al gevoeld wordt.

Borstlap heeft een inspirerende visie op hoe we het arbeidsbestel in Nederland zouden moeten vernieuwen. In dat narratief zijn onder meer de pensioen- en ZPP-discussie en nog meer onderwerpen aan elkaar geknoopt, dit werd breed omarmd. Binnen de rijksdienst is het heel lastig om dit voor elkaar te krijgen. Borstlap gaf nog aan, doe niet aan cherry picking want het is een integraal verhaal. Als je gaat stoeien met één aspect, de pensioenen, dan haal je het fundament achter het narratief vandaan. Zo is het ook met Nederland na de crisis, aan de ene kant moet je hele kleine, gewone concrete dingen oppakken en aan de andere kant heeft alles met elkaar te maken en

als de verschillende aspecten niet congruent en consistent worden geïmplementeerd dan gaat dat tegen je werken. Dat is de opgave tussen klein en groot.

Maak een lange termijn verandervisie en vertaal die naar een integraal toetsingskader om dit tegen het beleid en de innovaties aan te houden

Mensen willen wel veranderen, deze coronacrisis heeft laten zien dat mensen veranderen als ze echt willen of moeten, er is alleen geen vergezicht waar we naartoe willen maar de behoefte aan verandering is er wel op allerlei thema's. Alleen bedenken we veranderingen binnen de kaders van het huidige systeem - en dat gaat niet werken. We moeten het systeem durven en willen veranderen, er is daarbij een breder welvaartspectief nodig om nieuw beleid af te wegen. Wat betekent het voor de economie, wat voor sociale verhoudingen en wat voor het milieu? Hiervoor zijn allerlei frameworks beschikbaar zoals brede welvaart, positieve gezondheid of de sustainable development goals (SDG's). Er worden veel studies en veel discussies gevoerd over allerlei kleine onderdeeljes maar een overkoepelend vergezicht ontbreekt nog.

Binnen de overheid werken mensen aan een heel specifieke opdracht en men gaat telkens binnen die opdracht optimaliseren. Er is niemand die het overzicht behoudt. Eigenlijk zou je partijen moeten hebben die kunnen inzoomen rond vragen als: hoe kun je X verbeteren en wat is daar voor nodig? Vervolgens moet je ook weer uitzoomen: wat betekent het voor het grote geheel? Dat betekent continu schakelen tussen micro-, meso- en macroniveau, met het vergezicht als basis: wat voor een maatschappij willen we creëren? Welke partijen kunnen het vergezicht creëren?

Ons systeem knelt aan alle kanten. Het is niet ingericht op de verandering die we nodig hebben, want alles draait om geld, om 'hier en nu' en snel en het eigen belang (en wat het voor de ander betekent dat zien we dan wel...). De huidige coronacrisis is wel een goede kiem om op dit gebied beweging in gang te zetten.

We hebben nieuwe narratieven nodig

Er is een nieuw narratief nodig. Als je kijkt naar het narratief 'man op de maan' of het 'Delta plan' waren dat goede narratieven en er was een context en urgentie van respectievelijk de Russische dreiging en de watersnoodramp. Nu hebben we een veel langzamer dreiging, bijvoorbeeld klimaatverandering of biodiversiteitsverlies. De context is lastiger en toch moeten we die vertalen naar meerdere narratieven. Nu Rutte ook gelooft in een sterkere overheid moeten we eigenlijk visies

voor de komende jaren gaan ontwikkelen op nationaal niveau. Europa heeft wel een aantal visies neergelegd maar die moeten op decentraal niveau nog verder worden ingevuld. Pas dan voelen mensen zich eigenaar en willen ze bijdragen aan een positieve manier van veranderen – dat gebeurt niet als er wordt gewerkt vanuit landelijke regels die worden opgelegd en vervolgens stranden in de uitvoering.

Een visie vanuit de overheid is niet altijd haalbaar en nodig

Het schort momenteel dus aan goede narratieven. Tegelijkertijd moeten we ook niet in een klassieke populistische houding gaan zitten van 'de overheid moet ons maar een visie geven'. We weten allemaal dat de maakbaarheid buiten beperkt is, steeds minder vanzelfsprekend en dat er minder mogelijk is. Dus we zullen altijd in samenspraak met elkaar maatschappelijke vraagstukken moeten oplossen. De rijksoverheid heeft daarin een specifieke verantwoordelijkheid. Laten we oppassen dat we niet naar de overheid gaan kijken met de vraag 'geef ons visie want zonder visie kunnen we niet verder', want dat is niet waar. In het onderwijs hebben we decennialang geworsteld om te digitaliseren wat buitengewoon moeizaam en moeilijk was. En kijk welke ontzettend grote stappen daarin zijn gezet in de coronacrisis door scholen en leraren zelf.

Handel als overheid in deze crisis vanuit de waarde dat burgers en bedrijven belangrijk zijn

Een visie op maatschappelijke vraagstukken moet dan ook met burgerparticipatie tot stand komen. Dan wordt het een visie vanuit de samenleving. Daarbij is in allerlei pilots met interactieve beleidsvorming en burgerparticipatie gebleken dat als je mensen betreft bij het formuleren van beleid en het opstellen van maatregelen en ook daadwerkelijk iets met die input doet, dat burgerparticipatie werkt. Als je als overheid fundamenteel zegt dat het niet mogelijk is om de grote collectieve vraagstukken op te lossen zonder burgers dan zou je radicaal moeten gaan handelen vanuit de waarde dat we de burger en bedrijven echt een rol geven. Dit gebeurt nu nog niet. Als voorbeeld nemen we het landelijk referendum: toen dat niet helemaal ging zoals bedacht, hebben we het afgeschaft en gingen we weer iets anders doen in plaats van het door te ontwikkelen vanuit die waarde. Ook nu - in de crisis - heb je als overheid na te denken hoe je de verbinding met burgers gaat maken nu we aan het versoepelen zijn. Dat is nog niet op gang gekomen, misschien omdat die waarde niet belangrijk genoeg was of omdat het ook durf vraagt om het echt hard te maken?

Het systeem maakt veranderen complex (met name de rol van de media en de Tweede Kamer)

We zitten als overheid in een systeem waarin de Tweede Kamer en de media een controlerende rol hebben. Zolang departementen op basis van individuele casuïstiek vanuit de kamer worden bestookt om in actie te komen, omdat iets 'toch echt niet kan'... en zolang de media geen ruimte geven om dingen op zijn beloop te laten maar meteen op elke fout bestraffend reageren, krijg je angstige bewindspersonen. Dat is een heel menselijk mechanisme. Dat is niet wenselijk en het helpt ook niet in de veranderingen die nodig zijn maar het is wel de werkelijkheid die er is. Als overheid moet je realistisch hier doorheen manoeuvreren. Politiek is risicomijdend, zo hebben we dat georganiseerd. En als we het niet anders organiseren blijft dit spanningsveld bestaan en hebben we hiermee te dealen.

Meer regie van de rijksoverheid op openbare ruimte vraagstukken

Het is wenselijk dat meer mensen gebruik maken van het openbaar vervoer, zodat er minder ruimte is voor mobiliteit. Door corona is men echter heel terughoudend geworden in het gebruik van het OV. We vragen ons af of het gebruik van het OV zelfs wel terugkomt. Wat willen we daarmee?

De openbare ruimte is een belangrijke factor die uitdrukt wat je als samenleving wilt zijn. Hoe gaan we daarmee om na corona? Openbare ruimte is de ruimte waar mensen met elkaar mengen en elkaar kunnen ontmoeten, hier speelt ook het thema van inclusiviteit. Blijven de openbare ruimtes leeg of gaan we er juist extra gebruik van maken? Wat ons betreft investeren we in de openbare ruimte op een inclusieve manier op zodanige wijze dat mensen met minder middelen daar ook gebruik van kunnen maken. Neem daarbij het lange termijnperspectief mee zoals bevolkingsgroei en de druk op het ruimtegebruik. Ook speelt klimaat hierin een rol, zeker in de groene ruimte.

Ruimtelijke ordening is bij uitstek een onderwerp dat je meer centraal moet aansturen en niet decentraal want dat leidt tot enorme versnippering. Daarbij is het belangrijk om burgers te betrekken. Het 'not in my backyard'-principe is een belangrijk punt. Dat zien we bij het plaatsen van windmolens en AZC's. Daar moet je wel een goede dialoog over hebben met burgers maar die gaat meer over de inpassing en hoe je het doet. Het grote ontwerp van Nederland in ruimtelijk ordening opzicht kun je niet aan individuen overlaten. Dan gaan mensen naar elkaar wijzen. Dat kun je niet van individuen vragen.

Voorkom tegenstijdig beleid. Er is overkoepelend integraal beleid nodig

Ministeries voeren veel tegenstrijdig beleid. Dat komt omdat ministeries niet afstemmen en omdat er geen overkoepelend kader is waarin dingen moeten plaatsvinden. Een goede uitzondering is klimaatbeleid waarin geprobeerd wordt wel alle instrumenten inclusief subsidies, belastingen, innovaties en ruimtelijke ordening onder één dak, in één beleid te vangen zodat tegenstijdig beleid wordt voorkomen.

De SDG agenda pakt zaken juist in samenhang aan en zoekt dwarsverbanden. Er is onderzoek gedaan naar hoe dit in andere landen wordt gedaan, waar rond een zes tot acht-tal grote transities lange termijn doelen gebundeld worden in één strategie. Ook ontwikkelen zij mechanismen om hier in samenhang op te sturen en jaarlijks op te monitoren. Voorbeelden zijn Schotland, Nieuw-Zeeland, Duitsland, Frankrijk en Finland. Een mooi voorbeeld waarin je het idee van een brede welvaart in zeventien duurzame ontwikkelingsdoelen terugbrengt naar een zestal grote transities waarbij je juist de samenhang tussen de verschillende doelen inricht. Dat kun je weer in een visie vastleggen over bijvoorbeeld een duurzame economie die gelijke kansen voor iedereen oplevert. Hoe je op zo'n overkoepelende strategie en visie stuurt in de uitvoering is een uitdaging die je in alle landen tegenkomt en waar niemand nog het ideale antwoord op heeft gevonden maar het helpt wel om als overheid een soort kader te bieden, om met decentrale overheden en ook met partijen in de maatschappij te kunnen nadenken hoe we daar dan komen.

De missies die nu zijn geformuleerd op energie, landbouw, veiligheid en gezondheid zijn een goede start. Ook daar moet je erg sturen op de dwarsverbanden. Je kunt energie niet los zien van inclusiviteit want iedereen moet het wel kunnen betalen en er moet geen oneerlijke verdeling ontstaan. Bovendien is het van belang dat iedereen van dezelfde voordelen profiteert.

Spanning tussen korte termijn eigen belang versus het lange termijn collectieve belang. De overheid als hoeder van de lange termijn en het collectief

Veel afwegingskaders komen voort uit korte termijn eigen belang. Het belangrijkste product waar de overheid voor zou moeten staan is het hoeden van het lange termijn collectieve belang. We hebben het echter zo ingericht dat er omstandigheden zijn die het voor de overheid moeilijk maken om dit te doen. Zo zijn er lobby's die allemaal vanuit hun eigen belang invloed en druk uitoefenen. Daarnaast zie je in de politiek het mechanisme van fractiediscipline dat op gespannen voet staat met

openheid. Ook is er mediadruk. Deze zaken maken het moeilijk voor de overheid om zich te blijven richten op het lange termijn collectieve belang. De vraag is dan hoe we dat op een andere manier organiseren. Kun je dat collectieve lange termijn belang niet meer in wetten vastleggen of andere prijsmechanismen introduceren? Op deze wijze kun je het kwetsbare, collectieve lange termijn belang beschermen. Achter deze instrumenten moet je wel een goed narratief leggen en je hebt natuurlijk ook mensen nodig die zo'n narratief kunnen en willen uitdragen.

Hoe kun je als overheid jezelf wendbaar en lerend organiseren?

Onder deze discussie zit het fundamentele vraagstuk hoe je je als overheid wendbaar en lerend kunt organiseren... Maatschappelijke vraagstukken lenen zich er vaak niet voor om ze binnen de lijnen van departementen op te lossen. Er doen zich steeds weer nieuwe maatschappelijke vraagstukken voor die steeds weer om andere dingen vragen. We moeten dus in staat zijn om ons rond maatschappelijke vraagstukken te organiseren. Dat fenomeen verhoudt zich lastig tot de ministeriele verantwoordelijkheid. Zo lang dat blijft schuren moeten we zeggen dat we het of fundamenteel anders gaan organiseren of we gaan programmaministers benoemen om daaraan een impuls te geven. Als we hierin geen stappen ondernemen blijven opdrachtgeverschap en eigenaarschap problematisch. De samenwerking tussen departementen blijft dan ook lastig. Zelfs in win-win situaties waarin het ene ministerie investeert zodat er bij een ander ministerie miljoenen bespaard kunnen worden. Je zou zeggen dat dat achter de schermen boekhoudkundig zo te regelen is maar omdat departementen boekhoudkundig gesplitst zijn blijkt dat in de praktijk erg lastig.

Ook als we willen leren en een experiment doen in een gemeente dan speelt het gelijkheidsbeginsel op. De rijksoverheid wordt dan meteen om de oren geslagen als er in gemeente X iets geprobeerd wordt dat de rijksoverheid in een andere gemeente niet doet. Je ziet dat al met gemeentelijke belastingen. Als in de ene gemeente minder betaald wordt dan in de andere ontstaat er meteen gedoe. Dit maakt het voor de rijksoverheid moeilijk om experimenten te starten om van te leren.

Het 'één overheid'-traject probeert dit dilemma te doorbreken. We hebben zo jaar de verschillende lagen binnen de overheid tegen elkaar uitgespeeld. Als je daar niet onderling uit komt, kom je nooit aan die lange termijn visie en kom je ook nooit toe aan het debat over wat zijn nu waarden, wat zijn nu grondrechten en welke stapjes zet je dan.

Er zijn gemeenten die hun wethouders hebben georganiseerd, gericht op bepaalde maatschappelijke vraagstukken. Dit zou ook op rijksniveau voorstelbaar kunnen zijn. Je blijft echter wel altijd houden dat er randen zitten aan die vraagstukken en de integratie met andere vraagstukken. Als je ruimtelijke ordening en energietransitie neemt, hebben die onvermijdelijk overlap met elkaar. Dat is niet alleen institutioneel op te lossen, maar ook een kwestie van intentie en echt willen samenwerken. Nu is de mores nog 'je gaat er over of je gaat er niet over' maar je gaat er met zijn allen over.

Integraal of gedeeld eigenaarschap tussen overheid en andere partijen

Hoe kun je voorkomen dat maatschappelijke thema's gezien worden als 'van de overheid'? Het gaat er om dat er eigenaarschap ontstaat bij zowel overheid als samenleving. In een onderzoek naar economie en arbeidsmarkt met de NSOB en de EUR is een methodiek¹ ontwikkeld waarin je samen jouw agenda bepaalt, waarbij je alle partijen mee neemt zonder iemand uit te sluiten. Dan kun je het gesprek voeren over wat eenieder wil bijdragen. In de methodiek maak je kleine stapjes die het ook tastbaar maken. (Link: zie site NSOB rapport "Experimenteren en opschalen"). Die manier van denken wordt op steeds meer plekken geadopteerd.

Uit een studie naar twee participatietrajecten (integratie van verslavingszorg in een wijk en een cultureel centrum)² bleek tegen de verwachting in dat vooral bij de verslavingszorg de participatie heel goed verliep en bij het cultureel centrum minder. Wat bleek is dat bij dat eerste project kritiek werd opgezocht en mensen die afhaakten er steeds proactief werden bijgehaald - in welke vorm dan ook. Alle geluiden werden opgehaald en kwamen aan tafel. Hierdoor werd het eigenaarschap in de wijk steeds groter. Bij het cultureel centrum gebeurde dat niet. Als mensen afhaakten ging de steeds kleiner wordende groep verder en werd het project steeds meer van een klein clubje in de wijk. De les is om iedere mening of belang proactief in te brengen, juist ook van de mensen die schuren. Een onafhankelijke externe mediator zorgde er voor dat alle meningen betrokken werden.

Ethische missies als lange termijn succesfactor

Een ander voorbeeld komt uit Zweden: Vision Zero. Het parlement daar heeft eind jaren '90 van de vorige eeuw gezegd: "we willen o verkeersdoden". Dat heeft ertoe geleid dat er jaarlijks minder doden waren. Daarnaast sloten gaandeweg zich steeds meer partijen aan en ook de industrie. Dit was een missie die startte vanuit een ethisch beginsel en niet vanuit een kosten-baten principe. In Nederland zie je dat ook heel soms, bijvoorbeeld bij 'emissieloze wijken' maar meestal werken we met een compromis zonder concrete ambitie - bijvoorbeeld in de landbouw of het veiligheidsdomein. Daar zijn geen goede missies afgesproken. Missies moeten ethisch en politiek gedragen zijn en niet van tevoren al afgekaart zijn met belanghebbenden. Dan ontstaat er een ethisch richtpunt waaraan mensen willen bijdragen of niet. Je creëert een 'coalition of the willing' en het ethische principe maakt dat het politiek gedragen blijft. Hier is continuïteit wel belangrijk. Dat is in het Nederlandse politieke bestel lastig, want een nieuw regeerakkoord kan een streep zetten door zo'n ethisch doel. De uitdaging is om een missie te formuleren op zo'n niveau dat deze de tand des tijds kan doorstaan en voldoende herkenbaar is voor mensen om daarover enthousiast te raken en te blijven, en verschillende politici met hun eigen kleur en in diverse coalitiesamenstellingen er hun weg in kunnen vinden. Zo'n initiatief hoeft niet alleen vanuit de overheid te komen. Het kan ook een private organisatie zijn die zich achter een ethisch doel schaart en zelf de middelen organiseert. Dan wordt het ook uit het Haagse getrokken.

¹ Bron: <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/experimenteren-en-opschalen>

² Bron: <https://www.hu.nl/onderzoek/publicaties/waarderen-of-veroordelen-de-betekenis-van-kritische-burgers-die-niet-meepraten-voor-lokale-participa>

Slotronde: essenties van dit gesprek 'in een zin'

Aan het eind van de dialoog vroegen we iedereen om een uitspraak waarmee ze nog een kern wilden benoemen of iets specifiek wilden uitlichten:

- Reint Jan Renes: *"De grootste dreiging voor de toekomst is het idee dat iemand anders het wel gaat regelen."*
- Joop Spijker: *"De overheid heeft de lead te nemen maar wel samen, samen met andere overheden en samen met de groep."*
- Piet Sprengers: *"Duurzame ontwikkeling is mensen vertrouwen in de toekomst geven."*
- Koen Frenken: *"Mensen krijgen vertrouwen in de toekomst als ze zelf kunnen bijdragen. Van leiderschap naar eigenaarschap."*
- Karen Maas: *"Een basisvoorwaarde voor duurzame ontwikkeling is om steeds integraal te denken en de impact op mens, milieu en economie integraal mee te wegen in al onze beslissingen."*
- Bas van de Schalie: *"Geef ruimte voor burgerinitiatieven en betrek jongeren daarin want die willen ook een duurzame toekomst."*
- Albert Faber: *"Ik sluit me aan bij Reint Jan Renes."*
- Niels Ingvar Boer: *"In Nederland moeten we groter denken en klein doen."*
- Petra Bassie: *"Nederland moet een maatje groter durven denken. En dan gaat het over duurzaam, inclusief en lange termijn."*

